

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

67

**Київ
2012**

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2012. —
Вип. 67. — 384 с.

Редакційна колегія:

- Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко О. С. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор — Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора — Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

Зміст

I. Філософський дискурс

- [7-15] **Тімченко О. П.** Критика деконструкціоністського функціоналізму на основі протиставлення понять «соціальна дія» і «соціальна подія»
- [16-27] **Ткаченко Р. В.** Епистемологический анархизм Пола Фейерабенда
- [28-42] **Власевич-Хоркава Т. В.** Духовні виміри людського буття та проблема самопізнання в українській філософській традиції
- [43-51] **Кальмук І. П.** Ідеологічний ґрунт культури первісного суспільства в інтерпретації В. П. Петрова (за матеріалами праці «Мислення родового суспільства»)
- [52-64] **Дадіверіна Н. І.** Проблема взаємовідносин релігії та економіки в російській філософії кінця XIX — початку XX ст.
- [65-75] **Беляєва Л. Г.** Відображення соціального часу в музичній культурі
- [76-82] **Деркач В. Л.** Євгенічна етика і антропогенез
- [83-91] **Дорожко І. І.** Морально-ціннісні норми особистості у площині родинного виховання (філософський дискурс)
- [92-100] **Яковлева О. В.** Багатомовність у постколоніальному світі (Канада, Південно-Африканська республіка, Індія)

II. Філософія освіти

- [101-110] **Джура О. Д.** Життєтворчість особистості як предмет філософії освіти
- [111-123] **Москалик Г. Ф.** Комунікативна природа освіти
- [124-131] **Куліненко Л. Б.** Педагогіка суспільства знань: визначення та етапи становлення
- [132-142] **Кляшторний О. М.** Соціокультурні чинники конституювання стандартів якості освіти
- [143-154] **Гончаров В. І.** Інформаційні технології у підготовці нового вчителя
- [155-163] **Кравченко А. А.** Відповідальність учителя в детермінаціях світогляду

III. Теорія політики

- [164-174] **Вітман К. М.** Етнополітична ситуація в Косово: висновки для етнополітичної політики України
- [175-184] **Вонсович С. Г.** Параметри політичного переходу: проблеми визначення
- [185-192] **Герасименко А.** До питання про структуру сучасної економічної політики: інноваційна фінансова політика
- [193-204] **Перглер Т. І.** Поняття демократії у філософському і політологічному дискурсі
- [205-214] **Гетьманчук П. М.** Демократичні принципи елітотворення у політичній системі транзитного типу
- [215-226] **Дем'яненко М. М.** Популізм як соціально-політичний феномен
- [227-249] **Таран С. В.** Клієнтелізм як вияв регіоналізму

IV. Політичні технології

- [250-257] **Чальцева О. М.** Теорія мереж в дослідженнях публічної політики
- [258-268] **Мастерук Д. А.** PR-технології в політичному маркетингу

V. Громадянська участь

- [269-281] **Збишко І. С.** Інфраструктура громадянського суспільства в Україні: ідеї, моделі, практика
- [282-293] **Матвійчук А. В.** Громадянське суспільство в сучасній Україні: проблеми та перспективи розвитку
- [294-303] **Поппер Л. В.** Екологічні громадські рухи: сутність, становлення, еволюція
- [304-313] **Цапко О. М.** Українська православна церква як суб'єкт державно-політичних відносин у період Гетьманату П. Скоропадського

VI. Політична культура

- [314-322] **Сащук Г. М.** Соціокультурні аспекти інформаційного суспільства
- [323-332] **Каращук М. Г.** Становлення політико-комунікативної культури в умовах розгортання інформаційного простору
- [333-339] **Тарасенко В.** Ідеологічні цінності в українському середовищі: молодь і студенти

VII. Безпекова політика

- [340-349] **Поппер О. В.** Вплив політичного тероризму на політику держав та міжнародні відносини сучасності

- [350-358] **Філонов О. В.** Завдання, функції органів по боротьбі з тероризмом в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.
- [359-369] **Ровенський А. Є.** Безпекова політика Іспанії у середземноморському регіоні
- [370-379] **Загребельний О. В.** Типологія воєнно-політичних конфліктів
- [380-381] *Рецензія на монографію Батрименко О. В. Бюрократія в сучасному суспільстві: сутність, роль і тенденції розвитку / Батрименко О.В. / Монографія. — К.: Академвидав, 2012. — 304 с.*
- [382-383] **ДО ВІДОМА АВТОРІВ!**

УДК 141 .32:316

КРИТИКА ДЕКОНСТРУКЦІОНІСТСЬКОГО ФУНКЦІОНАЛІЗМУ НА ОСНОВІ ПРОТИСТАВЛЕННЯ ПОНЯТЬ «СОЦІАЛЬНА ДІЯ» І «СОЦІАЛЬНА ПОДІЯ»

Тімченко О. П. ©

*Доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії
Львівської комерційної академії*

Критичне філософствування у формі самосвідомості розглядається як наслідок усвідомлення самобутності антропоморфізованої філософії («привід картезіанства», або «назад до Декарта»).

Ключові слова: *самоідентифікація, рефлексія, скептицизм, релятивізм, феноменологія.*

Досвід сьогодення засвідчує, що людей, які бажають бути людьми, стає все менше, індивіди частіше асоціюють своє існування з кастрованим буттям представника тієї чи іншої обмеженої (абстрактної) соціальної функції. Тобто виявляється феномен руйнування основ філософії, яка вибудовувала себе як думка, що має узгоджуватися з усвідомленням власного існування її творця та носія. Положення, що заперечують це існування, обґрунтовано визнаються філософські некоректними, самоспростовними. Рефлексія означеного самообґрунтування філософії, яка сьогодні через тотальність відчуження людини перебуває у стані глибокої кризи, дозволяє констатувати реалізацію у ньому принципу антропності, за яким філософія, що створюється людьми, не може заперечувати факту існування людини. Однак сучасна поширеність блаженного існування окремих абстрактних функцій людини, наприклад, бізнесменів, політиків, прокурорів, бюрократів та ін., засвідчує відсутність соціальних та антропних підстав для культивування традиційної філософії.

У межах неокатезіанської критики «деконструкціоністського функціоналізму» Ж. Дерріди, яку здійснював Бадю, впроваджується оригінальна «контингентна» концепція, за якою «Істина... тримається на конкретній історичній ситуації, але в кожній конкретній і контингентній

історичній ситуації існує одна й тільки одна істина, котра будучи одного разу артикульована, вимовлена функціонує як показник самої себе та хибності тієї сфери, що вона її підірвала» [1, с.165].

Неокартезіанці зазначають, що носієм такої істини стає людина, яка переживає реальність як виявлення неможливості свого існування, тобто наявні «концептуальні каркаси», категорії, культурні, світоглядні, соціально-історичні основоположення, здатні розповідати цій людині лише про неможливість її буття. Тому, як визначає Бадю, мова такої людини вдається до якогось іншого, «глибшого» посилення на якийсь прихований зміст: скоріше, вона «вибиває з колій» (derails) або «розладнує» стандартне вживання мови з його сталими значеннями, й залишає посилення «порожнім» [1, с.171]. Відсутність мови як наслідок наступного усвідомлення: «Невирішуваність Події означає, що у Події немає онтологічного гаранта: вона не може бути зведена до (або виведена, утворена з якоїсь (попередньої) Ситуації: вона виникає «з нічого» (з Нічого, котре було онтологічною істиною цієї попередньої ситуації)» [1 с.171].

Іншими словами, у формі «Ніщо» присутнє відкриття неможливості знати себе через трансцендентальні підстави своєї наявності, тим самим відбувається акт особливої самоідентифікації людиною себе персонально як носія сумнівів про все, крім факту наявності персонального сумніву. Тому через персональну рефлексію актів усвідомлення наявності проблем, завдань, питань ми виявляємо людину, яка знає, впізнає себе як незнаючу, сповнену сумнівами існування. Специфіка такої самоідентифікації полягає у тому, що таку людину реально може ніхто не розуміти, вона може одноосібно знати, яку проблему, питання вирішує.

Наприклад, прийнявши, що науковці є такі люди, які дозволяють собі сумніватися у всьому, крім одного, що сумніваються саме вони, ми отримуємо суб'єктів, критично налаштованих стосовно існуючих картин світу та свідчень особистого практичного досвіду емпіричної взаємодії з об'єктами, верифікаціями. Оскільки така людина визнає наявність знання про своє незнання та з сумнівом ставиться до емпіричного досвіду, їй залишається лише одне — пізнавати самого себе. Саме таким чином укорінюється у другій половині XIX століття ідея науки, яка вивчає науку як самосвідомість науки, досліджуючи лише іманентні закони науки (наука, що пізнає саму себе) за допомогою філософської рефлексії.

Першим рефлексію як можливий спосіб буття «фундаментальної філософської науки» [2, с.74] в умовах самокритики науки почав розглядати Е. Гусерль. Тому важливо звернути увагу на те, що його молодші сучасники М. Гайдегер та Р. Карнап здебільшого не зрозуміли [3, с.138] рефлексивного способу філософствування засновника феноменології, що спричинило протистояння обох згаданих філософів між собою, яке на думку С.Крічлі потім переросло у поділ філософії на континентальну та англо-саксонську.

Протилежні феноменологічним спроби обмежити філософствування рівнем свідомості, оскільки рівень самосвідомості передбачає здійснення неприйнятних (наприклад, для англо-американської, марксистської філософії) метафізичних розмислів, в умовах кризи науки (актуалізації критики науки) починають перетворюватися у безперервний регрес релятивістських висловлювань. Негативний скептицизм релятивіста не здатен покласти межу своїм заперечувальним уточненням, наприклад, змісту певного «правила», а тому перетворюється на безперервну інтерпретацію правила, доводячи її до демонстрації неможливості «правила» (здебільшого у формі логічних парадоксів), що виявляє відсутність смислу в наявності даного «правила» (відповідно стає відсутнім смисл і у його критиці). За допомогою методологічного сумніву Р. Декарта, прийнятого як основи рефлексивного дослідження феноменологією Е. Гусерля, навпаки, встановлюється відношення до наявного у свідомості знання через самосвідомість, що, наприклад, між критикою правила і «правилом» формує інший зв'язок. Науковець, що керується «принципом методологічного сумніву», має рефлексивно сформулювати своє ставлення до відомого йому (реконструйованого ним), осмисленого та перевіреного ним змісту «правила». Відповідно через самосвідомість рефлексуючий свої дії науковець не відкидає зміст «правила», яке критикується, а опосередковано зберігає його, встановлюючи те чи інше ставлення до нього, бо за умови відкидання змісту «правила» критика правила перетворюється на подію, що втрачає сенс свого існування. Іншими словами, заперечення без рефлексії має характер бажання (а не думки) присутнього в усвідомленій формі, яке «пожиранням» бажаного знищує підстави для власної актуальності. Розумна критика, пропонуючи корекцію, зміну, заміну, зберігає зміст того існування, щодо якого виникла критично сформована пропозиція. Тому визначену самосвідомістю осмислено опосередковану критику можна визнати як конструктивну, раціональну.

У контексті зазначеного, відношення між «правилом» та його критикою доречним постає питання, чи не повертається критика «деконструкціоністського функціоналізму» до антирефлексивних способів філософствування у вигляді філософії свідомості? Тобто, обмежуючи свою філософію межами картезіанської рефлексії, ми зобов'язуємо себе відповідати на питання: якщо розумна критика зберігає зміст філософії стосовно якої формується критична позиція, тоді яким чином можна зберігати, реконструювати, рефлексувати, осмислювати зміст «Ніщо»?

Звертаючись до когнітологічної рефлексії реконструкцій [4, с.158], можна нагадати, що критичне філософствування у формі самосвідомості в другій половині ХХ ст. виникає як наслідок усвідомлення самообмеженості антропоморфізованої філософії. Таке філософствування, наприклад, реалізується під гаслом «назад до Декарта», яке у згаданого у попередніх розділах С. Жижека було проголошено таким чином: «привид картезіанства крокує Європою» [1, с. 4]. Враховуючи існування в європейській традиції від Д. Гюма та І. Канта вирізнення натуралістичного і критичного підходів до філософії, де останній, не приймаючи речі такими, якими вони здаються здоровому глузду, вимагає доведення достеменності онтології власних засад через осмислення культури, світогляду, суспільно-історичної практики як підстав для обґрунтування філософії, у формі антропологізації можна виявити демонстрацію модифікації «натуралістичної помилки». Негативний вплив антропологізмів, як відтворення «натуралістичної помилки», виявляє себе у фактах неприйняття засад філософствування, наприклад, французів німецькими чи англійськими філософами, як таких, що не узгоджуються з їхнім розумінням основ філософії.

Наприклад, у межах філософії науки подібне неприйняття визначається як феномен несумірності різних систем знання. Змістовно проблема несумірності визначається як неможливість реконструкції засад однієї системи знань, якщо вона здійснюється з позицій іншої, оскільки в основу кожної було покладено різні «концептуальні каркаси», категорії, культурні, світоглядні, соціально-історичні основоположення. Тобто, завдячуючи антропологізації, філософія як «епоха схоплена думкою» виявляється нездатною адекватно сприймати інші «епохи» та відповідні думки про них. Виникає щось на зразок зачарованого кола: кожна самодостатня філософія, яка має історичну, культурну, духовну самообґрунтованість «у-собі», має причину непорозуміння з іншою

філософською системою як такою, що самообґрунтовується інакше. Ідея плюралізму та лібералізму, як виголошення позиції толерантного ставлення до іншого, не вирішує проблему несумірності, а лише приховує непорозуміння за мовчазним визнанням іншої філософії девіантним різновидом власної.

Таким чином, подолання обмеженого горизонту буття у зачарованому колі антропологічного обґрунтування засад філософії у вигляді розумної критики антропності як причини непорозуміння одного самообґрунтованого способу філософствування іншим має здійснюватися у формі такої специфічної антропності для якої антропність змістовно є «Ніщо». Наприклад, маючи справу з філософствуванням людей, які усупереч усвідомленим історичним обставинам, що повідомляють цим людям про неможливість їхнього існування, вперто продовжують визначати себе існуючими, ми здатні виявити феномен укоріненості у них усвідомлення аномальності історії власного існування та присутності феномену встановлення власної ідентичності (самосвідомості) як носіїв цієї аномальності. Іншими словами, історична, антропологічна, культурологічна інтелектуальна традиція не може бути основою філософії людини, яка знає про неможливість свого буття, знає про своє незнання підстав власного існування. Тому їх філософія змістовно постає як усвідомлення безперервного перебування у методологічному сумніві та рефлексії, яка формує філософське усвідомлення неможливості прийняти щось без критичного дослідження, без перетворення усіх пропозицій на об'єкт рефлексуючої думки.

Унікальність буття людей, що мають сумнів про усе, крім факту наявності сумніву, виявляє рефлексивно дану дійсність проблеми неможливості бути розумно діючим у відомих, визначених, описаних обставинах (наприклад, вони розуміють, що нездатні передбачити наслідки своїх дій). Відповідно, такі люди своє буття виявляють тим, що свідомо зупиняють свій діяльний активізм щодо об'єкта через звернення до принципу недіяння [5, с.121-124]. Усвідомлення означеною людиною себе носієм знання про неможливість бути такою, якою вона є, виявляє неможливість цій людині самовизначитися прагматизованими термінами. Іншими словами, людина, що усвідомлює відсутність антропних умов для власного існування, відкриває себе собі не як діюча, чи діяльна, а як нездатна діяти. Там, де присутнє існування, визначене принципом діяння, присутнє технічне буття, яке визначає форму,

особливості, структуру, послідовність дій, що протистоїть рефлексивному, потребує суб'єкта, що не зупиняє думкою дії, а вправного, уважного, рішучого, вольового виконавця, який не опікується сумнівами. Власне останні предикації можуть бути охарактеризовані як зміст дійсності, яку описує філософська антропологія, а вкорінена на засадах антропології філософія може визначатися як вишкіл виконавців чужої волі.

Зазначене загострено змальовує явище багатолітнього існування світоглядного відношення, яке у своїй основі не має надії на вдалий випадок. Якщо ти вже народився людиною, для якої немає місця серед інших народів, тоді він [випадок] є не найкращий із можливих світів. Виникає непримиренне протиставлення світу і людини, якщо відомими характеристиками світу описана людина заперечується, що стає тією специфічною ознакою, яка відрізняє її світорозуміння від традиційного для Європи антропологізованого філософствування. Для людини, яка усвідомлює, що вона є «емігрант» на землі свого народження та народження власних батьків, що у неї немає легітимно визнаної мови, власної історії, держави, когітологічно сформована думка «я-існую і не маю нічого, крім власного існування» є буденна самоочевидність.

У контексті висловленого отримуємо підстави для визнання, що антропологізована філософія може бути інтерпретована як обґрунтування культури, заснованої внаслідок впровадження та дотримання суспільного договору. У свою чергу, філософія розуміючого проблемності власного існування, навпаки, виявляє різними історичними свідченнями, що для нього суспільного договору немає, а персональний договір у формі визнання себе існуючим не легітимується суспільством. Такий суб'єкт перебуває за межами юрисдикції суспільного (антропного) договору. Власне саме тут мова може йти не про вигадану, а про реально існуючу «злу совість філософа». Ця совість вимагає стверджувати, що відсутність «договору» про злагоду із світом перетворює ідею Буття на омріяну в думках мету існування, оскільки об'єктивність пропонує лише небуття, або обмежену симуляцію шароварної повсякденності.

«Ніщо» як означення існування людей, яких за легітимованим суспільним договором не має бути, відрізняється навіть від тих, кому «нічого втрачати, крім власних кайданів», оскільки останні мають визначене їхнім буттям прагнення позбутися обмежувальних ланцюгів, а для перших ніщо минулого та сучасного не має значення стосовно їх майбутнього. Як ірраціоналіст за наявною об'єктивністю повсякденного існування «наш» суб'єкт феноменально перебуває в

раціоналістичній екзистенції когітивного відтворення «Я-мислю», інакше він нездатен залишатися собою. Відповідно у ставленні до дійсності і наявного суспільного договору він постає імморалістом, особою, що долає в собі масовидну людину, вичавлює із себе холопство, виявляючи тільки в-собі основу для власного свідомого буття, власної моральності. Відтак, якщо європейська філософська культура у своєму історичному плині з Нового часу здійснила поступ від раціоналізму до ірраціоналізму, то суб'єкту як носію усвідомленого «Ніщо» доводиться «йти проти течії» — від наочного ірраціоналізму буденного існування до субстанціоналізації раціоналізму як особистої справи людини, що мріє реалізуватися без втрати власного «я-існую і не маю нічого, крім власного існування», нав'язати себе об'єктивно ворожому світу. Поняття, яким його можна описати, не можна визнати ні як політичне, ні як етнічне, ні як культурологічне, ні як економічне, ні як юридичне тощо. Воно є наслідком «епохе» (в значенні Е. Гусерля) і має когітальну природу свого походження, оскільки все, що існує, не ідеально йому протистоїть та його заперечує.

Загалом можна стверджувати, що виникнення філософії науки, як учення про існування іманентних законів буття науки, стало першим зразком постантропологічного філософствування. За пояснення вказаного можуть бути відомі з історії науки події, які сьогодні визначають терміном «криза фізики на межі ХІХ — ХХ ст.» Нагадаю, що явище означеної кризи виникло у зв'язку з відкриттям факту відсутності маси спокою в електрона. Оскільки фізики із поняттям маса не одне століття пов'язували явища фізичної реальності, цей факт почали тлумачити як доказ здатності фізичної реальності виникати з «Ніщо» та перетворюватися у «Ніщо». Рефлексія над подібними тлумаченнями, яку здійснювали самі фізики, формувала усвідомлення, що фізики фізику не знають. Ситуація стала подібною до випадку, відомого в історії філософії під назвою «знамениті тези Сократа», яка відповідним чином була реалізована на межі вказаних століть: усвідомлення наявності знання про своє незнання було, у частини думаючих науковців підставою для започаткування актів самопізнання. Фізики, а потім інші науковці, почали вивчати явище свого незнання фізики (іншими науковцями - своїх наук). Означене пізнання здійснювалося у формі створення нової філософії, а не експлуатації (застосування) наявних філософій. Заснування такої філософії, як свідчить рефлексія основоположень методологій філософії науки, могли здійснити лише представники позитивних наук, а не

філософи [6, с.58-66]. Останні лише після створення філософії науки як окремого філософського напрямку досліджень стали здатними позитивно приєднатися до філософських студій науковців, не заважаючи, а допомагаючи останнім у створенні нової філософії.

На відміну від відомих європейських філософських традицій, які відображали ту чи іншу реальність (ментальну, соціально-політичну, державну і т.д.), предметом постантропологічної філософії постала відсутність реальності. Відсутньою вона є не тому, що не існувало культури, народу, держави і т.д., а тому, що через низку соціально-політичних причин ця реальність не могла бути відображена філософією (наприклад, з причини перебування народу в складі інших держав, заборона філософії, репресії, спрямовані на інтелігенцію тощо). Саме тому ця філософія суттєво відрізняється від більшості європейських, для яких подібні проблеми не існували (а якщо й існували, то досить нетривалий час). На відміну від англійської, французької чи німецької філософських традицій, об'єктом яких була власна національна культура (у широкому сенсі цього поняття), через неможливість зробити предметом рефлексії власну культурну реальність об'єктом постантропологічної рефлексії стали інші реальності. Специфічною рисою означеної філософії стає те, що вона розвивається не як знання про власну реальність (культуру), а як «експертиза» знань, що були здобуті й узагальнені з філософських традицій інших культур, здійснювана тільки за допомогою власного *cogito*.

Наприклад, на основі аналізу класичної та сучасної філософської літератури ми можемо побачити відсутність порозуміння між антропно самовизначеними континентальною та англо-американською філософськими традиціями. На основі аналізу сучасної літератури [7 с. 7-17] з цього питання таке порозуміння є неможливим не стільки з причини відсутності бажання порозумітися у представників континентальної чи англо-американської філософії.

Література:

1. Жижек С. Дражливий суб'єкт: відсутній центр політичної онтології / С. Жижок; [пер. з англ. Димерець Р.Й.]. — К.: ППС, 2002, 2008. — 510 с.
2. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная

- феноменологія. Кризис европейского человечества и философия. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль. — Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000 . — 752 с.
3. Крічлі С. Вступ до континентальної філософії / С. Крічлі; [пер. з англ. В. Менжуліна]. — К.: ТОВ «Стилос», 2008 . — 152 с.
 4. Чуйко В.Л. Когітологічна концепція істини / В.Л. Чуйко // Філософські проблеми гуманітарних наук. — 2009 . - №15 . — С. 153-159 .
 5. Чуйко В.Л. Наслідки усвідомлення незнання / В.Л. Чуйко // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. — Вип. 352-353 . Філософія. — Чернівці: Рута, 2007 . — С.121-124 .
 6. Чуйко В.Л. Рефлексія основоположень філософії науки: монографія / В.Л. Чуйко. — К.: Цент практичної філософії, 2000 . — 252 с.
 7. Тімченко О.П. Екзистенційна критика діяльнісного розуміння людини / В.Л. Чуйко, О.П. Тімченко // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2011 . — Вип. 53 . - С. 7-17 .

Тімченко А.П. Критика деконструкционистского функционализма на основании противопоставления понятий «социальное действие» и «социальное событие»

Критическое философствование в форме самосознания рассматривается как следствие осознания самобытности антропоморфизованной философии («призрак картезианства», или «назад к Декарту»).

Ключевые слова: *самоидентификация, рефлексия, скептицизм, релятивизм, феноменология.*

Timchenko A.P. Criticism of deconstructionist functionalism based on opposition of the concepts of «social action» and «social event»

Critical philosophizing in the form of self-consciousness is considered as a result of identity of antropomorfized philosophy («ghost of Cartesianism,» or «back to Descartes»).

Keywords: *self-consciousness, reflection, skepticism, relativism, phenomenology.*

УДК 165.7

ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАРХИЗМ ПОЛА ФЕЙЕРАБЕНДА

Ткаченко Р. В. ©

*Кандидат философских наук, доцент Севастопольского
национального технического университета*

Рассматриваются отдельные методологические аспекты философии Пола Фейерабенда, направленные на изменение статуса научного знания, а также анализируется роль принципа пролиферации в контексте современной научной методологии.

Ключевые слова: *эпистемология, постпозитивизм, постмодернизм, верификация.*

Парадигмальные изменения в философии повлекли за собой переосмысление статуса научного знания. Знаковой работой, в этом смысле, выступил труд Пола Фейерабенда «Против метода», увидевший свет в 1975 году. Интерес к данной работе обусловлен тем, что она пытается подвести своеобразный итог вековому развитию рационалистической философии науки, ориентировавшейся на математическое естествознание. Автор «Против метода» не только пытается проанализировать достоинства и недостатки подходов к интерпретации роли науки, предложенных К. Поппером, Т. Куном и И. Лакатосом, но и подвергает критике претензии науки на глобальную роль в современном мире. В целом, своеобразный эпистемологический анархизм, позиции которого отстаивает Фейерабэнд, вполне увязывается в контекст смысловой дисперсии постмодернистской парадигмы. На этой особенности постмодерна, которая и послужила продуктивной средой для построений Фейерабенда, хотелось бы остановиться поподробнее.

В работе «Состояние постмодерна» (1979) один из крупнейших мэтров новейшей философии Жан-Франсуа Лиотар попытался рассмотреть любое знание через призму концепции языковой игры, разработанной Л. Витгенштейном. «Структура языковой игры диктуется соотношением денотативных, перформативных и прескриптивных

высказываний» [1, с.30]. Каждое из данных типов высказываний позиционирует определённым образом свой референт, отправителя и получателя информации. Так, денотативные высказывания сосредоточены на констатации каких — либо фактов. Перформативные высказывания содержат в себе отчёт об исполнении некоторого действия. Прескрептивные высказывания предписывают получателю информации выполнить определённое действие.

Сравнение метанарративного и строго научного знания выявляет ряд интересных особенностей. Метанарративная концепция воспринимается рассказчиком и слушателем в качестве легитимной, так как они оба принадлежат к одной и той же культуре и традиции. Кроме того, в метанарративной концепции денотативные, перформативные и прескрептивные высказывания образуют синкретическое единство. Статус метанарративного рассказа как легитимного является чем-то естественным и не нуждающимся в доказательствах и обоснованиях.

В области же научного знания, дела обстоят принципиально иным образом. Сциентизм изначально избирает полем своих действий только денотативные высказывания, изолируя их от перформативных и прескрептивных высказываний. Однако именно последние два вида высказываний выступают побудителями к действиям и формируют своеобразную социальную связь. Следовательно, по Лиотару, современная наука фокусирует своё внимание на описательной функции, игнорируя социальную прагматику.

К концу XX века вопрос о легитимности научного знания приобрёл острый характер в связи с постоянным ростом новых конкурирующих между собой идей и теорий и, соответственно, в связи с множеством возникших языковых игр. Тенденции к формированию единого универсального языка науки были элиминированы, и изменился характер контроля над дискурсами. Классическая бинарность «истинно — ложно» была заменена на «эффективно — неэффективно» и доминирующую «прибыльно — неприбыльно». Следовательно, легитимация науки свелась к операциональному фактору.

В качестве характерной особенности постмодерна Лиотар также выделяет паралогию, как обращение к агностике многообразия языковых игр. В данном случае можно наблюдать своеобразную смысловую дисперсию: метанарратив, как единый большой рассказ, заменяется множеством мелких языковых игр. Именно эта особенность постмодерна и выступает в качестве продуктивной среды для принципа пролифера-

ции в эпистемологическом анархизме Фейерабенда. Согласно данному принципу, для развития науки необходимо изобретать и разрабатывать новые теории и концепции, которые изначально выступают как абсолютно несовместимые с уже существующими и признанными теориями. Фейерабэнд, при аргументации подобного положения, обращается к истории выдвижения научных теорий. Действительно, теории, выступившие как революционные в истории науки, в значительной степени (а, иногда, и практически полностью) расходились с уже существующими концепциями. Например, Галилей с помощью своих экспериментов опроверг доминировавшую несколько веков умозрительную метафизику Аристотеля и заложил фундамент классической механики. «Развитие современной науки, заявившее о себе устами Галилея, его вольное обращение с понятиями, его «неэмпирические» процедуры нарушали профессиональную идеологию аристотелианцев и были для них примером начинающегося вырождения» [2, с.208]. Исаак Ньютон в своей научной деятельности решительно отверг популярный в конце XVII века картезианский подход, предписывающий при построении научных теорий с помощью «проницательности ума» отыскивать «первопричины» исследуемых явлений и практически полностью похоронил укоренившееся представление о том, что законы движения Земли и иных небесных тел абсолютно различны. Научные изыскания Альберта Эйнштейна привели к полному пересмотру понимания физической сущности пространства и времени и к построению новой теории гравитации взамен ньютоновской. То есть, практически все революционные научные теории трансgressируют за пределы устоявшихся концепций и открывают новые горизонты для развития науки.

Наивно было бы думать, что подобные трансgressирующие воззрения сразу же воспринимаются научным сообществом. Например, тот же Эйнштейн, не смотря на прогрессивность своей научной позиции, на начальном этапе подверг критике теорию расширяющейся Вселенной Александра Фридмана. В целом, согласно Фейерабэнду, для мира науки характерен консерватизм. Так, научные организации, финансирующие исследования или публикующие результаты работ, своим положением или своим влиянием (духовным, материальным, политическим) могут заставить учёного встать на консервативную позицию по отношению к существующим стандартам. Здесь возможно апеллирование к «здоровому научному смыслу», уважению к устоявшейся вековой научной традиции, возврату к истокам истинной науки. К сожалению критика

научных теорий и их авторов иногда может носить и трагичный оттенок (достаточно вспомнить судьбу Вильгельма Райха и его исследований).

В целом консервативная позиция научных кругов не является иррациональной, так как она не противоречит установленным стандартам. Подобная позиция - итог коллективной политики, инспирированной данными стандартами. Позиция исследователя, в подобном контексте, также не будет являться иррациональной, так как он принимает решения опять-таки в соответствии с установленными научным сообществом правилами. В этом случае для исследователя в качестве основного критерия истинности выступает конвенционализм.

Стоит отметить, что конвенционализм обладает как определёнными преимуществами, так и недостатками. С одной стороны он «допускает возможность построения любой системы классификации, которая объединяет факты в некоторое связанное целое. Сторонник конвенционализма считает, что следует как можно дольше сохранять в неприкосновенности центр такой системы классификации: когда вторжение аномалий создаёт трудности, надо просто изменить или усложнить её периферийные участки» [3, с.208]. С другой стороны, стоит отметить, что не одну классифицирующую систему конвенционалист не рассматривает как достоверно истинную, а только как истинную по соглашению (или даже как ни истинную, ни ложную, а общепринятую).

Однако также необходимо помнить, что любая теория не является абсолютно автономной и замкнутой на самой себе. Из теоремы о неполноте Курта Гёделя следует, что любая аксиоматизируемая теория является либо противоречивой, либо неполной. Противоречивость трактуется здесь как возможность доказать любое высказывание: как истинное так и ложное. Неполнота объясняется тем, что наличие высказываний, включенных в теорию, невозможно ни доказать ни опровергнуть исходя из аксиом самой теории. Данное утверждение активно используется в студиях Фейерабенда для подтверждения истинности метода пролиферации.

Действительно, важность и опровергающий характер ключевых фактов научных теорий обосновывается только с помощью других теорий, которые хотя и выступают как фактуально адекватные, зачастую не согласуются с проверяемой концепцией. В данном контексте изобретение и разработка альтернатив предшествуют выработке опровергающих факторов. Эмпиризм, по крайней мере, в некоторых его

наиболее разработанных вариантах, требует, чтобы эмпирическое содержание всякого знания возрастало с течением времени. Следовательно, изобретение альтернатив рассматриваемых точек зрения составляет существенную часть эмпирического метода. Однако, тот факт, что условие совместимости элиминирует альтернативные варианты, иллюстрирует его расхождение, как с научной практикой, так и с эмпиризмом. В этом случае уменьшение альтернативных теорий уменьшает и число фактов, которые могли бы проиллюстрировать границы данных теорий. Вполне вероятно, что опровержение квантовой неопределённости как раз и предполагает включение любой современной научной теории в более объёмный контекст, который приводит к новым и решающим экспериментам. Возможно, что отставание научным сообществом условия совместимости может привести к защите неопределённости от опровержения. Следовательно, данный подход рискует превратить некую теорию в абсолютную догму, полностью ограждая её от любой вероятной критики.

Именно против догматики и направлен принцип пролиферации. По Фейерабенду, свидетельство, способное опровергнуть некоторую теорию, может быть получено только с помощью альтернативы, несовместимой с данной теорией. Некоторые наиболее важные формальные свойства теории обнаруживаются именно благодаря контрасту, а не анализу. «Познание не есть ряд непротиворечивых теорий, приближающихся к некоторой идеальной концепции. Оно не является постепенным приближением к истине, а скорее представляет собой увеличивающийся океан взаимно несовместимых (быть может, даже несоизмеримых) альтернатив» [4, с.214].

Необходимость взаимно несовместимых альтернатив для развития науки ведёт к полезности «контридукции», суть которой — разрабатывать гипотезы, не совместимые с обоснованными теориями или фактами. Ведь свидетельство, способное опровергнуть некоторую теорию, часто может быть получено только с помощью альтернативы, не совместимой с данной теорией. Следовательно, исследователь должен сравнивать идеи с другими идеями, а не с эмпирическим опытом и пытаться улучшить те концепции, которые потерпели поражение в соревновании, а не отбрасывать их. Условие совместимости, согласно которому новые гипотезы логически должны быть согласованы с ранее признанными теориями, неразумно, поскольку оно сохраняет более старую, а не

лучшую теорию. «Пролиферация теорий благотворна для науки, в то время как их единообразие ослабляет её критическую силу» [4, с.214].

Вторым базовым принципом в эпистемологическом анархизме Фейерабенда выступает принцип несоизмеримости. Функционально принцип несоизмеримости защищает любую концепцию от внешнего критики со стороны других концепций. То есть, если выработана определённая теория (какой - бы фантастической она не казалась), то фактов, которые можно было бы ей противопоставить, в принципе нет. Согласно позиции Фейерабенда, любая теория формирует собственное смысловое поле, собственные факты и собственный способ их интерпретации. Стоит отметить, что Фейерабэнд не был первым в подобных рассуждениях о несоизмеримости. Так, в «Структуре научных революций» Томас Кун указывал: «Если два человека расходятся в оценке относительной результативности их теорий или если они соглашаются в этом, но по-разному оценивают эту относительную результативность и, скажем, пределы возможного выбора теории, то ни одного из них нельзя обвинить в ошибке или ненаучности» [5, с.299]. Однако Фейерабэнд в своих построениях занимает более радикальные позиции. «Мы не можем указать на несовместимость фантазии с фундаментальными принципами естествознания или с признанными научными теориями, т.к. автору этой фантазии эти принципы и теории могут казаться просто бессмысленными» [2, с. 9]. Таким образом, синтез принципа пролиферации с принципом несоизмеримости образуют методологическую основу эпистемологического анархизма: каждый волен изобретать собственную концепцию и её невозможно сравнить с иными концепциями, та как никакой основы для подобного сравнения просто не существует.

Концепции учёных, в частности их воззрения, касающиеся фундаментальных проблем, расходятся между собой столь же существенно, как духовные концепции, лежащие в основе разных культур. Иногда положение более радикально: существуют научные теории, которые взаимно несоизмеримы, хотя внешне они имеют дело с одним и тем же предметом исследования (например, пространство и время). Конечно, не все конкурирующие теории обладают подобным свойством, и, даже если несоизмеримость имеет место, она связана с особой интерпретацией теорий, например такой, которая обходится без ссылки на независимый язык наблюдений. Иллюзия того, что мы имеем дело с одним и тем же феноменом, возникает в результате неосознанного смешения двух различных типов интерпретации, а именно,

инструменталистской и реалистической. «При «инструменталистской» интерпретации теорий, которая видит в них не более чем инструменты для классификации определённых фактов, возникает впечатление, что существует некоторый общий предмет. При «реалистической» интерпретации, пытающейся понять теорию в её собственных терминах, такой общий предмет исчезает, хотя сохраняется определённое чувство, что он должен существовать» [2, с.280].

Для аргументации принципа несоизмеримости Фейерабенд активно использует положения теории лингвистической относительности, разработанной в 30-х годах XX века американскими лингвистами Эдвардом Сепиром и Бенджамином Уорфом. Теория Сепира - Уорфа предполагает, что люди, говорящие на разных языках, по-разному воспринимают мир и по-разному мыслят. Следовательно, в контексте данной теории не реальность определяет язык, с помощью которого её описывают, а наоборот, само восприятие реальности опосредовано языком. В частности, отношение к таким фундаментальным онтологическим категориям, как пространство и время, зависит в первую очередь от языка индивида. Так, из языковых характеристик европейских языков (так называемого «среднеевропейского стандарта») выводятся не только фундаментальные аспекты европейской культуры, но и важнейшие достижения европейской науки (например, картина мира, отражённая в классической ньютоновской механике).

Автор «Против метода» трактует теорию Сепира — Уорфа с позиций, согласующихся как с принципом пролиферации, так и с принципом несоизмеримости. Любая научная теория, по Фейерабенду, это не только система идей, принципов и аргументов, но и особое смысловое (и языковое) поле, обладающее собственными терминами, кодами и системой их интерпретации. Два исследователя, принадлежащие к различным научным школам в своей практике пользуются различными научными языками. Именно язык детерминирует их мышление, понимание картины мира и истолкование тех или иных терминов. Следовательно, существенно различные языки не только постулируют разные идеи для упорядочивания одних и тех же фактов, но и постулируют также разные факты. Принцип лингвистической относительности говорит именно об этом. Согласно данному принципу, люди, пользующееся заметно различными грамматическими системами, направляются данными системами к наблюдениям различных типов и к разным оценкам внешне сходных актов наблюдения, в связи с чем, они не явля-

ются эквивалентными наблюдателями и должны приходиться к различным представлениям о мире. В данном случае, одни и те же физические свидетельства не приводят всех наблюдателей к одной и той же картине универсума, за исключением тех случаев, когда их лингвистические основания сходны или их можно каким — либо образом сравнить.

Таким образом, трансgressирующие позиции находятся в совершенно ином смысловом и языковом поле, чем те, что существовали раньше и рассуждать о них с позиций устоявшихся гипотез и теорем бессмысленно. «Вместо того чтобы заниматься поисками психологических причин некоего «стиля», мы должны в первую очередь постараться обнаружить его элементы, подвергнуть анализу их функции и выявить лежащее в его основе мировоззрение, включая понимание того способа, которым это мировоззрение влияет на восприятие, мышление, аргументацию, и на те границы, которые оно ставит воображению» [2, с.234].

Со своей стороны фундаментальное концептуальное изменение предполагает новое мировоззрение и новые языки, способные его выразить. Опять — таки создание нового мировоззрения и соответствующего нового языка выступает как процесс, требующий значительного времени — как в границах науки, так и в границах метанауки. Термины нового языка приобретают ясность только после того, как процесс получил развитие, так что каждое отдельное слово стало смысловым центром многочисленных связей, соединяющих его с другими словами, предложениями, частями рассуждений, которые вначале могут казаться бессмысленными, но как только данные связи установлены, становятся совершенно логичными. Следовательно, повышать ясность и однозначность аргументов, теорий, терминов и точек зрения можно двумя различными способами. Во — первых, путём, который обращает исследователя к уже установившимся идеям и истолковывает новации как особое состояние того, что уже считается общепризнанным. Однако данная позиция не согласовывается с принципом пролиферации. Фейерабенд настаивает на ином способе. Необходимо «учиться рассуждать с помощью необъяснимых терминов и использовать предложения, для которых ещё нет ясных правил употребления» [2, с.262].

Создание нового языка, служащего для нового понимания мира и его описания, характеризуется некоторой особенностью: смысловые «ядра» в таком языке не даны изначально, а должны быть изобретены. Из данного положения следует, что требование о предании подобной языковой конструкции немедленной логической ясности просто

невыполнимо. Оперирование логическими категориями возможно там, где уже накоплен достаточный аргументированный материал, который и может служить основанием для проверки. «Арифметика длительное время развивалась, не имея сколько-нибудь ясного представления о понятии числа; такое представление возникло лишь после того, как появилось достаточное количество арифметических фактов, придавших ему содержание» [2, с.263]. По аналогии, подлинная теория значения и несоизмеримости может быть создана только после того, как будет накоплено достаточное количество фактуального материала, способного сделать эту теорию нечто большим, чем лингвистические упражнения с понятиями.

С позиции эпистемологического анархизма, идея о том, что наука должна развиваться в соответствии с фиксированными и универсальными правилами является нереальной и несёт в себе ряд негативных аспектов. Она делает науку менее гибкой и более догматичной. Так, фальсификационизм полагает, что законы природы лежат практически на поверхности. Эмпиризм считает несомненным, что чувственный опыт даёт более достоверное отображение мира, нежели чистое мышление. Те, кто в качестве основного средства понимания мира рассматривают логическое доказательство скептически относятся к чувственному познанию, трактуя его как иррациональное. Из сказанного видно, что любая позиция далека от универсальности, имеет свои пределы и, в определённой степени, страдает односторонностью. Именно эти пределы и пыгается разрушить Фейерабенд со своим методологическим принципом «всё дозволено». С этой точки зрения оказываются абсолютно бессмысленными критерии верификационизма и фальсификационизма, а также принципы соответствия, недопустимости противоречия, избегания гипотез *ad hoc* и пр. Эпистемологический анархизм, с точки зрения Фейерабенда, подтверждает история науки, демонстрирующая, что не существует правила, которое в тот или иной момент не было бы нарушено. По Фейерабенду, подобные нарушения не являются случайными. Напротив, именно от них и зависит прогресс науки.

Из принципа пролиферации и несоизмеримости Фейерабенд выводит равенство всех мировоззрений вообще и в том числе рационально — научного, иррационально — магического (мифологического) и религиозного. Из данного следует вывод о необходимости отделения рационально — научного мировоззрения, подобно религиозному, от государства и от системы образования. Ибо наука, с точки зрения Фейерабенда,

не имеет дела с объективной истиной (а только с искусственно разработанными схемами) и поэтому не может претендовать на глобальность и всеобщность.

Ещё в 30-х годах XX века Карл Поппер рассматривал в качестве центральной научной проблемы вопрос о демаркации, то есть «проблему нахождения критерия, который дал бы нам в руки средства для выявления различия между эмпирическими науками, с одной стороны, и математикой, логикой и «метафизическими системами — с другой» [6, с.55]. Тесно связанной с проблемой демаркации оказалась проблема индукции, так как в позитивизме (как логическом, так и более раннем) именно индукция претендовала на решение проблемы демаркации (достаточно вспомнить, что по утверждениям Д.С. Милля, любая позитивная наука является индуктивной наукой). Действительно, хотя процедура верификации прямо не использовала метод индукции, но в процессе формирования научного знания, опирающегося на опыт, логические позитивисты подразумевали стандартную эмпирическую последовательность: эмпирические факты — эмпирические законы — научные теории (теоретические законы), в которой, по крайней мере, первый этап предполагал использование метода эмпирической индукции. На втором этапе могла использоваться либо та же индукция, либо гипотетико-дедуктивная схема.

В противовес постпозитивистам стремившимся к разграничению эмпирического научного знания от всякого другого, Фейерабенд стоит на позиции, согласно которой даже сама идея подобной демаркации является несостоятельной. Анализ точек зрения Фейерабенда иллюстрирует его стремление обеспечить полную свободу научного творчества (правда, критерий научности в этом случае подлежит расширенному толкованию). Чем меньше функционирует универсальных правил и чем больше альтернативных теорий, а также мифов, тем лучше для научного развития. «Анализируя генезис научных теорий, Фейерабенд обнаруживает в структуре науки проблемы, латентные противоречия, нестандартные ходы» [7, с.224].

Не смотря на стремление Фейерабенда к глобальному пересмотру научных законов, после его исследований нет необходимости кардинальным образом пересматривать методологический статус науки или сводить все методологические нормы к нулю. Стоит обратиться к практике науки для обнаружения действенности регулятивов демаркации Поппера. Они составляют содержание гипотетико-дедуктивного

метода. По крупному счёту, Фейерабенду данный метод также не чужд. Свои новации он подводит под анархистский принцип «всё дозволено», выдвигая при этом определённые гипотезы и аргументируя их отобранными фактами.

Стоит отметить, что анархизм может быть уместен в политике, но не в науке. Конечно, наука не состоит только из демаркационных линий и фундаментальных непоколебимых теорий. В ней присутствуют и парадоксы, и теоретические допущения и моменты неопределённости. Однако, несмотря на присутствие в науке неопределённости и точек сингулярности, это вовсе не означает, что наука не подчиняется никаким законам и принципам. Сам же Фейерабенд «довёл критические аргументы постпозитивистской критики до логического конца, что, с одной стороны, явилось мощным средством разрушения устаревших догм, но, с другой стороны, как известно, часто приводит к абсурду» [4, с.213].

Литература:

1. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна/Ж.-Ф. Лиотар. — СПб.: Алетейя, 1998. — 160 с.
2. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания/П. Фейерабенд. — М.: АСТ, 2007. — 413 с.
3. Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки/И. Лакатос. — М.: Академический проект, 2008. — 475 с.
4. Философия науки/Под ред. А. И. Липкина. — М.: Эксмо, 2007. — 608 с.
5. Кун Т. Структура научных революций/Т. Кун. — М.: АСТ, 2009. — 317 с.
6. Поппер К. Логика и рост научного знания/К. Поппер. — М.: Прогресс, 1983. — 605 с.
7. Канке В. А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия/В. А. Канке. — М.: Логос, 2000. — 320 с.

Ткаченко Р. В. Епістемологічний анархізм Пола Фейерабенда

Розглядаються методологічні аспекти філософії Пола Фейерабенда, спрямовані на зміну статусу наукового знання, а також аналізується роль принципу проліферації в контексті сучасної наукової методології.

Ключові слова: *епістемологія, постпозитивізм, постмодернізм, верифікація.*

Tkachenko R. V. Epistemological anarchism of Paul Feyerabend

Individual methodological aspects of Paul Feyerabend philosophy directed on changing of scientific knowledge condition are discussed in this article and also the role of proliferation principle in the context of modern scientific methodology is analyzed.

Keywords: *epistemology, postpositivism, postmodernism, verification.*

УДК 130.2

ДУХОВНІ ВИМІРИ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ ТА ПРОБЛЕМА САМОПІЗНАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Власевич-Хоркава Т. В. ©

Львівський національний університет імені Івана Франка

Досліджено проблему самопізнання в українській філософській думці.

Ключові слова: *людина, ідентичність, серце, самопізнання.*

У сучасному глобалізованому світі, характерному насамперед процесами інтеграції й уніфікації, технізації та інформатизації, особливої вагомості набувають питання пошуку ціннісних імперативів життєдіяльності людини і спільноти, внутрішньо-духовних, культурницьких самовизначень людини, котрі забезпечують самоідентифікацію, самість як окремішність та самототожність людини з себе самою, певною парадигмальною системою цінностей і традицій. До таких питань належать спроби експлікувати духовні засади буття людини та спільноти як консервативно-стійкий спосіб своєрідного світобачення, що властивий для певної спільноти і забезпечує специфічний спосіб світосприйняття та реагування на феномени навколишньої дійсності. У наш час людина перетворюється з джерела та носія духовних цінностей в функціональний засіб досягнення соціально-технологічних цілей. Водночас розвиваються традиційні етнонаціональні цінності як підвалини національних культур. Нації перетворюються в населення, а людина — в одновимірний чинник соціального механізму. Тому особливої актуальності на сьогоднішній день набуває питання само знаходження, самовизначення, тобто становлення індивідуальної та соціальної ідентичності.

Мета статті — розглянути проблему ідентичності людини в українській філософській думці.

Для вітчизняних дослідників питання пов'язані з проблематикою ідентичності, є порівнянно новими. Це обумовлено тим, що для визначення цього феномену використовувалися терміни самовизначення, самосвідомість, тотожність. Різні питання пов'язані з теорією ідентичності українських та вітчизняних дослідників представлені

у роботах: Л. Виготського, А. Гусейнова, І. Іванової, Ю. Качанова, С. Кримського, І. Кона, Г. Леонтєвої, В. Мерліна, В. Малахова, С. Рубінштейна, Л. Сохань, А. Спіркина, О. Стефаненко, В. Століна, В. Табачковського, Н. Федотової, Н. Хамітова, Т. Хорольської, С. Хоружего, В. Шинкарука, Л. Шнейдера, Н. Шматко, В. Ядова та інших. Однак, слід зазначити, що проблема ідентичності в українській філософії є ще не достатньо досліджена і тому вона є актуальною та потребує подальшого вивчення та осмислення.

Багатом національним культурам притаманна філософська система або вчення, що найбільше характеризує її своєрідність та унікальність у світі. Таким філософським вченням, яке виражає специфіку української національної культури і філософії, є «філософія серця». Найбільш яскраве відображення вона знайшла у Григорія Сковороди та філософії Памфіла Юркевича. «Філософія серця» з'являється як філософська основа українського романтизму та знаходить своє відображення у працях М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка. Духові основи буття людини виступають глибинною основою ідентичності. Отже проаналізуємо уявлення найвидатніших українських мислителів щодо духових основ буття людини.

У Г. Сковороди «філософія серця» розглядає людину як центр Всесвіту. «Людина у творах Григорія Сковороди, будучи глибоко індивідуальним і персоніфікованим еством, безоднею поривань, прагнень, вчинків, є водночас уособленням усього людства як планетарного явища. Тому не менше, ніж смисл земного існування особистості, Г. Сковороду цікавили осьові засади буття, основи світобудови, бо він мислив людину з космічним і божественним універсалами, до яких вона належить, линуци за покликом своєї духовної природи і відкриваючи в собі божественне начало. Філософія Г. Сковороди — це філософія шляху, на якому вироблені культурою людства символи й знаки, дороговкази духовної довершеності і перевтілення людини» [7, с. 4]. Поняття «серця» у філософії Г. Сковороди розглядається ним не лише як емоційна сфера, а й як символ духовного життя людини. Духовний світ людини є основним об'єктом дослідження мислителя. Життя людини — це процес безперервного духовного розвитку, засобом якого є самопізнання. Лише вдвляючись у середину себе, в своє серце, людина стає здатною до такого самопізнання. «Самопізнання людини і світу («Пізнай самого себе — тоді пізнаєш весь світ») завершується зясуванням сенсу буття макро- і мікрокосму, і цей сенс є головною мотиваційною підмогою

вчинкових дій, спрямованих на утвердження людини у світі, усвідомлення нею своєї гідності. Залежно від визначення сенсу буття людина обирає спосіб життя, спосіб свого існування у світі — природному й соціальному, визначає відповідну стратегію дій» [8, с. 8].

У послуху своєму духові мислитель вбачав свободу кожної людини. Прислухатися до повелінь свого духу означає у Г. Сковороди справжнє самопізнання, яке допомагає людині орієнтуватися у світі, вибирати свою життєву дорогу: «Всесвітньо-історичній темі «втечі від свободи» було протиставлено тему «самопізнання» і похідну від неї — сенсу життя. На думку Г. Сковороди, свобода вчинку реалізувались у пізнанні людиною своїх природжених здатностей у відповідній спорідненій діяльності» [8, с.9].

За Г. Сковородою, сенс життя — це досягнення щастя, стану «куражу» — сердечної веселості, коли людина всім задоволена, має душевний спокій, може споглядати й аналізувати в думках навколишній світ, шукати й знаходити своє місце у цьому світі. Цей душевний стан залежить від такого місця. Але знайти його, а отже, і досягти такого душевного «куражу» людина може шляхом самопізнання, через розкриття самої себе. Таке самопізнання передбачає розкриття глибинних підстав існування людини, своєрідне повернення «до джерел». У такому поверненні, вважає Г. Сковорода, «розкривається стратегія людського життя, внутрішній світ людини, стимулюються «сердечні веселощі», породжується «душевна міць». Це є підставою для спокою думки, формування справжнього серця, оживотворення душі» [8, с.9].

Г. Сковорода вважає, що самопізнання людини починається із того, що людина вчиться розділяти себе, пізнавати в собі дві природи: «Розділи себе, щоб пізнати себе. От! Бог учить Єремію, як розділяти: «Як відведеш чесне від недостойного, то будеш як мої уста». Роздивись, що в тобі підле, а що цінне» [7, с.246].

Зовнішня, матеріальна природа людини не є справжньою людиною, а є лиш її оболонкою, постаттю, символом-бобваном. Розділивши себе на зовнішню оболонку і внутрішню людину, кожен може приступати до справжнього самопізнання. Г. Сковорода вчить, що пізнання внутрішньої людини — це пізнання людиною Бога, який є в людині істинною людиною. Пізнання людиною Бога, який через людину бачить себе самого, Г. Сковорода вважає головною запорукою осягнення сенсу життя людини, метою людського життя. «Пізнай себе, прошу, побачиш ніколи не бачене» [7, с.246].

Ці дві людини пов'язані між собою нерозривним зв'язком, однак зовнішня швидше впадає у вічі, затемнює зір і тому утруднює доступ до людини внутрішньої, а отже, і до духа, тобто до Бога. Дух є Бог, Господь є дух — переконаний Г. Сковорода. немає сумніву, що дух тут означає саме той внутрішній стержень людини, те справжнє єство, істинну людину, яку Г. Сковорода трактує як Бога. Пізнання людиною істинної людини є пізнанням Бога.

Г. Сковорода переконаний, що вкоріненість у буття, у матеріальний світ заважає самопізнанню людини, а отже, й божої мудрості, викладеної у Біблії. Такі люди «приступають до цієї спадщини без смаку і без зубів, жують лиш невибагливу й гірку шкарлупу...» [7, с.375]. Якщо до цього джерела принести сіль розуміння, то води його перестануть бути шкідливими й смертоносними, а стануть солодкими й цілющими для душ. Для того, щоб пізнати мудрість Бога, а отже, й себе самого, потрібна сіль розуміння: «Якщо хто пізнав себе й задружив, якщо може сказати: «було слово бже в мені», «знаю людину», то може й відвідувати ті води» [7, с.375].

Вкоріненість у буття, що заважає самопізнанню людини, може бути подолана трансценденталізмом. При цьому людина виокремлюється із світу, виходить за його межі. Г. Сковорода стверджує, що, виокремившись із матеріального світу, людина знаходить Бога, пізнає себе як істинну людину, як Бога, який у цьому випадку є справжньою людською природою.

Заблудити від свого Бога — це втратити самого себе, відійти від самопізнання, схибити з того шляху, який веде до душевного миру. На жаль, на думку Г. Сковорода, більшість людей блудять та відходять від цього шляху, зупиняються десь на півдорозі, перебувають у напівтемряві, куди не сягає проміння Божого ока: «Не дивина знайти дорогу, та ніхто шукати не хоче, кожен іде своїм шляхом і іншого веде — у тому-то й трудність» [7, с.360]. «Не бачити Господа означає позбутися життя, світла, миру й сидіти в пеклі» [7, с.362].

Не кожному дано проникнути в тайну самопізнання, бо це нелегкий труд. Г. Сковорода вірить, що пізнати себе і побачити в собі Бога можуть лише вибрані, одиниці — люди чисті серцем, помислами та вчинками. Для пізнання себе, своєї справжньої природи потрібне особливе око — не те, яке бачить камінь з буквами чи папір з чорнилом, — це око зовнішнє, воно помічає лише те, що лежить на поверхні, тобто лише

явище. Суть, глибинне єство може запримітити й пізнати лиш особливе, обдароване око, дане людині як особливий талант від Бога.

Відхід від матеріального світу мислитель пропонує людині здійснити шляхом заглиблення в себе, у свою душу, шляхом занурення в глибини своєї душі, щоб знайти Бога там, а не на далеких і відчужених від людини небесах. У такому зверненні людини до самої себе, у поверненні її із зовнішнього світу до суті свого існування корениться якнайтісніший зв'язок макро- і мікрокосму. Буттєве начало Всесвіту усвідомлює само себе — це відтворено в людині, адже вона розуміє й пізнає себе як така. Сковорода зображає цей акт в образі кільця й інших подібних фігур. Око в людині та інших створіннях відіграє ту ж роль, що й Сонце у Всесвіті, коштовне каміння в землі. Самопізнання — це повернення людини, із зовнішнього світу до самої себе, до суті свого існування, — це рух по колу, який замикається в людині і свідчить про як найтісніший зв'язок людини і Всесвіту. «Саме образ змія, що звивається у кільце і має гострий погляд, є метафоричним уособленням самопізнання, самобачення світу... Образ кільця у вигляді змія дає змогу пізнати загальний сенс людського буття» [8, с.10].

Мислитель висловлює впевненість, що людина повинна довго шліфувати своє внутрішнє єство, організувати й плекати своє внутрішнє життя, очищувати серце, щоб дозріти до того моменту, просвітлення, який є другим народженням людини. Очищене серце допомагає людині роздмухувати в собі вічнотворну іскру воскресіння, поки в ній не розгориться блаженне полум'я, щоб поглинути всю супротивну тлінь. «Божественна іскра» в нашому серці приховується, наче іскра у кремені, щоб з часом розгорітися в полум'я, яке очистить тіло і душу, осіє людину радістю. Справжня радість єднає людей. «Сковорода збагнув, що людина, досягнувши найвищого щабля самопізнання, повертається обличчям до людини. Тоді досягає й щастя. Природа до справжнього щастя, на думку мислителя, така, що, здобувши його, людина хоче мати якнайбільше співпричетних у ньому. Ми сказали б сьогодні, що душа цієї людини відкрита для людей й світу» [4, с.261].

Пізнати себе, знайти «істинну людину» і душевний миру Сковороди означає внутрішню боротьбу і душевну муку, з якої народжується прагнення гармонії. Внутрішня людина, істинна людина не є чимось готовим; щоб її знайти, людина мусить побороти й перетворити себе. «Важливо підкреслити, що Г. Сковорода поєднує у самопізнанні інтелектуальний акт з вольовим творчим зусиллям. В імперативі «пізнай себе» прихова-

ний другий імператив: стань собою, видобудь із себе свою духовну суть, здійсни своє призначення! Самопізнання ставить перед собою мету: утворити духовну особистість» [4, с.262].

Сковорода у своїх роздумах про людину, над проблемою людського щастя виходив із засади, що людські відносини і людська діяльність регулюються самою людською природою: «Без природи як без путі чим далі встигаєш, тим безпутніше блудиш. Природа є вічне джерело охоти. Ця воля (за прислів'ям)гірше будь-якої неволі» [7, с.117].

Філософ переконаний, що природа визначає загальну мету життя людини на основі її нахилу до певного конкретного виду діяльності. Така природжена діяльність, на його думку, є джерелом щастя і незалежна від суспільного ладу, від соціуму людини. Завдання людини у цьому світі, вважав Сковорода, шляхом самопізнання розкрити свої природні нахили і здібності, відповідно до яких обрати собі певний вид діяльності, свій «ідеал». Таким чином людина зможе розкрити себе як особистість, як «істинна» людина, а отже, і знайти в собі Бога.

Для Г. Сковороди бути щасливим означає «знайти самого себе», а наше справжнє щастя «живе у внутрішньому мирі нашого серця, а мир — у згоді з Богом». Ощасливити серце важко, не кожній людині це доступне, але Сковорода вчить шукати такі шляхи. Він розуміє, що абсолютна більшість людей (юрба) трактує щастя як насолоди тілесні, тому його вчення звернене до вибраних людей, які здатні піднятися над світом матеріальних інтересів, здатні «духа напитися, аби погорджати світ цей проклятий» [10, с.87]. Шлях до щастя, вказаний Г. Сковородою, здається шляхом порятунку особистості, а не народу в цілому.

Г. Сковороду глибоко зневажав юрбу, але ніколи не дозволив собі зневажати або знехтувати людиною у її духовній сутності. Тому той шлях до щастя, який він вказав для вибраної особистості, є водночас шляхом порятунку для кожної людини. Мислитель не заперечує, що кожна людина народжена для щастя, що вона може бути щасливою на цій землі, а справа лиш у тому, як вона це щастя розуміє. Шлях до щастя — пізнання своєї природи, свого обдарування, свого духа і слідування за його покликом. Покликання — це голос душі, який спрямовує людину на поле діяльності, відповідне до її природжених нахилів і здібностей. Тільки той, хто йде за голосом покликання може знайти споріднену працю, своє місце в житті.

Поняття спорідненості мислитель розтлумачує як дяльність «з Богом», «з природою», як «божественне побуження», «Боже бажання»,

«природжене Боже благословення», «його таємний закон, що керує всіма створіннями», «схильність», «те до чого народжений», «до чого призначений Богом». Отже, Сковорода розуміє «спорідненість» як природну схильність людини, що відповідає її «істинній» природі, і внутрішній поштовх до реалізації цієї схильності. Він характеризує «споріднене» як щось «просте», «легке», «потрібне», «корисне». «Споріднена праця» відповідно повина мати всі ці ознаки. Філософ визначає, що цей стан, «коли людина не за своїми примхами і не за чужими порадами, а вникнувши в саму себе й прислухавшись до Святого духа, що живе в ній і її кличе, слідуючи за його таємним помахом, береться й дотримується тієї посади, до якої у світі народилася, призначена до того самим Всевишнім» [7, с.418].

«Споріднена праця», таким чином, здійснюється за внутрішніми стимулами людини, відповідає її здібностям, її справжній природі. Сковорода характеризує її як справжнє життя, як таку працю, яка приносить, у будь-якому ділі найбільший успіх і найвищу насолоду. Праця без спорідненості, без покликання важча, ніж бездіяльність. «Споріднена» праця не здійснюється за гроші чи заради слави, бо це праця людини, яка пізнала себе й перетворилася в Бога, у Христа і діє від його імені.

Така праця задовольняє й веселить людину не стільки своїм результатом, скільки самим процесом діяння, бо цей процес несе людині «веселість», «радість», «насолоди», щастя. Це є процес виявлення в людині Христа, бо Христос — це сміх, радість, веселість, насолода, мир свято... Серце людське, просвітнене премудрістю Божого закону, подібне на корінь дерева, посадженого при джерелах вод. «Споріднена праця» є джерелом, що живить людину життєдайними соками. Щоб бути щасливим, на думку Сковороди, треба лиш пізнати себе самого, свою спорідненість і в ній трудитися.

Отож, ідентичність, за Г. Сковородою — це шлях до самопізнання, духовної довершеності та перевтілення. Г. Сковорода підкреслює, що тільки духовне, внутрішнє, моральне вдосконалення приведе людину до щастя. Серце є найважливішою моральною цінністю і основою щастя людини, яке можливе, коли серце «чисте» і «світле». Самопізнання — це звернення людини до самої себе, в своє серце. Саме з цієї спроможності людини пов'язана ідея «сродної праці» Сковороди. «Сродною» є та праця, яка «лягає нам на серце». Проблема серця в його роботах нероздільно пов'язана з проблемою Богопізнання. Тому шлях пізнання свого серця — це шлях до досягнення трансцендентного. Серце

у Сквороди — це крапка, центр людської душі, яка не існує ніде в світі, але водночас воно є усюди, в усій людській істоті.

Поняття «серця» є центральним у філософії романтизму. Представники цього філософського напрямку досліджували духовний світ людини через складність її внутрішньої емоційної культури і людської індивідуальності. У своїй монографії «Наративні практики української ідентичності: Доба романтизму» М. Скринник зазначає, що «уперше в історії України проблему ідентичності порушили українські романтики, а філософські ідеї Г. Сквороди є типовим преромантизмом» [9, с.4].

Душа, серце є визначальними у творчості видатного представника романтизму, російського письменника — М. Гоголя. Він, як і Г. Скворода, називає душу «серцем», яке є глибоким джерелом для пізнання. У творчості М. Гоголя серце виступає як емоційний образ і як християнський символ. Можна віднайти в його роботах і думки про внутрішнє життя серця.

Він віддає перевагу екзистенційному сприйняттю буття. За М. Гоголем, людина прагне знайти просту й велику істину — свою Правду. Але у кожного свій шлях до неї, а різні дороги наші зумовлені розмаїттям закладених у нас здатностей, на які ми спроможні. Суспільство складається з окремих особистостей, і важливо, за М. Гоголем, щоб кожна виконала своє призначення.

На думку М. Гоголя, шлях до правди — це заглиблення у себе, у свою душу, бо через неї лежить дорога до світу. У нього поняття душі — центральне для розуміння внутрішнього світу людини. Справжню правду можна осягнути, вважає письменник, лише серцем, бо людина доходить до неї через переживання людей і подій. «Дело мое — душа и прочное дело жизни». Світ людині дається у правді тільки завдяки душевному збуренню, активності, а не раціональному пізнанню, бо рухає душу порив і натхнення. Отже, за М. Гоголем, почуття, серце є доміантними елементами духовного світу. «Є речі, яких ми не можемо збагнути нашим нікчемним розумом, а які можемо відчутти глибиною нашої душі, сльозами й молитвами, а не людськими турботами» [1, с.210]. Розум потрактовується ним як «помічник» серця, функція якого полягає в систематизації того, що продукує душа: «Розум — не є вища в нас здатність, його посада не більше ніж поліцейська: він може тільки впорядкувати і розкласти по місцях все те, що в нас вже є» [3, с.87]. Щоб зрозуміти світ, передовсім треба зрозуміти себе, очистивши власну душу: «Позаботься

прежде о себе, а потом о других; стань прежде сам почище душою, а потом уже старайся, чтобы другие были чище».

Згідно з М. Гоголем, єдиний шлях до удосконалення, що сприяє уникненню помилок, — це найулюбленіша справа людини, яка поглинає її всю. «Трудней всего на свете тому, кто не прикрепил себя, в чем его должность... Человек, не знающий в чем его должность, где его место, не определивший себе ничего и не остановившийся ни на чем, пребывает ни в мире, ни вне мира». Ця ідея співзвучна з ідеєю «сродної праці» Г. Сковороди.

Твердження про зрідненість людини з улюбленим ділом підкреслює неповторність, унікальність, її несхожість з іншими і її право на власний у житті моральний шлях і особисту свободу, що постає основою її індивідуальної ідентичності.

Сенс життя людини полягає в тому, щоб привносити у світ гармонію, добро, красу, працювати над вічним, що є найдорожчим для нас, завдяки чому знайти своє місце у світі. Причина зла, на його думку, — в черствості й мертвості людини, якій бракує глибини чуття, несвідомості глибин і таємниці своєї душі. Отже, людині потрібно пізнати саму себе, своє ество, серце.

Екзистенціально-кордоцентричним був світогляд П. Куліша. За П. Кулішем людина поєднує в собі дві протилежні сутності, що виявляють себе як поверхня психіки (свідомість) і глибини серця — несвідоме. П. Куліш вважає, що основа світу ірраціональна, але виявляє себе в природі, в народі, в людині — як раціонально, так і ірраціонально. Розумна впорядкованість у природі здійснюється несвідомо через дію стихійних сил. «Серце» людини і «зовнішнє» у ній — вони завше в конфлікті, в боротьбі між собою. Це боротьба «поверхні» і «глибини» душевної. І в художніх творах, і в листах, і в наукових працях спирається П. Куліш на факт цього протиріччя. Важливою задачею людини є плекання досконалості та краси сердечної; розвиток духовних порухів, очищення душі. Він навчає, що хто серце своє очистить од усякої скверни, той зробить його храмом Божим.

«Серце» «глибоке», «таємне», «невідоме нікому» — один з найулюбленіших образів поезії П. Куліша. «Серце в його поезії — це і «помисли», і «думка», і «туга». Він підкреслював провідну роль серця в діяльності людини: «найперша річ — серце щире й якийсь голос із душевної глибини, котрий велить чоловікові йти вгору, а розум — слуга того голосу» [2, с. 112]. Отже, можна стверджувати, що під «серцем»

мислитель розумів національну самосвідомість, ментальність, бо, згідно з його вченням, розумом людина звернена до всього чужого, а серцем — до свого народу, культури.

Таким чином, «україноцентричний» світогляд П. Куліша є наскрізнокордоцентричним. Для нього «серце», «внутрішня» людина зв'язана з Україною, з рідним краєм, з батьківщиною. На внутрішньому, на чистому і досконалому «серці», можна і треба збудувати ідею України, «зовнішнє» треба відкинути, як їй вороже і шкідливе [6, с. 852]. Отже, культ серця П. Куліш визнавав в історії, культурі, мові й у житті.

Властива для української філософської думки «сердечність» набула вигляду цілісного вчення у творчості П. Юркевича, що оприявлюється в його «філософії серця». У праці «Серце та його значення в духовному житті людини, за вченням Слова Божого» він представляє досить своєрідну філософсько-антропологічну концепцію про серце як основу фізичного та духовного життя людини. П. Юркевич зазначав, що «серце людське — осереддя всього тілесного й духовного життя людини, найістотніший орган і містилице усіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками» [11, с.73]. П. Юркевич на прикладах біблійних висловлювань доводив роль серця як «осереддя душевного й духовного життя людини», внаслідок чого дійшов висновку, що «у серці зачинається й зароджується рішучість людини на ті чи інші вчинки; у ньому виникають різноманітні наміри й бажання; воно є містилице волі та її жадань» [11, с.74].

Серце є вмістилищем пізнавальних дій душі та вираження думок людини, осередям багатоманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей — радощів, скорбот, суму, болю, ревнощів, гіркоти заздрощів, гніву, помсти, відчаю, переляку, туги, жалю і т.д. зрештою зазначав П. Юркевич, серце є осередям морального життя людини, оскільки в ньому зароджуються почуття щонайвищої таємничої любові до Бога, до людини, до добра і зла, краси і т.д [11, с. 75]. Отже, за П. Юркевичом, серце — джерело життя або витoki життя.

П. Юркевич зазначає, що серце є більш глибокою основою душевного життя, ніж розум. Мислитель наголошує на тому, що релігійна свідомість людини лежить в її серці, а, отже, релігія утворена на природному ґрунті. У своїй роботі «Серце та його значення в духовному житті людини згідно вчення Слова Божого» П. Юркевич наводить більше 120 цитат з Біблії, показуючи тим самим, що автори Святого Письма

розглядають серце як центр духовного життя, як особливий орган для сприйняття Бога.

Справді, душевне серце слугує місцем проявів потягів, афектів і почуттів. У серці біль душі, відчуття любові, довіри, радості, відрази. Серцю приписується не лише емоційна, а й інтелектуальна діяльність. «Мудре серце» слугує в Біблії постійним оборотом мови. «Широта серця» означає всеохоплюючий розум. У серці знаходяться також і моральні принципи.

Мислитель вважає, що серце є тим принципом, який визначає індивідуальність і неповторність людини, бо людина в душі своєму — істота унікальна, вона унікальна сама в собі і в своїй свободі. Тільки в серці людини «лежить основа того, що її уявлення, почування й учинки дістають особливість, в якій виражається її душа, а не інша, або дістають такий особистий, окремо визначений напрям, завдяки якому вони є вирази не загальної духовної істоти, а окремої живої дійсно існуючої людини» [11, с.89]. Отже серце, за П. Юркевичем, — основа неповторності та унікальності людини в світі, тоді, коли розум виявляє лише загальне в діяльності людини. У концепції П. Юркевича розум, «голова» керує, планує, диригує, а серце творить. Як і в Г. Сковороди, так і в П. Юркевича, серце — сфера духовного життя людини.

Серце, на думку П. Юркевича, — це центр усієї пізнавальної діяльності людини. П. Юркевич стверджував, що знання Абсолюту людині недоступне, але знання про Абсолют — доступне. Людина доходить до цього знання за посередництвом сердечного релігійного відчуття, усередненої й свідомої філософічної медитації та сердечного й совісного містичного прозрівання.

Сутність людини не полягає в її мисленні, а вириває з кореня духовного життя, із її серця. «Древо пізнання не є древо життя, а для духу його життя уявляється чимось більш дорогішим, ніж його знання. Але це особливе, своєрідне життя духу, яке не піддається математичним визначенням, має найближче відношення до серця людини» [11, с.91] — говорив П. Юркевич. Звідси виходить, що homo sapiens — це ще не повна людина, з погляду П. Юркевича. Повна людина — це людина-індивід повно розвинений у царині її почувань, емоцій, в царині її серця.

Викладаючи власне розуміння сутності людини, П. Юркевич виходить із загальноновизнаної опозиції «серце — голова». За біблійною традицією, серце є хранителем і носієм усіх тілесних сил, тобто осередям усього душевного і духовного життя. Воно — корінь і різноманітних

почуттів, хвилювань, страхів, пристрастей, моральних станів, і пізнавальних дій душі. Розум же — лише видима вершина айсберга духовної сутності серця. Вона є лише частиною (теоретичною складовою) духу. Таким чином, людина складається не з душі і тіла як двох субстанційних частин, а із серця і розуму як двох душевно-тілесних сторін однієї конкретної сутності. Саме оця душевно-тілесна сутність може бути і мислячою, і сердечною. Серце є основою психіки людини, тоді як розум лише її надбудова. Якщо серце є носієм знання інтуїтивного, то розум оперує логічним, доведеним знанням. Але таким розведенням серця й розуму П. Юркевич намагався, яке це не дивно, їх поєднати, зробивши наголос на тому, що одне без одного існувати не може. Людське тіло (одухотворена матерія) є тілесним органом душі. Серце, як центр тіла, мислиться П. Юркевичем як найближчий орган душевного життя, у тому числі розумового. Філософ зазначав, що «голова або головний мозок з нервами, які йдуть до нього, є необхідним і безпосереднім тілесним органом душі для утворення уявлень і думок із вражень із зовнішнього світу, або що тільки цей орган є безпосередній провідник і носій душевних дій» [11, с.82]. **Зв'язок між ним та душею не причинний**, оскільки душа не має просторових вимірів, на які вона отримувала б імпульси від просторових рухів мозку. Вони можуть взаємодіяти лише ідеально. Наші думки, слова і діла не спричиняються цими взаємодіями, вони не образи зовнішніх впливів, що йдуть від речей, а образи і вираження загального почуття душі, породження нашого щирого сердечного настрою. Таким чином, мислитель намагається вирішити споконвічне питання співвідношення розуму та віри, намагаючись віднайти їх спільне коріння і не протиставляючи їх одне одному.

Отже, в праці «Серце та його значення в духовному житті людини, за вченням Слова Божого», П. Юркевич окреслив низку аспектів розуміння серця як вмістилища духовного світу людини, виведення її свідомості за межі раціоналістичного світосприйняття і введення людини в осмислення нею усієї сукупності як матеріального так і духовного світу в контексті вічності, яка сприймається як божественна безкінечність, як визнання буття Бога.

Особливої уваги заслуговують твори Т.Г. Шевченка, в яких мислитель у поетичній формі змальовує всю палітру почуттів та переживань людського серця. «Любов» стала формотворчою віссю поетичного стилю Шевченка. І мірою того як у поета визрівало явище творчої любові, його стиль набирив більшої оригінальності і вивершеня. Про «велике серце»

йдеться в Шевченковім Гонті і Гамалії, в Шевченковій Марії. Аналізуючи твори Шевченка можна зробити висновок, що всі дії, що описувалися в його поезії формували обов'язок народу повставати проти російського свавілля, але в основному ці «завдання» й «обов'язки» не трактуються поетом у плані економічної ситуації, політичної кон'юнктури, ідеологічних гасел, а головним методом є сприйняття всіх тих тогочасних подій через серце. Отже, у свідомості українця сприйняття обов'язку захисту власних інтересів та інтересів держави формувалися на серці. В основі ідеології був вплив на українця через його серце та його переживання. Усі думки людські, всі дії переломлюються крізь призму сердечну. Саме серце визначає як «лакмусовий папірець» якість життя, його справжність, повноцінність.

Отже, «філософія серця» увійшла в духовну культуру України як своєрідний світогляд, що відображає морально-етичні цінності української нації, зв'язок і гармонійне співіснування людини з природою. Серце — центр душевного й духовного життя українців. У серці народжується й зачинається рішучість людини на ті чи інші вчинки, у ньому виникають різноманітні наміри і бажання, воно є осереддям волі й почуттів. І насамкінець, серце — осереддя морального життя українців. У серці з'єднуються усі їх моральні стани. Воно — початок усього доброго і злого у словах, думках і вчинках українців. Відтак серце становить значну частину нашого єства, це скрижаль, на якій викарбуваний природний моральний закон. Архетип «філософії серця» розкривається «як принцип індивідуальності та орган відчуття Бога» (П. Юркевич), як шлях до ідеалу та гармонії з природою (Т. Шевченко), як джерело надії, передчуття, провидіння (П. Куліш), як ключ до «господарювання душі», її мандрівок у вічність, сферу добра і краси (М. Гоголь)» [5, с.307]. Кордоцентричний компонент ментальності українців — це екзистенція, що виступає основою самого буття або й частиною природи українського народу: українець живе, а все його світобачення, поведінка і культурні надбання узгоджуються з притаманним йому кордоцентризмом.

А це те, що українцеві дав Бог, вся українська стихія та його свята земля. Кордоцентризм — це певна система, життєвий струмінь, що запоплює всі прояви людського буття [6, с. 86].

Література:

1. Бучинський Д. Жристиянсько-філософська думка Т. Г. Шевченка/Дмитро Бучинський. — Лондон, Мадрид, 1962. — 256 с.
2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані/Пантелеймон Куліш. — Нью-Йорк, Торонто: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. — 326 с.
3. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями/Николай Гоголь. — М.: Сов. Россия, 1990. — 432 с.
4. Козій Д. Три аспекти самопізнання у Сквороди. До 250-річчя народження (1722–1972)/Д. Козій//Скворода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали; [Відп. ред. В. М. Нічик] — К.: Наукова думка, 1992. — 382 с.
5. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії./Сергій Кримський. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 367 с.
6. Мала енциклопедія етнодержавознавства/НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко та ін. — К.: Довіра: Генеза, 1996. — 942 с.
7. Оляничин Д. Значення Сквороди/Д. Оляничин//Скворода Григорій Дослідження, розвідки, матеріали; [Відп. ред. В. М. Нічик] — К.: Наук. думка, 1992. — 382 с.
8. Романець В. А. Ідея самопізнання і смислу людського життя у творчості Г. С. Сквороди/В. А. Романець//Скворода Григорій Дослідження, розвідки, матеріали; [Відп. ред. В. М. Нічик] — К.: Наук. думка, 1992. — 382 с.
9. Скринник М. А. Наративні практики української ідентичності: Доба романтизму: Монографія/М. Скринник. — Львів: Каменяр, 2007. — 367 с.
10. Шевчук В. Ідея простоти в елітарному світогляді Григорія Сквороди/В. Шевчук//Україна. Наука і культура. — Випуск 26–17, 1993. — С. 86–93.
11. Юркевич П. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого/Памфил Юркевич//Юркевич П. Вибране. — К.: Абрис, 1993. — С. 73–114.

Власевич-Хоркава Т. В. Духовные измерение человеческого бытия и проблема самопознание в украинской философской традиции
Исследовано проблему самопознания в украинской философской мысли.

Ключевые слова: *идентичность, человек, сердце, самопознание.*

Vlasevych-Khorkava T. Spiritual dimension of human existence and the problem of self-knowledge in ukrainian philosophical tradition

The problem of identity in Ukrainian philosophy is investigated.

Keywords: *human, identity, heart, self-knowledge.*

УДК 130:316.6

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ҐРУНТ КУЛЬТУРИ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В. П. ПЕТРОВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРАЦІ «МИСЛЕННЯ РОДОВОГО СУСПІЛЬСТВА»)

Кальмук І. П. ©

Аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розглядається ідеологічний ґрунт культури первісного суспільства у контексті філософсько-культурологічної концепції В. Петрова.

Ключові слова: *ідеологія, первісне суспільство, родова община, істина.*

Сучасний розвиток українознавства є неможливим без переосмислення філософсько-українознавчих студій минулого століття, адже воно сприяє розробці методологічного апарату цієї науки. У зв'язку з цим актуальною постає наукова спадщина мислителя, археолога, фольклориста, письменника та етнографа В. Петрова, який у своїх працях представив оригінальний категоріальний апарат дослідження історико-культурних явищ. Серед них чільне місце посідає дослідження Петровим первісної української культури.

Вивчаючи первісну українську культуру, Петров залучає матеріал з різних галузей гуманітарного знання: історії, археології, етнографії, лінгвістики, літературознавства та фольклористики. Саме на підставі цього матеріалу Петров впроваджує, як зазначає дослідниця В. Корпусова, новий дискурс методології стародавньої слов'янської історії, власну «конкретно-історичну» концепцію, що базувалась на етногенетичних студіях [1, с. 8], адже Петров виокремлював етногенетику як окрему науку й розробляв її методологічний апарат. Розглянемо детальніше «конкретно-історичну» концепцію Петрова.

Петров розуміє історію як певну тотальність, що у теоретико-пізнавальному сенсі, розчленовується стадіально, тобто на певні епохи. Кожна епоха, на його думку, визначається ідеологією, яка власне є формою епохи. Епоха є цілісною та структурною категорією, яка уможливорює пізнання історичного процесу: «Поняття епохи, як структурної

цілості є однією з вирішальних напрямних засад у наших сучасних історіософічних концепціях і студіях» [2, с. 20]. У праці «Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду», а згодом і у низці інших праць, Петров наголошує на тому, що індивід сприймає світ крізь призму ідеології своєї епохи. Ідеологія, на думку мислителя, є загальним комплексом філософсько-світоглядних поглядів, вони репрезентують спосіб буття епохи, на базі якого формуються політичні, економічні, моральні та естетичні погляди тощо [3, с. 65]. Конкретно-історичний матеріал слугує фундаментом для дослідження ідеології епох. Ідеологія епохи, на думку Петрова, має ієрархічну структуру, себто один компонент (категорія) є ієрархічно вищим за інші, є їхньою причиною [3, с. 65]. Цим компонентом є істина. Для кожної епохи є конкретна, визначальна істина. Ми продемонструємо це нижче на прикладі первіснообщинної епохи, для якої такою істиною був рід.

Таким чином, розуміння історичної епохи й змінності її визначального компоненту, істини стає методологічною базою досліджень Петрова у галузі культурології, яка щільно пов'язана з етногенетичними та фольклористичними дослідженнями. Ці дослідження припадають на третій період творчості мислителя (1951–1969 рр.). Йдеться, перш за все, про такі праці як «Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду», «Матери-родоначалницы. Антропоморфные изображения матерей-родоначалниц», що об'єднані й впорядковані дослідницею В. Корпусовою на підставі археологічних та етнографічних джерел у книгу «Мислення родового суспільства», а також про праці «Етногенез слов'ян» та «Походження українського народу». Проаналізуємо їх у контексті «конкретно-історичної» концепції В. Петрова.

Звернемось до праці «Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду». У ній Петров аналізує емпіричні матеріали з етнографії палеоазійських народів, звертаючи увагу й на фольклорно-етнографічний матеріал українського народу. Як вже зазначалось, цей аналіз ґрунтується на «конкретно-історичній» концепції. Петрову йдеться про історичне вивчення фольклору, про етнографію та фольклористику, що побудована на історичній основі. Він вивчає фольклорні образи й мотиви у перспективі їхнього історичного виникнення, модифікації, динаміки. Характерною ознакою фольклору первіснообщинного періоду Петров вважає «тотожність на цьому етапі й ідеології» [4, с. 17]. У первіснообщинний період фольклор ще не набув відокремлення від

суспільної ідеології, а суспільна ідеологія від фольклору: «Фольклор був ідеологією й ідеологія була фольклором» [4, с. 17]. Це означало, що певний образ, сюжет або мотив належали не лише до фольклору, а були визначальною складовою суспільної ідеології. Тому Петров висуває власне методологічне правило, згідно фольклорні образи як образи суто поетичні (лірично-пісенні, казкові, обрядові тощо), а, отже, образи художнього фольклору, слід вивчати, враховуючи, що у своїй генезі вони сходять до того чи іншого уявлення як окремої ідеологічної категорії. Петров вважає, що поза системою ідеологічних категорій первісного мислення всі мотиви, образи, сюжети й теми є історично нерозкритими. Вивчення їхнього зв'язку є ланкою, що пов'язує дослідження культури, мистецтва й мислення.

Згідно «конкретно-історичної» концепції Петрова, певна ідеологічна категорія була домінантною, вважалась за істину оскільки структура ідеологічної епохи була ієрархічною. Вона визначала усі інші, похідні категорії. Для світогляду первіснообщинного суспільства такою категорією був рід: «Усе, що є, існує тільки в відношенні до роду й через рід. Народилася людина, померла людина — зв'язок її з родом не припиняється» [4, с. 35]. Свідомість кожного члену роду була замкнена в межах роду, підпорядкована йому. Розглядаючи це судження Петрова, може видатись на перший погляд, що він йде за Ф. Енгельсом, який у праці «Походження родини, приватної власності та держави» пише: «Плем'я, рід та їхні установи були священні й недоторкані, були тією даною від природи вищою владою, якій окрема особа лишалась безумовно підлеглою в своїх почуттях, думках і вчинках» [5]. Однак дослідниця Корпусова зауважує, що Петров хоча й наводить цю цитату, але на підставі подальшого етнографічного та лінгвістичного матеріалу підштовхує читача до іншого висновку [4, с. 93]. Його Петров відверто не виказує, проте робить натяк на те, що вища влада в первісному суспільстві на ранньому етапі не існувала. Для Петрова рід — це не просто сукупність наявних членів родової общини (родовичів). Він утворює єдність живих, померлих і ненароджених. До того ж, колектив і особа не розчленовувались, були одним цілим. Вчинок окремої особи розглядався тоді як колективна дія. Петров доводить, що свідомість у давньородовий час була нерозчленовано-множинною: «Ми маємо справу з нерозчленованим уявленням про рід, але нерозчленованим не через темну невизначеність первісної думки, дологічний характер первісного мислення, як може здатись на перший некритичний погляд, а через свою складність, через свою

своєрідну всебічну широту, через те, що, як зазначено, це було *генеалогічне* уявлення» [4, с. 34]. Природа й людина усвідомлювались у аспекті роду і першочергово саме в аспекті материнського роду. Свідомість буття визначалась в первісному суспільстві як материнсько-родова свідомість. Зв'язок поколінь підпорядковувався спільному походженню від матері-родоначальниці: «Мати була родом, і рід був матір'ю — був «мати-рід». Рід, родоначальниця і члени роду склали єдність» [4, с. 34]. Наявність родоначальниці визначала споріднені відношення усіх членів роду. Це було важливим, оскільки таке знання дозволяло визначити приналежність певного члена роду до тієї чи іншої шлюбної категорії, між членами якої шлюбні стосунки були або дозволені, або заборонені. Дослідження цієї проблематики Петров продовжує у праці «Матери-родоначальниці. Антропоморфные изображения матерей-родоначальниц», де він на підставі артефактів, віднайдених жіночих зображеннях часів палеоліту та неоліту, узагальнює комплекс уявлень про жінку-мати як представницю роду, що втілює в собі ціле роду. У подібних зображеннях завжди були підкреслена повнота жінки, її округлі форми, масивні стегна. Ці параметри відповідали уявленням про повноту добробуту роду і мали магічно діяти на дійсність: сприяти чоловікові на полюванні, ситості родовичів, зберігати господарство. Таким чином, вони були скеровані на практичну користь. Родоначальниця була хранителькою домашнього вогнища й плодючості. Її зображення, фігурка, встановлювалась всередині житлових приміщень біля вогнища у центральній господарській частині. Ба навіть існувало уявлення про зв'язок вогню та родоначальниці, оскільки вогонь сприймався не як стихія, а як родовий вогонь, як материнський вогонь, вогонь в якому живе родоначальниця. Тому навіть видобування вогню досить часто вважалося жіночою справою.

Домінантна ідеологічна категорія роду визначала первісні уявлення про смерть і народження. Поняття існування загалом пов'язувалося із родом. Розглянемо поняття смерті у первіснообщинному суспільстві. Петров зауважує, що за їхнім уявленням небіжчик не припиняв свій зв'язок із родом. У тогочасному фольклорі та ідеології думка про протиставлення життя та смерті спочатку була відсутня, оскільки рід розумівся як сукупність родителів та нащадків. Ця думка розвинулась поступово. Спершу утвердилось уявлення, що людина після смерті продовжує належати роду і «родитель є завжди родителем» [4, 36]. Це віднаходило свій зовнішній вираз у численних обрядах та звичаях. Прикладом такого виразу, на думку Петрова, є звичай тримати з собою кістки та висушене

тіло небіжчика. Їх складали в шкіряні мішки. Мішок називали «дід» і тримали з собою. Також могли зберігати одяг небіжчика. Подібне збереження було виявом перебування дідів у складі роду навіть після смерті. Діди продовжували обіймати те саме почесне положення, що мали за життя, допомагали дітям, онукам, очолювали рід [4, с. 36–37].

У своїй розвідці Петров пропонує розглядати смерть у світогляді первіснообщинного періоду у кількох аспектах. По-перше, уявлення про смерть було уявленням про відхід: «Смерть розуміли як мандрівку, блукання, подорож. Смерть — це відхід, переселення, зміна місця» [4, с. 37]. І досі наша мова зберігає ці первісні уявлення і репрезентує їх у паремійних формулах та фразеологізмах: «піти з життя», «відправитись на той світ», «піти на небо», «піти до прабатьків», «піти в краще життя», «смерть — неминуча дорога» тощо. Те саме стосувалось уявлень про хворобу: хворіти — означало мандрувати, блукати. Хвороба розумілась як просторове переміщення, на це вказують збережені фразеологізми: «хвороба приходить» і «хвороба відходить».

Найяскравіше уявлення про смерть як про відхід демонстрував, вважає Петров, похоронний обряд вдягання мерця. Вдягаючи його, інсценізували збирання у подорож, звертались до небіжчика зі словами «поспішай», «йди», «рушай». Або під час похорону знаходили людину, яка мала говорити від померлого, скаржитись на те, що «не дожив свого віку». Йому ж шаман або родовичі відповідали: «Рушай в гарну країну. Не чекаючи — рушай» [4, с. 38]. Також в окремих народах (чукчі, ульчі) складалось уявлення, що у свій останній путь небіжчик рушає на ведмеді або собаках (це залежало від кожного роду), себто кожен рід мав свою смертну путь. Наведені приклади, на думку Петрова, демонструють конкретні поняття та уявлення первіснообщинного суспільства і не мають жодної містичної чи метафізичної складової: «Людство володіло просторовими уявленнями. Ними воно й оперувало» [4, с. 39]. Відтак, якщо смерть або хвороба приходить, існує спосіб їх відхилити, відіслати. Петров каже, що це відбувається за допомогою словесних формул одсилання. Ці формули були віршованими й ритмізованими. Варто зазначити, що практика таких формул зберігається донині й має назву «замовляння» («заклинання», «заговори» тощо). У фольклористиці замовляння виокремлюються як жанр словесного фольклору, що охоплює усталені віршовані вислови.

Варто зазначити, що смерть члена роду не вважалась горем. Навпаки, вона набувала характеру свята: «Родичі бавились і розважались навколо

тіла небіжчика, за уявленнями того часу, разом з небіжчиком» [4, с. 44]. Веселі проводи небіжчика мали на меті підготовку до свята зустрічі небіжчика з вже померлими родичами, спілкування нащадків з предками. Сум вважався недоречним та не відповідав «кодексу» поведінки на похоронах.

Петров, розглядаючи ці архаїчні уявлення, вказує і на ту помилку, які робили сучасні йому фольклористи, які вважали небіжчика небезпечним для живих родовичів. Таку помилку, наприклад, здійснював В.Г. Богораз, говорячи про традиції чукчів. За його твердженням чукчі мали два протилежні погляди на поведінку мерців: або вони у всьому сприяли живим, або були небезпечні, викликали смерть дітей, худоби, нестачу запасів. Петров категорично не погоджується і каже: «Насправді жодної суперечливості в погляді первісних народів на мерців немає... Джерело непорозуміння полягає в тому, що дослідники, переносючи уявлення, властиві сучасному світогляді на архаїчний, вважали, що приміром, етичні категорії, моральні оцінки й ідеї існували споконвіку» [4, с. 45]. Джерело небезпеки ж, на думку Петрова, полягає в тім, що під час відходу небіжчик може побажати взяти когось з присутніх або щось з майна чи худоби (про цей аспект йтиметься докладніше далі). Але це не є суперечливим, оскільки мислення первісної людини, вважає Петров, обмежене локально-просторовими і родовими уявленнями, що по-різному комбінувались: «Не небіжчик сам по собі викликав жах; жах з'являвся внаслідок уявлення про смерть як про відхід і про небіжчика як такого, що він йде й, рушаючи в путь, бере, може *взяти* когось чи щось з собою» [4, с. 45].

По-друге, уявлення про смерть було уявленням про схоплення, взяття. Воно продовжує лінію уявлення про смерть як про відхід: «... подорожування є уявлення про смерть як захоплення: «похищення» [4, с. 45]. Вірування в те, що небіжчики переслідують світ живих є поширеним в первіснообщинному суспільстві. «Схоплений» і «схоплювач» однаково розглядалися як родовичі, вони не протистояли один одному. Існував навіть погляд, що за помираючим піде кожен, на кого він глянув в свою останню хвилину. Звідси, висновує Петров, прикмета, що, якщо в небіжчика відкриті очі, то це означає, що хтось помре. Відповідно очі небіжчику накривали та намагались задовольнити його перед відходом до пращурів [4, с. 21]. Збереженням цього уявлення Петров вважає українську традицію, коли приходили з труною померлого на гробки, де плачки (голосільниці) починали гукати раніш померлих родичів,

похованих на кладовищі, щоб вони вийшли назустріч, зустріли небіжчика, прийняли до своєї когорти. Плачки називали померлих на ім'я і озвучували відповідне прохання. Відлуння цих уявлень ми можемо простежити у більш пізніх та сучасних голосіннях.

Третім аспектом дослідження уявлень про смерть у первіснообщинному суспільстві стає розгляд смерті як пожертя. Воно співіснувало разом з уявленнями про смерть як відхід та схоплення: «За уявленням, дуже поширеним в фольклорі-ідеології первіснообщинного періоду, смерть, а так само і хвороба є наслідком того, що хтось їсть, хтось з'їв людину» [4, с. 52]. Однак таке уявлення також було позначене родовим характером: родович поїдав родовича. Померлий відповідно — з'їдений, пожертий. Однак, зауважує Петров, це уявлення смерті як пожертя звичайно поєднувалось з уявленням про смерть як взяття, схоплення: «Пожиратель» був разом з тим і «викрадачем»: він викрадав кого-небудь саме з тим, щоб його з'їсти» [4, с. 53]. Пізніше, з розвитком тотемістичного світогляду, уявлення про смерть почали набувати зооморфного характеру. «Пожирателя» уявляли в тваринному образі. Це, як правило, збігалось з уявленням про тварину-тотем, тварину-сородича. На стадії материнського роду уявлення смерті як пожертя формувало своєрідну тріаду «мати-тварина-пожиратель». Розглянемо це детальніше. Вважалося, що небіжчика пожирає «родова тварина-мати», і він перебуває у її лоні, череві. Разом з тим, вважалося, що й місцеперебування ембріону є черево родової тварини-матері. Таким чином, на думку Петрова, ці конкретно-образні уявлення мають подвійний характер. Вони стосуються, як народження, так і смерті, і відповідають нерозчленованості уявлення про життя та смерть, рід, який включає до складу і живих, і померлих, і ненароджених, тотожності мерця та ембріона [4, с. 55]. Проковтнувши мерця, родова тварина-мати, приймала разом з тим і зародження нового родовича. З розпадом тотемістичних уявлень функція пожирателя починає приписуватись духу, демону або їхньому представнику в общині, відтак починають формуватися анімістичні уявлення.

Дослідниця В. Корпусова зазначає, що на відміну від таких мислителів як Тейлор, Вундт, Спенсер, які вважали первісний світогляд наскрізь анімістичним (від самого початку) і стверджували, що в анімізмі містяться джерела первісних релігійних уявлень (душа є причиною всіх життєвих явищ), В. Петров вважав, що уявлення про душу виникло не одразу, воно є пізнім продуктом усвідомлення індивідом

нерозчленовано-колективної свідомості. Саме з неї випливає ідея множинності душ, ідея теріоморфної природи душі, синтез анімістичних та тотемістичних уявлень.

Таким чином, виокремлюючи етногенетику як окрему науку і розробляючи її методологічний апарат, Петров, окрім філософсько-історичного, враховував також культурологічний контекст, який мав би на конкретному емпіричному матеріалі продемонструвати ключові принципи культурної організації. Такими принципами є ключові категорії мислення притаманні індивідам в певних історичних умовах, системі яких складає ідеологія. Отже, вона виступає принципом організації культури, загальним комплексом філософсько-світоглядних поглядів, що репрезентують спосіб буття епохи, на базі якого формуються політичні, економічні, моральні, естетичні погляди тощо. Але окрім цього вона є також умовою наукового пізнання культури.

Таким чином, культура відкриває себе у ідеологічній системі категорій мислення, де провідна категорія набуває статусу істини, формуючи логіку поведінки індивідів у спільноті. Саме у першому підрозділі *«Ідеологічний ґрунт культури первісного суспільства»* ця культурологічна концепція конкретизується на матеріалі етногенетичних, етнографічних і фольклористичних досліджень щодо первісної культури, провідною категорією, або істиною, якої є рід.

Отже, пізнаючи істину культури, ми пізнаємо логіку мислення її індивідів. Тому Петров у цій логіці первісної людини виокремлює наступні моменти:

— по-перше, у первісній культурі фольклор ще не відокремлений від суспільної ідеології і навпаки. Це означало, що певний образ, сюжет або мотив належали не лише до фольклору, а були визначальною складовою суспільної ідеології;

— по-друге, рід — це не просто сукупність наявних членів родової общини (родовичів), а утворює єдність живих, померлих і ненароджених. До того ж, колектив і особа не розчленовуються, є одним цілим. Вчинок окремої особи розглядається як колективна дія;

— по-третє, природа й людина усвідомлюється в аспекті роду і передусім саме в аспекті материнського роду. Свідомість буття визначається в первісному суспільстві як материнсько-родова свідомість;

— по-четверте, домінантна ідеологічна категорія роду визначає уявлення про смерть і народження, а тому поняття існування загалом пов'язується із родом.

Література:

1. Корпусова В. Від упорядника//Петров В. Мислення родового суспільства.— К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006.
2. Петров В. П. Походження українського народу.— К., 1992.
3. Руденко С. В. Філософія історії Віктора Петрова//Вісник КНУ імені Тараса Шевченка.— Філософія. Політологія.— 2003.— Вип. 57.
4. Петров В. Мислення родового суспільства.— К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006.
5. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана. Режим доступа: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Pschsg/index.html/>

Кальмук И. П. Идеологическая основа культуры первобытного общества в интерпретации В. П. Петрова (по материалам работы «Мышления родового общества»)

Рассматривается идеологическое основание культуры первобытного общества в контексте философско-культурологической концепции В. Петрова.

Ключевые слова: *идеология, первобытное общество, родовая община, истина.*

Kalmuk I. P. Ideological basis of culture of primitive society by V. P. Petrov (in context of work «Thinking of patrimonial society»)

The article deals with the ideological basis of culture of primitive society in context of conception philosophy of culture by V. Petrov.

Keywords: *ideology, primitive society, patrimonial society, truth.*

УДК 2:33:1(470)«18/19»

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМВІДНОСИН РЕЛІГІЇ ТА ЕКОНОМІКИ В РОСІЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Дадіверіна Н. І.®

*Пошукач кафедри філософії та соціології Національного
Медичного університету імені О. О. Богомольця*

Аналізуються основні підходи щодо співвідношення релігії та економіки, господарчого буття в межах російської традиції філософування, представленої в творчих здобутках С. Булгакова, М. Бердяєва, Л. Карсавіна, В. Соловйова та ін.

Ключові слова: *релігія, економіка, людина, філософія всеєдності, філософія господарства, господарське буття, життєдіяльність соціуму, дух, християнство, православ'я.*

ХХІ століття — це століття глобалізації, століття, яке характеризується принциповими змінами в економічній, соціально-політичній, культурній, релігійній та інших галузях життєдіяльності соціуму. Очевидно, що сьгоднішні зміни мають свої причини в минулому і, в цьому зв'язку, є важливим прояснити значення економіки, культури, релігії в житті суспільства. Діалектика держави і культури, економіки і релігії в кожному суспільстві та в кожний історичний період постають щоразу інакше. щоразу по-новому. Молода демократична національна держава у фазі становлення, якою є нинішня Україна, життєво зацікавлена у розвитку економіки, культури, причому такому, який сприяє національному і громадському самоусвідомленню, релігійній самоідентифікації, відновленню історичної пам'яті, гуманізації суспільства, формуванню демократичного способу мислення, розвитку і самореалізації особистості, зміцненню цілісності і суверенітету України. Очевидно, що сьогодні необхідно звернутися до тих підходів щодо релігії й економіки, які існували в минулому.

У своїй праці «Філософія всеєдності» знаний російський дослідник В.Акулінінакцентує нашу увагу на тому, що саме представники росій-

ської філософії вседності — Вол. Соловйов, Л.Карсавін, С.Булгаков, П.Флоренський та ін. запропонували вирішення актуальних для людства, як у XIX-XX ст., так і в XXI, проблем: 1) шляхи розвитку людини (людина, при цьому, розглядається як елемент структури Всесвіту, який надає імпульс для нового етапу її еволюції); 2) шляхи розвитку людства (пріоритет біологічного або духовного начала в майбутній цивілізації); 3) проблеми співвідношення та взаємозв'язків між різними культурами в умовах глобальної інтернаціоналізації життя; 4) проблеми відносин суспільства з природою — проблеми господарювання як частини Всесвіту та розвиток людства; співвідношення культури та природи, «олюднення природи» [2, с.80-81]. В.М.Акулінін робить висновок, який, на нашу думку, є ключовим для розуміння систем багатьох російських філософів. Він зазначає, що всі уявлення про світ — релігійні, філософські, природничі — це ідеальна модель світу, яка являється «у різних семіотичних втіленнях, які взаємопов'язані між собою спільністю знакової системи» [2, с.44].

Одним із найважливіших положень теорії вседності є положення про суб'єкт розвитку як предмет суспільствознавства. Для Л. Карсавіна «не існує розвитку без суб'єкта розвитку. Але суб'єкт не поза розвитком — тоді він був би непотрібним, а в самому розвитку. Не існують суб'єкт і розвиток, а є суб'єкт, який розвивається. Тим самим він є реальним, як реальним є й сам розвиток...» [21, с.20]. Актуалізація суб'єкта максимально наближує суспільствознавство з самим життям, тому що соціальна дійсність репрезентує собою безперервний історичний розвиток суб'єкта — окремої людини, соціальної групи, народу, нації, цивілізації та всього людства. Категорія «вседності» у Л. Карсавіна розуміється як динамічний принцип становлення самого буття.

Л. Карсавін зазначає, що суб'єкт розвитку виступає «як єдність усіх якісних характеристик» («качествований») — економіки, політики. Релігії, етики і права, які втрачають статус самодостатніх галузей і постають якостями, що приналежні одному й тому ж суб'єктові. Йдеться про те, що всі галузі суспільного життя, безперечно, відрізняються одна від іншої, але вони неподільні, вони перебувають в єдиному суб'єкті як різноякісні форми його життєдіяльності.

В такий спосіб, питання про можливі впливи релігії на економіку або ідеології на політику в межах російської традиції філософування постає таким, що не має жодного сенсу. Не етика впливає на економіку, а ідеологія — на політику, але й етика, й політика, й ідеологія, й економіка,

й релігія, хоча й по-різному, але висвітлюють суб'єкт розвитку і тому модифікуються самі, як модифікується і сам суб'єкт.

Російська традиція філософування кінця XIX — поч. XX ст. присвячена аналізу сутності релігійності та проясненню значення її впливів на інші сфери людського буття. Ця проблематика також досліджувалася такими відомими вітчизняними і зарубіжними вченими, як С.Аверінцев [1], В.Акулінін [2; 3; 4], О.Альошин [5], М.Антонов [6], А.Аржаковський [7], М.Бердяєв [8; 9], В.Бобришев [10], Ю.Давидов [17; 18; 19], Л.Конотоп [23; 24; 25; 26], Е.Проценко [26], З.Швед [23; 26] та ін.

Аналіз суспільного життя як життя «всеєдиного суб'єкту» містить у собі загрозу ігнорування принципових відмінностей між окремими сферами соціуму — релігією, економікою, політикою, правом. Але тільки на перший погляд. Якщо сфери соціуму виражають єдиного суб'єкта, то кожна з них висвітлює його — неповно, обмежено. Слід зазначити, що неправильним буде такий методологічний підхід, який вважає, що характеристику всіякого історичного суб'єкта можна звести або лише до релігії, або до економіки чи політики. Етнос, народ, нація, цивілізація завжди еволюціонують і в релігійному, і в економічному, і в політичному та ін. аспектах. В економіці як неповному висвітленні суб'єкта містяться всі інші характеристики його модифікацій і, навпаки, економіка є сама присутньою в них. Усі ці сфери не роз'єднані в якому-небудь соціальному просторі, а є «суттю самого суб'єкта» (Л.Карсавін).

Практична діяльність людини висвітлює психологічну реакцію людини на зовнішнє середовище — на картину світу, світоглядні установки, ідеали, думки та ін. Домінантний тип світобачення та світовідношення забезпечує єдність потреб, інтересів, мотивів людей, спрямовує їх практично-перетворюючу діяльність.

Метою статті є аналіз підходів представників російської філософії кінця XIX-поч. XX ст. щодо проблем співвідношення релігії та економіки, «господарчого буття» в суспільстві.

На думку Л.Карсавіна, С.Булгакова та інших російських філософів господарче буття, як і буття соціальне в цілому, репрезентує соціально-психічні процеси. У праці «Філософія господарства» [12] С.Булгаков наголошує, що господарство — це явище духовного життя у такій же мірі, як й усі інші характеристики людської діяльності. У цілому, з точки зору православної релігії, неможливо протиставляти дух і плоть, тіло і душу.

Догмат про дійсне втілення — душевне і тілесне Ісуса Христа, який об'єднав Божественну і людську природи, надає можливість сприйняти світ, «увібрати» його в душу. Тому і будь-яке «приниження» матеріального світу характеризується православною релігією як «приниження тіла» та заперечення ідеї кінечного перетворення цілого світу та всіх людей. Ще в тексті «Києво-Печерського Патерика» [22, с.413-622] йшлося про протиставлення духу і душі не тілу, а плоті, яка й розглядалася як пристрасті людини.

Для православної релігії головним і постає об'єднання трьох«складових» людини — духу, душі та тіла. Йдеться про підхід і до соціального життя як неподільності матерії та ідеї, зовнішнього та внутрішнього, людини і світу.

Працю «Філософія господарства», на нашу думку, можна розглядати як реалізацію того завдання, яке С.Булгаков визначив у роботі «Природа в філософії Вол. Соловйова» [15]. Йдеться про завдання релігійного «виправдання» усього існуючого, «виправдання» природи та розуміння її як найважливішого елемента людського життя і людської діяльності. Тут вперше з усією повнотою і з усіма його недоліками проявився своєрідний стиль філософування С.Булгакова.

В іншій праці «Православ'я. Нариси вчення православної церкви» С.Булгаков визначає значення господарчого життя наступним чином: «Згідно з вченням сучасної господарчої науки, господарство є діяльністю, що здійснюється господарюючим суб'єктом, «economist», який і є центральним поняттям. Кожна господарча доба має свого власного economist. Останній представляє собою, безперечно, не економічний автомат, якому надає рух пружина господарчого егоїзму, що діє з невмолимою прямолінійністю та безпомилковою точністю, але конкретний тип з усією складністю та розмаїттям психологічної мотивації. Релігія, домінуючий світогляд, накладає свій визначальний відбиток і на «економічну людину». В людській душі встановлюється внутрішній зв'язок між релігією і господарчою діяльністю, і розкриття цього зв'язку представляє собою одну із найцікавіших сторінок новітньої економічної науки» [14, с. 199].

Російська філософія кінця XIX — поч. XX ст. завдячує своїми традиціями видатному мислителю Вол.Соловйову. Центральною ідеєю філософії Вол.Соловйова є ідея всеєдності і переконання, що синтез філософії, науки і богослов'я зробить можливим створення «цілісного

знання», яке шляхом «цілісного суспільства» приведе до «цілісного життя».

Значний вклад у розвиток внесли і такі філософи, як С. Булгаков, І. Пльїн, Л. Карсавін, С. Франк та ін. Хоч це були мислителі доволі різних поглядів, але їх єднав інтерес до духовних цінностей та визнання теоретичної і практичної першості духовного життя над зовнішніми формами співжиття, моральності, пошук змістовних творчих основ людського буття.

С. Булгаков виділяє декілька типів економічної людини — православний, католицький, протестантський — з його різними напрямками: пуританський, реформаторський, лютеранський, квакерський та ін. При цьому, на думку російського філософа, виникає закономірне питання: чи можливо визначити якісь особливі риси православної економічної людини?

Він вважає, що по-перше, слід визначити риси, які є приналежними християнській релігії, а вже потім розглядати православ'я. Тогочасну систему європейського господарювання філософ розглядає як систему, яку створила людина, яка постала господарем природи. Людина звільнилася в духовному плані — й тоді в історії європейських народів настає «... й «нова історія», доба гуманізму і ренесансу (зберігається правопис автора — Н. Д.)» [14, с.200].

Саме в цей час, зазначає С.Булгаков, «господарча енергія має однією зі своїх умов визнання природного світу як блага або цінності, навіть більшого, — спорідненості з ним...Прийняття же світу може бути подвійним: 1) природно-язичницьким, в якому людина залишається жертвою природних сил, які вона наділяє Божественним смислом, не може звільнитися від п'яної одурі та природного оргазму, від рабства від природи через поклоніння їй (такими є усі язичницькі релігії: єгипетська, еллінська, вавилонська та ін.); 2) християнське, яке сприймає світ як творіння Боже, де керує людина, з любов'ю до нього, але й з незалежністю від нього, що приналежне істоті, яка усвідомила власну духовність. Людина є вищою, ніж природа, але, вона є, разом з тим, і природною істотою. І саме це співвідношення встановлює позитивне ставлення людини до природи як до саду Божественному, до обробки якого вона покликана, але водночас і до панування над нею. Християнське прийняття світу висвітлюється в певній антиномії: з одного боку, християнство закликає до звільнення від світу, від любові до нього, від всілякої господарчої турботи...Але водночас тільки

християнство навчає любити світ вищою любов'ю, як творіння Боже, яке сам Бог так полюбив, що не тільки створив його Премудрістю Своєю, але й не пощадив Сина Свого для порятунку світу» [14, с.200-201].

У своєму прагненні пояснити світ як «об'єкт трудового, господарського впливу» він намагається поєднати зовсім різні, полярні світоглядні парадигми: науковий економізм, який зберігає родові риси марксизму; філософію «ідеалістичного критицизму» І.Канта; прагматизм; містицизм, запозичений з концепції Вол. Соловйова; нарешті, релігійну онтологію, космологію і антропологію перших християнських мислителів.

При цьому, вихідною точкою в розробці «філософії господарства» для С.Булгакова постає відмова від характерного для раціоналізму розуміння співвідношення між філософією як «науковим» осягненням суті буття та життя і самим життям.

На місце традиційного переконання в первинності та самодостатності філософії, що осягає найвище буття — буття чистого духу, він пропонує помістити принцип первинності життя, який вже був обґрунтований ним у роботі про філософію Володимира Соловйова і який є загальним для багатьох філософських напрямів кінця XIX — початку XX століття (особливо ясно він був висловлений А. Бергсоном і Ф. Ніцше). С.Булгаков зазначає: «По відношенню до життя — пише Булгаков, — усі сторони буття виявляються лише частковими визначеннями: воля, мислення, інстинкт, свідомість, підсвідомі сфери, навіть саме буття, зв'язка є, і предикат існування має сенс тільки у ставленні до сущого — життя, яке вважає окремі свої буття або стани як часткові визначення. Не існує буття *in abstracto*, а є лише конкретне, для себе буття, самопокладаюче життя» [12, с.445].

Фактично, С.Булгаков повторює логіку всіх представників «філософії життя», але, при цьому, російський філософ протиставляє дві форми філософування — інтелектуалізм і антиінтелектуалізм.

Перша з них — інтелектуалізм відриває розум людини, її дух від його життєвого ґрунту, знищує відмінність між філософією та наукою, що заснована на застосуванні абстрактного розуму, який розкладає та вбиває життя.

Друга форма філософування — антиінтелектуалізм, навпаки, усвідомлює глибоку залежність розуму від ірраціональної (надраціональної) основи і намагається описати походження розуму і всіх раціональних закономірностей, виходячи саме з цієї основи; в межах другого підходу російський філософ визначає філософію наступним

чином: «як вчення про життя в її цілому або в найзагальніших її визначеннях» [12, с.446].

Підхід С.Булгакова схожий з ідеями багатьох інших російських філософів того часу, які писали на тему «філософія та життя» і доводили необхідність переміщення до центру філософської уваги саме ірраціональної життєвої основи мислення та буття. Водночас С.Булгаков у набагато більшій мірі, ніж його однодумці, підкреслює «плюралізм» філософського знання — він принципово відкидає здатність філософії охопити в єдиній системі «структуру» ірраціональної основи буття і процес породження цієї основою (життям) усіх відомих нам раціональних форм мислення. Він вважає, що можливими є різні підходи до описування життя, буття та мислення, що призводять до різних результатів, але в рівній мірі є «істинними».

Зрозуміло, що це твердження вносить неподолану антиномію у філософію, яка претендує, по найглибшій своїй суті, на розкриття Абсолюту: «Абсолютне, звичайно, є єдиним, [але] багатоліким відкривається воно для тих, хто йде до нього різними шляхами» [12, с.447].

Таке принципове положення є дуже подібним до твердження І. Ільїна в його невеликій статті про Шляйєрмахера — «Шляйєрмахер та три його промови про релігію» [20]. Йдеться про те, що можливі різні шляхи до Бога, до Абсолюту. Але І.Ільїн ілюструє це твердження наявністю різних форм релігійної віри. У наступних своїх працях він прямо заявляє, що перевага філософії над релігією в тому-то і полягає, що вона забезпечує єдність усіх «особистих» і «приватних» шляхів до Абсолюту, які реалізуються тільки через релігію.

На відміну від І.Ільїна, С.Булгаков стверджує наступне: тільки християнська релігія через Одкровення, через систему догматів надає цілісне охоплення «над-логічного» в Абсолюті, а будь-яка конкретна форма філософії може бути лише частковим та обмеженим «кутом зору» на повноту дійсності та реальності. Хоча в «Філософії господарства» ще немає радикального протиставлення догматичного богослов'я та філософії, але тут ми знаходимо джерело тієї тенденції, яка через десять років привела зокрема С.Булгакова до повної відмови від філософії на користь богослов'я. При цьому, звичайно, він ігнорує ту можливість подолання обмеженості розуму за допомогою самого розуму, яку продемонстрував у своїх працях інший видатний російський філософ — С. Франк і яка веде не до відмови від розуму (й, відповідно, від філософії), а до його розуміння як тільки одного «моменту» в універсальному ставленні

людини до буття, що заповнюється та наповнюється іншим найважливішим «моментом» — містичної інтуїцією.

В такий же спосіб, як і С.Булгаков відомий російський філософ М.Бердяєв, на відміну від С.Франка, відмовляється надавати метафізичне пояснення причин, завдяки яким виникло радикальне протистояння «полюсів» світу, самого буття. Він переконаний, що таке протистояння матеріального і духовного, в принципі, не може бути осягнене нами за допомогою розуму. «Позитивним» і «ґрунтовним» початком він вважає, звичайно ж, життя, а смерть — розглядає як незрозуміле та проти-природне заперечення життя, що володіє лише примарним буттям і потребує опертя на реальне буття. В унісон із ним російський мислитель С. Булгаков зазначає: «Метафізично смерть живого не тільки не природна, але протиприродна, суперечлива, а тому й логічно недомислена: ми не можемо продумати цього поняття в силу закону протиріччя, і проте, емпірично вона постала законом ества, найбільш загальним та глибоким. У цьому протиріччі загадка для думки. Ми так призвичаїлися до смерті, до самої ідеї смертного життя, що нас вже не вражає це протиріччя, яке, однак, набагато глибше і радикальніше, ніж у таких, наприклад, поєднаннях, як: гарячий лід, холодна спека, чорна білизна і т. д.» [12, с.448].

Незважаючи на свою «незаконність», смерть і пов'язана зі смертю, сфера «мертвого» буття є непорушними і абсолютно фундаментальними елементами реальності, й в зв'язку з цим саме життя, яке за своєю метафізичною суттю повинно бути позачасовим і абсолютним, постає в світі тільки як смертне життя, як переплетене зі смертю і підвладне тимчасовому плину, як неабсолютне.

Саме це незрозуміле та ірраціональне внутрішнє протиріччя самого життя, протиріччя між його справжньою сутністю, яка виступає як належне, як ідеал, й її фактичним, недосконалим станом, пояснює всі найбільш принципові особливості конкретного земного буття. «Можна сказати, — зазначає російський мислитель, — що весь світовий та історичний процес впливає з протиріччя між механізмом, або речевістю, і організмом, або життям, та з прагнення природи подолати в собі механізм як початок необхідності для того, щоб перетворитися в організм як початок космічної волі, торжество життя...» [12, с.449].

Прагнення до збереження вже існуючого життя і до розширення того «простору», який відібраний, відвойований у сфери «мертвого» буття, — це головний та єдиний сенс усього світового та історичного процесу,

розпочинаючи від боротьби найпростіших організмів за самозбереження і закінчуючи боротьбою людини за втілення ідеалу суспільного устрою в історичному русі. Вся ця боротьба недосконалого життя зі смертю й визначається С.Булгаковим як «господарство» в широкому, сенсі слова.

Шляхом логічного обмеження звідси він виводить визначення власне людського господарства, яке є боротьбою людства зі стихійними силами природи з метою захисту та розширення життя, підкорення і олюднення природи, перетворення її в потенційний людський організм. С.Булгаков наголошує: «Зміст господарського процесу можна висловити ще й так: у ньому виражається прагнення перетворити мертву матерію, що діє з механічною необхідністю, в живе тіло, з його органічною доцільністю, тому гранично мету цю можна визначити як перетворення всього космічного механізму в потенційний або актуальний організм, у подоланні необхідності свободою, механізму організмом, причинності доцільністю, як олюднення природи» [12, с.450].

Очевидно, що при такому визначенні «господарство» охоплює всі рівні людської діяльності — від грубої, елементарної фізичної праці до вищих форм пізнання і культурної творчості.

За переконанням М. Бердяєва християнське світорозуміння не тільки не зобов'язує нас, але і не дозволяє нам думати, що реальні лише окремі душі людей, і що тільки вони складають творіння Боже. Суспільство не є людська вигадка. Воно таке ж первинне і так само має онтологічні корені. Таким же сильним є і взаємозв'язок між людською особистістю та суспільством. Особистість і суспільство перебувають у живій взаємодії, і належать одному єдиному цілому. Духовне життя особистостей відображається на житті суспільства. І суспільство є якийсь духовний організм, який живиться життям особистостей і навзаєм сам живить їх. То ж чи можна перетворити сферу «мертвого» буття у сферу «живого» буття, і якщо це є можливим, то чи є це можливим внаслідок саме господарювання в історичному процесі, що здійснюється в часі? І тут на першу частину цього питання більшість російських філософів, які ставили та розгортали есхатологічну проблематику, відповідали схвально. Водночас, в підході до другої частини питання спостерігалось значне розходження їх точок зору. Переважна більшість мислителів серед яких і Вол. Соловйов, і Л.Карсавін, і С. Франк вважали, що саме історична діяльність людини є головним і вирішальним фактором, що обумовлює рух світового буття до необхідного стану: майбутнє перетворення світу, по суті, є справою самого соборного людства. Конкретна

структура цього процесу розумілася по-різному. У найбільш наївній та прямолінійній формі ця думка була висловлена М. Федоровим. На його думку, слід сподіватися на те, що перетворення буде досягнуто завдяки силам земної науки. Найбільш оригінальний та гнучкий варіант вирішення есхатологічної проблеми, який, у найбільшій мірі, відповідає головній лінії розвитку російської філософії, надали Вол. Соловйов і М.Бердяєв. Вол. Соловйов і М.Бердяєв вважали, що остаточне радикальне перетворення світу, будучи метою людських зусиль, має постати результатом не стільки чисто прагматичних, господарських дій, оскільки дій творчо-духовних. Утім, між Вол. Соловйовим і М.Бердяєвим також можна виявити певну відмінність, яка пов'язана з тим, що М.Бердяєв мислить господарську сферу різко відокремленою від творчо-духовної та протиставляє їй.

Водночас, цілісний підхід до предмету пізнання лежить у теорії всеєдності. І тут місія людини, на думку філософів, — в організації життя і свого господарського буття таким чином, щоб забезпечити воз'єднання світу у суцільну соціальну систему. Адже саме на людину покладається роль провідника ідеї всеєдності в природному світі. Важливо відмітити, що це духовне перетворення світу під керівництвом людини має досягатися не насильницькою перебудовою за якимось абстрагованим проектом, а виключно як наслідок органічного суб'єктного-об'єктного, або духовно-матеріального єднання всього світопорядку і розкриття всіх його прихованих потенцій, обумовлених самими законами світобудови. Нажаль, саме цього підходу доволі часто потребує сьогодняшня глобалізована світова система. Інакше кажучи, зміст і призначення людини полягає у відновленні цілісності, можна сказати — єдності світу.

Таким чином теорія всеєдності в межах російської традиції філософування кінця XIX — поч. XX ст. пропонує аналізувати світ як одне ціле, яке розвивається, як співмірність частини і цілого, людини і космосу, природи і Бога. Таке розуміння цілісності всього існуючого, різноманітних сфер та підсистем суспільства має методологічне значення, на нашу думку, і для розуміння взаємозв'язку між релігією та економікою в сучасному складному глобалізованому світі, і для практичного застосування у сучасних українських реаліях.

Література:

1. Аверинцев С. С. «Две встречи» Сергия Булгакова в историко-культурном контексте./С.С.Аверинцев. — С. Н. Булгаков: Религиозно-философский путь: Международная научная конференция, посвященная 130-летию со дня рождения/Научная редакция А.П.Козырева; Сост. М.А.Васильева, А.П.Козырев. — Вып. 4. — М.: Русский путь, 2003. — 524 с.
2. Акулинин В. Н. Философия всеединства: от В.С.Соловьёва к П. А. Флоренскому/В. Н. Акулинин. — Новосибирск: Наука, Сиб. отд., 1990. — 158 с.
3. Акулинин В. Н. С. Н. Булгаков: Вехи жизни и творчества/В.Н.Акулинин. Христианский социализм (С. Н. Булгаков): Споры о судьбах России. Новосибирск: Наука, 1991. С. 5-24.
4. Акулинин В. Н. С. Н. Булгаков: Библиография./В. Н. Акулинин. — Новосибирск: Новосиб. ун-т, 1996. — 66 с.
5. Алешин А. И. История как «эволюция» (длящееся миротворение) и творчество человека («языческое» и христианское в концепции Богочеловечества С. Н. Булгакова)/А. И. Алешин. — Человек, космос, эволюция. — М.: Наука, 1992. — С. 12-23.
6. Антонов, М. Этика живого христианства. Проблемы философии хозяйства в трудах С. Н. Булгакова/ М. А. Антонов// Наш современник. — 1990. — №12. — С.15-19.
7. Аржаковский А. Софиология Сергия Булгакова и современное западное богословие/А.Аржаковский// С. Н. Булгаков: Религиозно-философский путь: Международная научная конференция, посвященная 130-летию со дня рождения/ Научная редакция А. П. Козырева; Сост. М. А. Васильева, А. П. Козырев. — Вып. 4. — М.: Русский путь, 2003. — 524 с.
8. Бердяев Н. А. Возрождение православия: С.Булгаков// Н. А. Бердяев о русской философии: в 2-х томах. Т. 2. Свердловск: изд-во Урал. Ун-та, 1991. — С.167-197.
9. Бердяев Н. А. Новое религиозное сознание и общественность/Н. А. Бердяев. — М.: Канон + Реабилитация, 1999. — 462 с.
10. Бобрышев В. С. Этико-философские основания экономических воззрений в творчестве С. Н. Булгакова/ В. С. Бобрышев. Автореф. дис... канд. филос. наук. — Саранск: Саранский ун-т, 2004. — 16 с.

11. Булгаков С. Н. Философия хозяйства/С. Н. Булгаков. — Отв. ред. О. Платонов. — М.: Институт русской цивилизации, 2009. — 464 с.
12. Булгаков С. Н. Свет невечерний: созерцания и умозрения/С. Н. Булгаков. — М.: Республика, 1994. — 415 с.
13. Булгаков С. Н. Православие. Очерки учения православной церкви/С. Н. Булгаков. — К.: Лыбидь, 1991. — 235 с.
14. Булгаков С. Н. Природа в философии В. Соловьева/С. Н. Булгаков. — Соч. в 2-х т. — Т. 3. — М.: Наука, 1993. — С.165–178.
15. Булгаков С. Н. О рынках при капиталистическом производстве/С. Н. Булгаков; [сост., вступ. статья и комментарии В. В. Сапова.] — М.: Астрель, 2006. — 134 с.
16. Давыдов Ю. Н. Вебер и Булгаков (христианская аскеза и трудовая этика)/ Ю. Н. Давыдов// Вопросы философии. — 1994. — № 2. — С. 54-73.
17. Давыдов Ю. Н. Две бездны два лица России/ Ю. Н. Давыдов. — Вопросы философии. -199. — № 8. — С.75-88.
18. Давыдов Ю. Н. Социальная философия о. Сергия Булгакова// Ю. Н. Давыдов. — Человек. — Вып. 5. — М., 2000. — С. 68-80
19. Ильин И. А. Шлейермахер и его три речи о религии. Религиозный смысл философии. Три речи. Я вглядываюсь в жизнь: Книга раздумий. Поющее сердце: Книга тихих созерцаний. Путь к очевидности. — Собр. Соч. В 10 т. [сост., вступит.ст. и коммент. Ю. Т. Лисицы]/И. А. Ильин. — Т. 3 — Москва: Русская книга, 1994. — С. 41–46 [592 с.]
20. Карсавин, Л. Философия истории/ Л. Карсавин. — СПб.: Комплект, 1993. — 350 с.
21. Киево-Печерский патерик. — Памятники литературы Древней Руси: XII век. — М.: Художественная литература, 1980. — С.413-622.
22. Конотоп Л. Г., Швед, З. В. Слов'янська релігійна філософія: Навчальний посібник/ Л. Г. Конотоп, З. В. Швед. — К.: Літера ЛТД, 2006. — 320 с.
23. Конотоп Л. Г., Лещенко, І. Л. Російська традиція філософування кінця ХІХ — початку ХХ ст.: тенденції містики в мистецтві: Монографія./Л. Г. Конотоп І. Л. Лещенко. — Херсон: ПП Трифонов А. М., 2011. — 170 с.

24. Конотоп Л.Г. Проблема життя та смерті в історії філософії (міфологічні та середньовічні інтерпретації)/ Л.Г. Конотоп. — К.: Українська Видавнича Спілка, 1996. — 176 с.
25. Конотоп Л.Г., Проценко Е.Б., Швед З.В. Російська філософія в антропологічному вимірі/Л.Г. Конотоп, Е.Б. Проценко, З.В. Швед. — Херсон: ЧП Кальченко О.М., 2009. — 194 с.

Дадиверина Н.И. Проблема взаимоотношений религии и экономики в российской философии конца XIX — начала XX ст.

Анализируются основные подходы относительно соотношения религии и экономики, «хозяйственного бытия» в рамках русской традиции философствования, представленной в творческом наследии С. Булгакова, Н. Бердяева, Л. Карсавина, В. Соловеева и др.

Ключевые слова: *религия, экономика, человек, философия хозяйства, философия всеединства, «хозяйственное бытие», жизнедеятельность социума, дух, христианство, православие.*

Dadiverina N.I. Context of the relationship of religion and economy in the Russian philosophy of the late XIX — XX centuries

This article analyzes the main approaches to the relationship of religion and the Economy, «economic life» as part of the Russian tradition of philosophy, presented in artistic heritage Bulgakov, Berdyaev, L. Karsavina, V. Soloveva etc.

Keywords: *religion, economy, people, philosophy, economy, philosophy of unity, «economic entity», the livelihoods of the society, the spirit of Christianity, Orthodoxy.*

УДК 141.7+7.01

ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЧАСУ В МУЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Беляєва Л. Г. ©

Кандидат філософських наук начальник відділу навчальних технологій Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Через характер звучання музики в суспільстві автор проглядає соціальну структуру і принципи соціального розвитку.

Ключові слова: *соціальна реальність, соціальна підсистема, музика, музична мова, соціальний час, неоархаїка, ритм, архетип.*

За своєю природою музика є динамічною. Вона — не лише звуки особливого роду, але і рух цих звуків, їх потік, який тече в часі й виражає всю нескінченну гаму людських переживань. Тому музика тісно пов'язана з психологічним часом. Відчуття тривалості під час прослуховування музики залежить від її насиченості музичними образами. Одну і ту ж музичну фразу можна зіграти швидше або повільніше, тим самим стискаючи або розтягуючи час формування музичного образу, а також сам характер останнього.

У порівнянні із зовнішнім (фізичним, або астрономічним) часом психологічний може протікати швидше або повільніше. Занурюючись у звучання музики, в її стиль та в ті асоціації, які вона викликає, виконавець і слухач можуть переходити в інший масштаб часу. У людей почуття уповільнення спостерігається при стражданнях і сильному емоційному навантаженні, при очікуванні та нудзі, концентрації та медитації, зосередженості на чому — небудь, стані шоку, випробуванні новизни чогось. Збільшення щільності переживань уповільнює індивідуальне почуття тривалості. Стандартні одиниці часу починають вміщувати в себе більше вражень, ніж зазвичай. Можна сміливо стверджувати, що все це справедливо не тільки для індивідуальної, але і для колективної свідомості.

Подібно до індивідуального часу людини, колективний соціальний час може прискорюватися і сповільнюватися. Швидкість протікання історичного часу залежить від його насиченості історичними подіями,

які мають велике соціальне значення. Прикладом можуть служити революції та війни, які ламають звичний устрій і за короткий період повністю змінюють громадські порядки, менталітет і спосіб життя людей. За насиченістю та змістом десять років історичного часу можуть рівнятися багатьом вікам минулих епох.

У зв'язку з цим говорять про закон прискорення історичного часу. Він свідчить про те, що на кожну наступну стадію історії йде менше часу, ніж на попередню. А. І. Кравченко наводить такі дані: «Період капіталізму коротший за період феодалізму, який у свою чергу коротший за період рабовласництва. Доіндустріальне суспільство довше індустріального. Кожна наступна соціальна формація коротша за попередню в три — чотири рази. Найбільш тривалим за часом був первісний лад, який проіснував декілька сотень тисяч років. Археологи, що вивчають історію суспільства за розкопками пам'ятників матеріальної культури, вивели ту ж саму закономірність... Чим ближче до сучасності, тим сильніше стискується спіраль історичного часу, суспільство розвивається швидше, динамічніше. Таким чином, закон прискорення історії свідчить про ущільнення історичного часу» [3, с.22–23].

Навіть у музиці прискорення соціального часу стає все більш очевидним. На конференції композиторів і фахівців у області комп'ютерної техніки, яка проходила в Сан — Франциско, було відмічено, що за декілька століть музика «збільшила об'єм слухової інформації, що передається протягом даного інтервалу часу». Доказом цього також служить те, що музиканти грають музику Моцарта, Баха і Гайдна в більш швидкому темпі, ніж той, в якому ця музика виконувалася в епоху, коли була написана [7, с.130].

Прискорюються і темпи зміни музичної мови. Якщо у XVIII ст. була певна стабільність навіть у найрухливішому компоненті — в мелодії, в XIX ст. досить мало мінялися ладогармонічні чинники і форма творів, то в XX ст. композитори почали активно шукати шляхи створення «своєї музичної мови», нових форм самовираження. Тому сьогодні основним стабільним компонентом можна назвати тільки сам факт використання музичних звуків, а усе інше — це рухливі, мінливі елементи [5].

Тому немає нічого дивного в тому, що епоха класицизму тривала майже двісті років, романтизму — близько ста років, а в одному лише XX — му ст. з'являється безліч музичних течій: імпресіонізм, експресіонізм, додекафонізм, біт, рок, хард — рок, фанк та ін.

Соціальний час можна розглядати як по горизонталі, так і по вертикалі. У першому випадку йтиметься про історичний час, а в другому — про час різних рівнів соціального простору, відповідних тим або іншим стадіям історичного розвитку. Чим нижче соціальний шар, тим ближче він до устрою традиційного суспільства й чуттєвого світосприйняття, а чим вище — тим більше в ньому людей, що працюють з чистою інформацією.

Так само відбувається і з природою людини: найглибші структури мозку є самими древніми, а усі вищі психічні функції відносяться до еволюційно молодих утворень. Як у біологічній, так і в соціальній еволюції кожна наступна стадія не відміняє собою іншу, а гармонійно включає її. Звідси — кореляція між древніми структурами мозку (біоритмами і архаїчними емоціями, пов'язаними безпосередньо з функціями тіла) і устроєм життя древніх суспільств. Глибинні, древні структури мозку підтримують роботу бадьорої свідомості, залишаючись при цьому в прихованому стані. Зазвичай доступ до них людина дістає лише уві сні або в стані гіпнотичного занурення. Таке занурення асоціюється з рухом вниз, тому глибинні структури зв'язують з підсвідомістю (чи з несвідомим). Але можливі й прориви підсвідомості на поверхню бадьорої свідомості. У людині вони проявляються як ірраціональні, нез'ясовані емоції і бажання, а в суспільстві — як соціальні революції і заворушення.

У музиці проявляється або фіксується соціальний час. Таким чином, музику можна розглядати як інструмент, який дозволяє краще зрозуміти не тільки природу людини, але й той рівень розвитку суспільства, з яким вона співвідноситься.

Якщо подумки перенестися в далеке минуле, то ми виявимо, що ритм і циклічність пронизують усе світовідчуття представників дописемних і традиційних суспільств. Люди сприймали час як річний цикл. Циклічність була присутній і в рутинній повсякденній роботі. М. Вебер вважав, що так склалися звичаї. Вони перетворювалися на обов'язкові норми саме завдяки регулярній повторюваності.

У гармонії такому світосприйняттю і світовідчуттю була і музика цих суспільств. Вона була настільки злита з природними — внутрішніми і зовнішніми — ритмами, що практично не виділялася з них. Музика у вигляді ритму не виділялася від танцю, хороводу, від трудових рухів, що супроводжують пісню. У багатьох народів Африки і Океанії музика

супроводжує ритуальні дії, пов'язані з полюванням, ініціацією, поклонінням. Однак у цих народів немає самого поняття «музика».

У дописемних суспільствах музика носить суто утилітарний характер. У шаманських ритуалах звуки бубна використовуються для зцілення. Ритмічні заклинання і співи шамана проникають в глибину свідомості людини, вводять її в стан транс. Тоді людина може ходити по розпеченому вугіллю і наносити собі удари без будь — якої шкоди для свого здоров'я. Ритм також є пов'язаним з колективною роботою і церемоніями, оскільки залучає людини до загальної справи.

Музика древніх товариств носить тілесний характер. Джон Блекінг так пише про музику африканського племені венда. Вона заснована «на ритмічних рухах всього тіла... І коли ми помічаємо паузу між двома ударами барабана, нам слід зрозуміти, що барабанщик не відпочиває: кожен удар — це частина загального руху його тіла, в ході якого рука або паличка вдаряє по шкірі барабану» [цит. за: 6, с. 353].

Глибокі думки відносно тілесності музики ми знаходимо в роботах Т. Чередниченко. Вона справедливо вказує, що музика озвучує вітальні ритми, стає так би мовити «звуковим тілом людини». Недаремно повсюди в стародавньому світі поширена музично-медична магія. Магічна музична терапія регулює тілесні ритми за допомогою звуку. Через слух хворого правильні цикли дихання і пульсу, що представлені в організації мелодії, проникають у свідомість, а від неї передаються тілу. Так настає зцілення.

На пізніших стадіях соціального розвитку пам'ять про злиття музики з внутрішнім ритмом і вічним циклізмом природи зберігає в собі фольклор. У трудових піснях правильна пульсація мелодійних сегментів і ритмічних секцій сприяє синхронізації рухів, знаходженню найбільш економного режиму колективної праці. У сольних трудових піснях той, що співає, задає собі оптимальний ритм рухів.

Будучи озвученим «тілом» людини, пише Т. Чередниченко, фольклорна музика насичена узагальненою символікою, висхідною до фундаментальних уявлень про світ. Як орнамент, доповнюючий народний одяг, або татування, мелодико — ритмічні фігури, що прикрашають людське «звукотіло», є не прості візерунки, а коди, що несуть інформацію про світопорядок. Кругове повернення приспівів і хороводів виражає регулярність тілесної моторики [8, с. 129–130].

Далі дослідник висловлює надзвичайно важливе і точне судження, яке підкреслює тілесність і вітальність музичної архаїки, тим самим пока-

зуючи зв'язок між соціальним минулим і музичним минулим. Музика в архаїчному фольклорі, указує Т. Чередниченко, будується по аналогії з несвідомо реестрованими кожною людиною в самої собі вітальними процесами. Вітальність архаїчної музики ґрунтується на двох чинниках: оліготонному характері мелодики і репетивній ритміці. Оліготоніка (невеликий об'єм приспівів і мала кількість залучених в наспів звуків) і репетивізм (багатократне повторення уніфікованих мелодико — ритмічних зворотів) є взаємообумовленими. Адже чим простіше повторюваний сегмент, тим простіше почути, що він повторюється. А чим наполегливіше щось повторюється, тим простішим воно робиться для сприйняття. Повторення малодиференційованих приспівів відтворює циклічність дихання і пульсу, регулярну моторику ходьби, трудових і танцювальних рухів, інших видів активності тіла. За допомогою маніпуляції гучністю, темпом і регулярністю повтору, можна «налагоджувати» або «розладнувати» у слухачів дихання і пульс, м'язову координацію, інші фізіологічні функції. Повторність оліготонних мелодійних сегментів, об'єднуючи різні жанри архаїчного фольклору, створює таку музичну атмосферу, в якій людина увесь час перебуває в «зачарованому» стані. Адже будь — яке досить тривале і монотонне повторення має гіпнотичний ефект. Знаходячись у постійному передчутті гіпнотичного трансу, люди робляться менш чутливими до різного роду нещастя і страждань [8, с.137–138].

Повторюваність лежить і в основі формування архетипу. Це образи, які протягом багатьох тисячоліть відкладалися в колективній пам'яті людства (колективному несвідомому), де набували деяких усереднених рис. Як і образи пасивної пам'яті людини, архетипи здатні чинити вплив на життя колективної свідомості. У дописемних і традиційних суспільствах архетипи, втілені в міфах, і емоційні стани, пов'язані із ритмами і циклічністю, тісно переплітаються.

До речі, М. Еліаде підкреслює значення повтору як для окремої людини, так і для традиційного суспільства в цілому: «Кожен герой повторював архетипну дію, кожна війна поновлювала боротьбу між добром і злом, кожна нова соціальна несправедливість ототожнювалася із стражданнями Спасителя (чи, у дохристиянському світі, із стражданнями божественного Посланця або бога рослинності і т.д.). Для нас має значення одне: завдяки такому підходу десятки мільйонів людей могли протягом століть терпіти могутній тиск історії, не впадаючи у відчай, не закінчуючи самогубством і не приходячи в той стан духов-

ного витощення, який є нерозривно пов'язаним з релятивістським або нігілістичним баченням історії» [10, с.135].

Циклічність сприймалася як причетність до вічності, а тому мала колосальну цінність. Повторюваність була наповнена глибоким сенсом. Розглядаючи природні ритми як вічний зразок, людина прагнула через дотримання традиції не допустити виникнення соціального хаосу, а також підтримувати і зміцнювати соціальний космос.

Внаслідок переходу від традиційного суспільства до індустріального (кінець XVIII – початок XIX ст.) відбувається розрив циклічного часу. Час починає розглядатися лінійно вже не лише на рівні релігії (на рівні християнства, де початком історії є момент створення, а кінцем — страшний суд), але й на рівні звичайного повсякденного життя. З'являються нові машини, будуються нові заводи і фабрики. Скрізь говорять про прогрес. Люди спрямовані в майбутнє. Основу економіки складає вже не сільське господарство, а промисловість. Тому велика частина населення стає городянами.

У нових соціальних умовах — умовах індустріального суспільства — культура традиційного суспільства стає субкультурою (колишня соціальна система стає підсистемою). Вона не зникає повністю, але її присутність і значення в соціальній реальності різко скорочується. У селах і селищах вона стає частиною фольклору. А в містах — тим, що зараз називається неоархаїкою.

Неоархаїка — це звернення до соціального минулого і в той же час це присутність ритмів минулого в сьогоденні. Причому в тому соціальному середовищі, для якого характерна вігальність і вразливість, тобто у середовищі молоді. Як вірно помітив Т. Адорно: «Гуманність не б'є в барабани. Це, мабуть, відчув один із самих геніальних майстрів, Гайдн, коли посміявся над молодим Бетховеном, назвавши його Великим моголом» [1, с.87].

Тут треба відмітити ще один важливий момент. Оскільки соціальні умови, пов'язані з розвитком цивілізації, змінилися, а культурні норми, які були єдині із природними внутрішніми ритмами, вже відсутні (вони змінюються зі своєю швидкістю, яка не співпадає з ритмом розвитку цивілізації), то неоархаїка нерідко знаходить своє втілення в антисоціальних формах. Люди в буквальному розумінні провалюються в соціальне минуле, протиставляючи свій внутрішній стан усьому тому, що їх оточує.

Але якщо раніше людина певними музичними ритмами налаштувала себе на гармонію з космічним і/або соціальним цілим (що послугоувало цілям виживання), то тепер ці ритми зв'язуються з відпочинком і розвагою. Людина не включається в хід часу, а прагне від нього «втекти» або «убити» час, повертаючись в ті ритми, які для неї є більш природними. Якщо в шаманізмі вживання психотропних засобів — частина ритуалу, мета якого полягає в залученні до світу предків, створення почуття єдності у одноплемінників, зцілення хворого, то в субкультурі дискотек і стадіонів психотропні препарати (ЛСД, екстезі та ін.) — це лише засіб для того, щоб піти, «впасти» з реальності.

Дитина в утробі матері проходить усі стадії біологічної еволюції. Народившись і ставши частиною суспільства, дитині належить пройти усі стадії соціальної еволюції, щоб дорости до соціального сьогодення і стати повноправним членом суспільства. Тому на різних стадіях дорослішання людина може віддавати перевагу різній музиці. У тому числі й архаїчній, коли музики в звичному розумінні ще не було. Але вже був ритм.

Характерно, що рок — перший музичний напрям, створений спеціально для молоді. Новим поколінням молодих людей потрібні все ті ж ритми, тому кожне десятиліття з'являються нові різновиди року — музика Є. Преслі, «Бітлз», хеві метл, панк-рок, треш метл, гранж і готика.

У рок-музиці і джазі відбувається возз'єднання ритму і руху. Слухач розкріпачується і веде себе, так як він вів себе, слухаючи музику на зорі людської історії, коли музика ще була зливою з тим рухом, який вона викликала. Тоді діяти ритмічно — значить діяти разом. Саме тому рок — музика і джаз припускають колективність сприйняття і колективність реакції на те, що відбувається навколо. Саме тому класична музика, найбільш індивідуальна і елітарна за своїм характером, не використовує ритм у його первинній функції — функції об'єднувача і організатора колективних зусиль.

Рок-музика — це не просто музична течія. Це певне світовідчуття і світогляд, що з усією очевидністю виходить із слів лідера групи «Гражданская Оборона» Єгора Летова: «Рок по суті — не музика і не мистецтво, а деяке релігійне дійство — на зразок шаманізму — яке існує, щоб затвердити певну установку. Людина, що займається роком, осягає життя, але не через твердження, а через руйнування, через смерть. Шаманство тут є ритмом, на який накладається імпровізація. І чим

більше шаманства, тим більше року. І навпаки, якщо над шаманством починає переважати мистецтво, музика, — то рок помирає» [4, с.3].

З цим по суті погоджується Т. Чердніченко: «Кожного разу, коли в культурі виникає масова потреба у виході за межі раціональної прагматики, до ірраціональної образно-символічної аутокомунікації людей, оліготонний репетитивізм архаїки тут як тут. Ним пройнята музика багатьох містичних культів, сектантських ритуалів, як старих, так і новітніх. На повторенні коротких мелодико-ритмічних патернів тримається ефект дії і деяких розважальних форм сучасної музики. Зокрема, своєю силою, що «розкріпає», рок-музика зобов'язана новоархаїчній системі, в якій на повторюваний рифф бас-гітари накладаються шари повторення гармонійних секцій, ритмічного пульсу і мелодійних оборотів» [8, с.139].

Коли християнство стало державною релігією, боги античного світу були оголошені демонами. Тому немає нічого дивного в тому, що звернення до древніх ритмів, у свою чергу, може носити язичницький і навіть антихристиянський (як у випадку з блек метал) характер. Крім того, ряд музичних напрямів свідомо протиставляє себе класичній музиці, оскільки вона була створена в руслі християнської культури.

М. Зуєва вважає, що з усіх видів мистецтв, як сучасних, так і мистецтв минулого, блек метал виявився найбільш близьким до мистеріальних практик старовини. Паралелі спостерігаються як на рівні ідей, так і способів їх передачі. Концерти блек — виконавців можуть бути охарактеризовані як деякі «сучасні ритуали», а ритуал, як правило, носить характер ініціації, і сучасні шоу не є в цьому плані винятком [2, с.82].

Діонісійський (а точніше — вакханальний) елемент музики говорить про пробудження міфологічної свідомості, яка опирається на архетипічні образи. Ритуальність, оліготонний характер мелодики, репетитивна ритміка, використання древніх «магічних» ладів — усе це надає музиці статус заклинання, містичного дійства.

Рейв, техно, психоделічний рок (ейсид-рок), реп повертають людину до древніх, а то і первісних станів, безпосередньо звертаючись до глибин несвідомого. Але для того, щоб перейти в гіпнотичний або трансний стан не завжди потрібні низькі частоти, що переходять в інфразвук. Це може бути ритм реггі або свінгу (тобто ритм, що розгойдується).

На прикладі рейва А. Шапіро показує загальний принцип музичної субкультури, вектор якої обернений в соціальне минуле. Так, танцювальні техно-вечірки теоретики рейва часто зіставляють з первісними, магічними, ритуальними танцями, в яких музика була ключем для

досягнення особливого емоційного і психологічного стану злиття з навколишнім світом і людьми. Такого стану об'єднання часто намагаються досягти на танцмайданчиках. В основному рейвери танцюють поодиноці, занурившись у власні відчуття, орієнтуючись на основні світлові і звукові подразники, що допомагають зануритися в стан колективного трансу. «Це нова церква, це нове причастя. Це місце, куди хлопці приходять, щоб поділитися своїми думками, щоб стати натхненними» (Уілсон Лірі), «Ми перетворили древній племінний ритуал для XXI століття» (Гоа Гірі) — приводить висловлення відомих музикантів А. Шапіро [9, с.224–225].

Дія ритму на глибинні структури мозку приводить не лише в стан заглибленості у свої відчуття, але і до емоційної і м'язової напруги, яка вимагає розрядки. Тому нерідко можна почути повідомлення про події після чергового рок-концерту. Тут проходить вододіл між музикою, зверненою до підсвідомості, і музикою, що дозволяє піднятися в інший вимір свого буття.

Якщо ритми барабана і бас-гітари можуть звукувати свідомість (що, власне кажучи, і дозволяє людині зануритися в стан трансу), то звучання органу сприяє розширенню свідомості та переживанню космосу духовної реальності. Якщо для поп-музики важливий архетип, то для високої музики — музичні ідеї. У тому сенсі, в якому їх розуміли Платон і А. Шопенгауер. Ці ідеї несуть в собі щось універсальне, хоча вони забарвлені духовною індивідуальністю композитора. Архетипічний образ є дуже конкретним, а загальне в ньому є результат усереднювання. Оскільки архетип поєднує в собі емоції і чуттєвий досвід, у народних і естрадних піснях постійно проводяться порівняння між явищами природи і емоційними станами людини. Що ж до символічного образу, який виникає під час прослуховування органної або симфонічної музики, то його неможливо звести до архетипу. У цього образу зовсім інше походження. Саме це дозволяє відчутти за тим або іншим музичним твором присутність іншої Реальності.

У архетипі немає нічого нового, тоді як в музичній ідеї проявляється не просто щось нове, а нова парадигма. Вона стає зразком і еталоном музичної творчості для наступних поколінь. Музичні архетипи — це різного роду ритмічні структури. Вони розгортаються в часі і носять, як і усе природне, циклічний характер. Музичні ідеї, навпаки, пов'язані із сприйняттям музичного твору відразу, в цілому. Тому якщо музичний архетип асоціюється з колективним несвідомим, то музичні ідеї — з

набагато вищою інстанцією. У XIX ст. її називали духом, а в XX — над-свідомістю.

Отже, музика соціального минулого або ж тих рівнів суспільства, які нині є соціальними підсистемами, пов'язана з ритмом. З точки зору фактичного часу свого створення, музика може бути новою і, відповідно, ультрасучасною. Проте з точки зору свого типу, вона може бути дуже архаїчною.

У рамках історичного (соціального) часу одна стадія розвитку суспільства йде за іншою. Проте цю послідовність, характерну для лінійного часу, можна розвернути по вертикалі, і тоді виявиться, що соціальне минуле і соціальне сьогодення співіснують на різних «поверхах» соціальної реальності. Вони так би мовити синхронні. Соціальний ліфт (термін П. Сорокіна), що дозволяє переміщатися з одного соціального шару в іншій, — це свого роду машина часу. Симфонії і там — там звучать одночасно, але в різних вимірах соціальної реальності, у різному сьогоденні. Одне сьогодення ближче до землі та тілесності, а інше — ближче до безтілесного духу. Тому статистичні дані щодо музичних вподобань, характерних для певних верств суспільства, можуть свідчити про рівень історичного розвитку суспільства в цілому.

Література:

1. Адорно Т. Избранное: социология музыки/Т. Адорно.— М.; СПб.: Университетская книга, 1998.— 445 с.
2. Зуева М. Черное на черном/М. Зуева//Развлекательное искусство в социокультурном пространстве 90—х годов.— СПб., 2004.— 208 с.
3. Кравченко А. И. Введение в социологию/А. И. Кравченко.— М.: Новая школа, 1995.— 144 с.
4. Летов Е. Я не верю в анархию/Е. Летов.— М.; Троицк: Лист Нью, 1997.— 255 с.
5. О благотворном влиянии музыки [Электронный ресурс].— Режим доступа: http://olmada.narod.ru/na/sta_muz.htm.
6. Орлов Г. Дерево музыки/Г. Орлов.— Вашингтон; Санкт — Петербург: Советский композитор, 1992.— 408 с.
7. Тоффлер Э. Футурошок/Э. Тоффлер.— Санкт — Петербург, 1997.— 404 с.

8. Чередниченко Т. В. Музыка в истории культуры: [в 2 вып.]/Т. В. Чередниченко. — Долгопрудный: Аллегро — пресс; М.: Мособлупрполиграфиздат, 1994. — Вып. 1. — 215 с.
9. Шапиро А. А. Техно — музыка: от глобализации к региональному многообразию/А. А. Шапиро//Звучащая философия: сборник материалов конференции. — СПб.: Санкт — Петербургское философское общество, 2003. — С. 221–225.
10. Элиаде М. Трудности историзма/М. Элиаде//Космос и история. — М.: Прогресс, 1987. — С. 133–137.

Беляева Л. Г. Отражение социального времени в музыкальной культуре.

Сквозь характер звучания музыки в обществе автор просматривает социальную структуру и принципы социального развития.

Ключевые слова: *социальная реальность, социальная подсистема, музыка, музыкальный язык, социальное время, неоархаика, ритм, архетип.*

Belyayeva L. The display of social time in music culture

Through the character of the music sound in society the author analyzes social structure and the principles of social development.

Keywords: *social reality, social subsystem, music, musical language, social time, neoarhaika, rhythm archetype.*

УДК 316.6

ЄВГЕНІЧНА ЕТИКА І АНТРОПОГЕНЕЗ

Деркач В.Л. ©

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ДВНЗ
«Київський національний економічний університет імені Вадима
Гетьмана»*

В статті показано існування специфічної форми добору — євгенічного, частково розкрито його механізм. На основі цього переосмислений контекст аргументів проти євгеніки та необхідність становлення нової євгенічної етики.

Ключові слова: *етика, євгеніка, антропогенез, євгенічний добір.*

З деяких пір слово євгеніка вживається мало не як лайливе і здебільшого в контексті лженауки та ідеологічних викривлень. Хоча таку славу вона заслужила небезпідставно, однак це часто буває з помиями виливають і немовля. Сьогодні етична проблематика, пов'язана з євгенікою знову актуалізувалась у світлі очікуваних технологічних новацій, що дають доступ до контролю молекулярно-генетичних програм розвитку організму та потенційної можливості репродукції людини в штучно створених умовах (в культурі) [1; 2; 3]. Іншим аспектом використання цих технологій є соціальні обмеження, зокрема, доступність для одних і повна недоступність для інших або ж використання їх для селекції певних типів людей в інтересах якоїсь суспільної групи. Хто і як має контролювати розробку та використання таких технологій є питанням, в якому медико-біологічні аспекти тісно переплетені з етичними, політичними, правовими та економічними.

Наразі вже накопичена чимала література з цієї проблематики в якій визначались позиції сторін, однак в цих позиціях, як думається виразно проявляється ряд упереджень. Причому ці упередження властиві в однаковій мірі для полярних позицій.

В цій статті я, однак, не ставлю собі за мету розбирати всі ці позиції, відтак і не прагну дати їх огляд. Я хотів би показати, що той процес, який нині зветь євгенікою стихійно був притаманний людству тисячоліттями. Ба навіть і становлення людства як біологічного виду пов'язане зі специфічною формою добору, яку я називаю євгенічним. В цьому ж

контексті я спробую окреслити деякі етичні засади, що стосуються як професійної етики біологів-дослідників, так і політики в царині використання біотехнологій.

Як відомо, суть евгеніки полягає у покращенні спадкових молекулярно-генетичних програм людського роду. Вочевидь, що таке «покращення» вимагає критеріїв оцінки — що вважати кращим? Щодо деяких з таких змін навряд чи можуть бути дискусії про їхню доцільність. Генетичний дефект, який здатен спричинити болісні страждання та обмеження в типовій для людини соціально-прийнятній активності варто було б усунути (якщо випадає така нагода).

Інші ж цілі, як-от підвищення інтелектуального потенціалу, задатки, що покращують інші здібності, ознаки фізичної привабливості, що підпадають під естетичне оцінювання чи елементи регуляторних механізмів поведінки в її емоційних, мотиваційних, вольових проявах — всі такі цілі здебільшого трактуються принаймні як сумнівні.

Аргументи, які висувуються проти евгеніки умовно можна об'єднати в три групи.

Перша, це аргументи проти методу. В ранніх евгенічних програмах передбачалось здійснення цілеспрямованого добору людей на кшталт того, як створюються породи тварин шляхом направленої селекції. Такий добір неодмінно передбачав усунення особин з небажаними ознаками (негативна евгеніка), створення сприятливих умов для відтворення осіб з ознаками бажаними (позитивна евгеніка) та, що впливає з цього, репродуктивної ізоляції популяції носіїв бажаних ознак з постійним вибракуванням в ній тих, хто несе в собі «погану спадковість». Відповідно, в аргументах проти таких заходів показували чи то їхню неефективність, чи то неприпустимість такої форми впливу.

Щодо ефективності селекції удосконаленої породи людини, яку здійснюють самі люди, то потрібно зауважити, що ранні евгеніки мали доволі наївні уявлення про власне механізми спадковості та динаміки популяцій. Одначе, наразі немає сумніву в тому, що така селекція може (суто технічно) здійснюватись і сьогодні арсенал методів тут достатній. Інша справа, що очікувані результати такого покращення істотно перебільшені та опираються на нереалістичні тлумачення ролі молекулярно-генетичних програм в детермінації тих чи тих якостей. Відтак основний аргумент спирається тут саме на неприпустимість обмеження свободи вибору людини, її права на вільне розмноження з уподобаним нею особисто партнером. Позаяк здійснення евгенічних

засобів в значних масштабах вимагає з одного боку підбору репродуктивних пар, а з іншого — і це основне — винищення численних груп населення, причому винищення тривалого, масового і систематичного (геноциду), то її методи виглядали (при такій постановці питання) абсолютно неприйнятними з точки зору моральних цінностей, засадничою із яких є святість життя. Інший же, як видавалось більш м'який, варіант, в якому замість фізичного винищення планувалось лише усунення з репродуктивного процесу тих осіб, які є носіями небажаних ознак (наприклад, шляхом їх стерилізації, створення дискримінаційних для них умов в економічному відношенні, стигматизації чи й навіть їх переконання задля добровільної відмови від розмноження) водночас і більш широкого розмноження тих, хто має видатні досягнення в певній царині.

В найбільш гуманній формі евгенічні програми мали реалізовуватись на рівні свідомого вільного вибору людиною участі саме в такому репродуктивному процесі, створення своєрідних спільнот, в яких здійснюється планування народження дітей з добором партнера із врахуванням його генетичної якості.

Як би там не було, технічно метод евгеніки зводився до створення залежності між досягнення особи та її репродуктивним успіхом: низькоякісні особи мали народжувати мало, а високоякісні — багато.

Оскільки такий підхід добре поєднувався на всілякі ксенофобічні упередження, то й не дивно, що евгеніка легко сполучалась з расистськими та шовіністичними поглядами, де в якості жертви брались цілі народи, а відвоювання життєвого простору для вищої раси оправдовувалось абстрактно-гуманістичним переконанням у покращенні тим самим людства і вітшною для представників вищої раси думкою про їхню належність саме до таких обранців.

Альтернативою тут висувалось гасло, яке нині є наріжним каменем в системі європейських цінностей: незаперечне право особи на створення для неї зі сторони суспільства достатніх умов, в яких вона могла б реалізувати весь свій потенціал, незалежно від її спадковості, незалежно від будь-яких суто морфологічних чи фізіологічних передумов. При цьому приймалось, що досягнення людини лише певною і незначною мірою якось обумовлені на молекулярно-генетичному рівні, а визначальним в них є саме той культурний фон, на якому відбувається становлення особистості та безпосередня виховна і протекційна участь в цьому становленні. Всі люди гідні гідного життя і всі в достатній мірі генетично

якісні, щоб брати ефективну участь в соціальних кооперативних діях. Відтак визнавалось, що євгеніка непотрібна з точки зору мети (немає чого особливо покращувати), так і неприпустима з точки засобу, оскільки порушує базові права людини.

Друга група аргументів, які активно висуваються сьогодні ґрунтуються на тому переконанні, що будь-яке втручання в репродуктивний процес є неприпустим з точки зору як непевності в його наслідках (позиція здорового консерватизму — краще не чіпати, бо краще — то є ворог хорошо), так і з позицій «злочину проти бога» (не ви створювали — не вам і вдосконалювати).

І нарешті третю групу аргументів найбільш яскраво ілюструє висловлене Ю. Хабермасом [3] етичне заперечення євгеніки на основі того, що тим самим людина бере на себе відповідальність за наслідки, які оцінюватиме не вона, а її нащадки. І права того з нащадків, котрому стане не до вподоби вибір його батьків тим самим будуть порушені, оскільки він не матиме змоги щось виправити. Дивно, але цей аргумент багатьма визнається слухним, хоча він відображає лише той статус кво, який притаманний взагалі будь-яким формам виховання та забезпечення дітей. На тих таки підставах нащадок міг би звинувачувати своїх батьків у бездіяльності, припустивши, що в них була можливість певного втручання, яку вони не використали. І так самісінько, кожному з нас дійстається той світ, що його залишає нам минуле покоління, на рішення якого ми не впливали, причому далеко не завжди ми можемо щось виправити. Етика відповідальності між поколіннями, яка наразі є наріжним каменем екологічної етики, не може, як думається, триматись на ідеї, що нащадки оцінять зроблений в них внесок батьками як негативний, отже слід відмовитись від будь-яких спроб щось «конструювати» в своїх нащадках.

В усіх цих аргументах євгеніка постає як щось новітнє, раніше нечуване, як порушення традиційного способу відтворення людини. Саме ця теза і є упередженою та невідповідає дійсності. Чи можна було би стверджувати, що суспільство не створює ніяких селективних умов, які регулювали б репродуктивний процес? Вочевидь, якщо ми знайдемо механізми, завдяки дії яких певні соціально-значущі риси посилювали б чи, навпаки, понижували репродуктивний потенціал індивіда, то це й було би відповіддю на питання.

Сьогодні часто в цьому зв'язку підкреслюють, що суспільний успіх детермінований культурою. Саме так відтворюються соціальні інститути і так накопичується соціальний капітал, саме шляхом окуль-

турення індивід набуває рис соціально значущої особистості, засвоює необхідні ролі й тим самим забезпечується суспільна спадкоємність. І покращення «людських якостей» вочевидь що лежить в царині вироблення нових форм соціальної дії та більш повного залучення в них потенціалу індивідів. Відтак суто морфофізіологічний аспект еволюції людини втратив свою роль відтоді, коли людина набула такого характерного для себе способу накопичення та передачі з покоління в покоління набутого досвіду, передачі у спадок свореного світу, штучного, більш приладного до потреб індивіда життєвого середовища. В фізіологічному сенсі в людини є все для цього, ніяких покращень тут годі й шукати. В цьому ж руслі, як вже було зауважено вище, роль молекулярно-генетичної спадковості в становленні вищих психічних функцій, а тим паче таких характеристик як геніальність чи моральні якості видається неістотною. Ця ілюзія подібна до того, як сучасному автомобілісту чи користувачеві персонального комп'ютера видається, що немає ніякого сенсу копіюватись в налаштуваннях операційної системи чи щось там «тюнінгувати» в автомобілі: все й так працює стабільно, без істотних збоїв і працює добре. Можна зосередитись виключно на маршрутах, на вантажах, на текстах і на зображеннях. Одначе при цьому забувають, що всі ці сучасні зручності є продуктом тривалого втручання в роботу цих механізмів по ходу їхньої роботи і жорсткого відбору конструктивних зразків нашими попередниками. Так само й нині існує чимало проблемних моментів в їхній роботі, правда вже у світлі інших вимог.

Так само тисячоліттями суспільство випробувало індивідів на їхню придатність до нормативних соціальних дій, вибравуючи тих, чиї задатки виявлялись надто слабкими, а їхні якості конфліктували з вимогами суспільного організму. І чим більш суворі випробування для спільноти, тим більш жорсткою ставала ця селекція, для якої було тільки два дієвих засоби: або фізичне зниження тих, хто не вписувався в норму, або зниження їх репродуктивної участі за рахунок підвищення успіху носіїв більш доладних задатків. Форма відбору, в якому селективним фільтром виступають певні суспільні норми-очікування я називаю добром евгенічним. По своїй суті він є специфічним різновидом статевого добору, в якому репродуктивний успіх особини залежить не від безпосередньої конкуренції між самцями (чоловіками) чи асортативності в утворенні репродуктивних пар за рахунок певних індивідуальних преференційних систем, а зумовлюється цей успіх відповідністю індивіда певному соціально значущому зразку.

Серед таких механізмів-фільтрів можна вказати декілька. Передусім, це суспільно детерміновані, специфічні для певної спільноти якості сексуальної привабливості, набуття яких здебільшого вимагає тривалого окультурення, які за своїм характером нерідко досить сильно відрізняються від тих рис, які формуються спонтанно, проте счеплені з якимись іншими, значущими в певному відношенні рисами, але не заторкують (чи принаймні є не критичними) власне репродуктивний процес. Різноманітні форми модифікації тіла, гігієнічні стандарти, згодом прикраси і одяг є очевидними прикладами таких міток.

Можна припустити, що й початкове становлення мови (у формі мовленнєвої комунікації) спочатку мало саме такий характер мітки, що вказувала на належність до певної групи і була зчеплена зі статевою привабливістю.

Їх очевидна обтяжливість для індивіда водночас є індикатором його здатності контролювати себе з прив'язаністю до соціальної групи, що неможливе без певних механізмів нервово-гуморальної регуляції, що полегшують таке входження, роблять його менш напруженим. Дисфункція таких механізмів створювала перепони у доступності сексуальних партнерів і тим самим знижувала репродуктивний успіх. Істотно в даному випадку те, що сама форма таких специфічних вироблених культурою сигналів не важлива, — байдуже, чи витягувались шії чи вони закривались, волосся голилось чи відрощувалось, — в усіх випадках відбір сприяв носіям опосередковано счепленим якостям, які залишались незмінними при зміні власне конкретного сигналу.

Інший механізм, — це детермінований суспільними нормами інфантицид, який переважно пов'язаний з обрядами ініціації. Характер цих обрядів такий, що проходження їх вимагало засвоєння певних навиків і водночас здатності терпіти надзвичайно сильний біль. Останнє неможливо було витримати для тих, хто не міг впасти в транс, а той в свою чергу вимагав специфічного чутливості до сигналів навіювання, довіри до авторитету.

Окрім того, набуття людиною статусу в групі, зумовлювалось її соціальними якостями, а статус відкривав більш потужні репродуктивні можливості. Хоча такий механізм діє у всіх ієрархічних структурах і у приматів, однак та обставина, що набуття цього статусу тісно ув'язувалось із просоціальними якостями індивіда робило його засобом регуляції генетичного внеску носія цих якостей. Додатково статус особини впливав не тільки на асортативність в утворенні репро-

дуктивних пар, але й головно служив засобом покращення умов, в які потрапляли нащадки таких індивідів. Натомість особи, чії статусні домагання не підкріплювались просоціальною поведінкою часто елімінувались із групи, стаючи ізгоями.

Євгенічний добір відтак став ключовим чинником формування людини в період початкового становлення культури та первісної соціальної організації. В цьому зв'язку потребують переосмислення ті аргументи, які висувають проти євгеніки, оскільки вона постає як реальний процес, що діє незалежно від діяльності тих чи тих наукових спільнот. Водночас спектр новітніх репродуктивних технологій потребує осмислення саме з позицій стратегій еволюції людини і як її фактор.

Література:

1. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее Последствия биотехнологической революции [Текст]/Ф. Фукуяма; Пер. с англ. М. Б. Левина — М.: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «ЛЮКС». 2004. — 349. [3] с.
2. Глэд Д. Евгеника двадцать первого века Будущая эволюция человека. [Текст]/Д. Глэд. — М.: Захаров, 2005. — 176 с.
3. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы: На пути к либеральной евгенике? [Текст]/Ю. Хабермас//Пер. с нем. М. Л. Хорькова. — М.: Весь Мир, 2002. — 144 с.

Деркач В. Л. Евгеническая этика и антропогенез

В статье показано существование специфической формы отбора — евгенического, частично раскрыто его механизм На основе этого переосмыслен контекст аргументов против евгеники и необходимость становления новой евгенической этики.

Ключевые слова: *этика, евгеника, антропогенез, евгенический отбор.*

Derkach V. L. Eugenics ethics and anthropogeny

The paper shows the existence of a specific form of selection — eugenic partially solved its mechanism Based on this context tapped arguments against eugenics and eugenic necessity of establishing a new ethics.

Keywords: *ethics, eugenics, anthropogenesis, eugenic selection.*

УДК 342.726–053.2:392.3

МОРАЛЬНО-ЦІННІСНІ НОРМИ ОСОБИСТОСТІ У ПЛОЩИНІ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ (ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС)

Дорожко І. І. ©

Кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Розкриваються актуальні питання, що постають у площині родинного виховання. Визнання цінності особистості на рівні сім'ї, захист її гідності є життєво необхідним пріоритетом сьогодення.

Ключові слова: *глобалізація, сім'я, морально-ціннісні норми.*

Визнання цінності особистості, захист її гідності є життєво необхідним пріоритетом сьогодення. Для людини важливо жити та взаємодіяти з іншими членами суспільства. Зворотний бік прав — відповідальність і обов'язки. Якщо ці два аспекти, за визначенням Дж. ван Б'юрен, розглядаються у сукупності і мають форми законів, звичаїв, традицій, то людська цивілізація робить крок вперед у своєму розвитку. Визначення потреб дитячого світу і важливості забезпечення повноцінного догляду за ними є одним із найважливіших філософських, етичних, психологічних, педагогічних принципів [1].

Важливим здобутком у філософській думці є визначення К. Ясперса. Він підкреслював, що реалізація себе, об'єктивація змісту можливі тоді, коли навколо дитини присутня субстанція цілого. Якщо навколо особистості, присутня субстанція цілого, тоді виховання буде мати глибоку, міцну форму [3, с. 286].

У нинішньому дискурсі, дитячий світ має характеризуватись з різних точок зору. Це говорить про точку зору, засновану в поточній концепції дитячого розвитку, модернізації, прогресу, і глобалізації. Безперечним залишається той факт, що так багато дітей в промисло-розвинених країнах живуть у поганих умовах, з недостатньою охороною здоров'я і поганими перспективами для їх майбутнього. Для безлічі дітей, як на Заході, так і в країнах, що розвиваються, безтурботні споживання у дитинстві не відносяться до щоденних реалій їх життя.

Окреслена проблематика висуває ще одне запитання. Що мається на увазі, коли йдеться про «ситуацію дитини»? Можна міркувати про сучасну ситуацію людства, про феномен дитинства, а саме, про той виклик моральному розуму, що постає в небезпеці глобалізаційних процесів. Очевидною є ситуація, в якій люди змушені взяти на себе спільну відповідальність за майбутнє суспільної свідомості у планетарному масштабі.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що людина сучасного суспільства втрачає спосіб існування у прямих і особистісних зв'язках, відбуваються зміни на рівні моральних та ціннісних норм. Сімейна політика та родинне виховання мають тенденції змінюватись залежно від контексту і часу, просторових характеристик. Сучасні дослідження доводять, що зв'язки глобалізації та родини не рівні у вивченні суспільних відносин.

Мета статті — дослідити питання морально-ціннісних норм особистості у площині родинного виховання.

Філософський дискурс А. Шопенгауера у площині чеснот справедливості дає нам можливість розширяти уявлення про моральні норми особистості. А. Шопенгауер пише: «Як це не дивно з першого погляду, у всякому разі справедливість, як справжня, вільна чеснота має свій початок в співчутті. Якщо ж, тим не менш, кому-небудь цей ґрунт здавався бідним, щоб тільки в ньому мала можливість укорінюватися ця велика, дійсно справжня кардинальна чеснота, той нехай згадає, в якій малій мірі зустрічається серед людей справжня, добровільна, безкорислива та нічим не прикрашена справедливість: адже остання завжди є лише у вигляді несподіваного виключення і до свого нижчого сорту, справедливості, заснованого на простій розсудливості, відноситься по якості і кількості, як золото до міді» [7, с. 212].

Отже, як пише Ернст Тугендтгат, треба «визнати просту реальність». Але це не просто «біологічна» реальність, а радше «ангажована». П. Рікер писав про обурення: «Наше перше входження у сферу права хіба ж не визначається вигуком: «Це несправедливо!» Але йдеться не про скривджені емоції дитини, навпаки, це «холодна», навіть наукова оцінка реальності активіста прав людини, для якої неважливо вперше ми входимо в сферу права чи вдруге, — наше знання несправедливості не може стати її виправданням [5, с. 11]. Справливість — це найчастіше те, чого бракує, а несправливість — те, що панує, й люди мають більш ясне бачення того, чого бракує їхнім стосункам, аніж того,

яким чином ті стосунки правильно зорганізувати [6]. Площина чеснот справедливості тісно взаємопов'язана з площиною існування відповідальності, а саме, батьківської відповідальності.

Відповідальність, що існує від природи, представлена тільки одним прикладом (одним єдиним достовірним) батьківської відповідальності та характеризується такими якостями:

- 1) батьківська відповідальність не залежить від попередньої згоди;
- 2) безстрокова;
- 3) батьківська відповідальність — тотальна.

Відповідальність батьків у родині — є справою кожного члена сімейства. Її об'єктом є одиничні, тілесно пов'язані, незмінно ідентифіковані відносно особистості, хоча і незрілі індивіди (діти). Батьківська відповідальність ґрунтується на основі безпосереднього співжиття (враховуючи ступінь бажання), внаслідок якого з'являються на світ діти у поєднанні з їх повною несамостійністю.

Підґрунтям відповідальності, взагалі, є відповідальність людини за людину. Виокремлює особистість те, що тільки вона володіє відповідальністю. Нести відповідальність за іншу особу належить життєвому світові людини, так само, як особистість, взагалі, здатна до відповідальності. Г. Йонас у своїй роботі вдається до порівнянь, а саме: так, як особистість володіє мовою, так і відповідальність необхідно внести у визначення особистості. У цьому сенсі, повинність, певним чином, знаходиться у бутті будь-якої живої істоти. Буття особистості, його казуально заряджена суб'єктивна якість передбачає і несе в собі обов'язок у формі зовнішньої відповідальності.

Існують якості, в яких сутність відповідальності знаходить найбільш повне вираження: 1) тотальність; 2) безперервність; 3) майбутнє.

Перша якість — тотальність. В якому сенсі вживається дане поняття? Існуючі види відповідальності охоплюють у цілому буття їх об'єктів, від початкової форми існування до вищих інтересів.

Г. Йонас підкреслює, що батьківська відповідальність виступає генетичним джерелом схильним до відповідальності. Батьківська відповідальність є архетипом будь-якої відповідальності взагалі (і за часовими характеристиками і по суті). Предметом вищезазначеної відповідальності є дитина з усіма можливостями, а не тільки безпосередніми потребами.

Відповідальність батьків починається від моменту фізичного існування до найвищих інтересів, від безпеки до повноти буття, від відповідної поведінки до щастя [2, с. 186].

Тотальний вид відповідальності певним чином пов'язаний з державною відповідальністю. Г. Йонас вдається до визначення аналогії між почуттями батьківської відповідальності та державної відповідальності. Але, ми намагаємось визначити відповідальність батьків у площині родинного виховання. Тому, розширювати коло зазначеної проблематики плануємо у подальших здобутках нашого дослідження. Тотальний вид відповідальності виражається з боку обумовленості у суб'єкті. Суб'єктивними умовами є: усвідомлення цілісної картини життєдіяльності відносно до дитини, безпосереднє споглядання тотальної нужди щодо піклування над дитиною; і мимовільна любов — від народження дитини до поступового формування її особистості. Від мимовільної любові до усвідомленої, персональної любові батьків до суб'єкта неповторної індивідуальності.

Г. Йонас вказує на те, що неможна нести відповідальність за того, кого не любиш. Так, можна очікувати, що особистість сконцентрує свої дії навколо почуття любові. Особистість буде намагатись виробити почуття любові, ніж буде виконувати обов'язок, і буде вільний від схильності його виконувати.

Сутність відповідальності знаходить найбільш повне вираження у «тотальності». Але із «тотальності» виникають інші моделі відповідальності — «безперервність» і «майбутнє». Безперервність витікає із тотальної природи відповідальності, а саме, дія цієї відповідальності не повинна перериватися. Батьківська відповідальність не може дозволити собі великих свят, тому, що розвиток підростаючого покоління постійно прогресує і набирає обертів (на рівні нових потреб та інтерфейсів). Г. Йонас підкреслює, що безперервність існування є найважливішою ознакою, ніж визначення потреби, на яку орієнтуються суб'єкти відповідальності у кожному окремому випадку їх актуалізації. Приватна відповідальність обмежена не тільки певним одиничним аспектом, але і одиничним темпоральним відрізком існування. Відповідальність за життя виходить за рамки безпосереднього теперішнього життя — «тут і тепер» через майбутнє.

Третя модель відповідальності батьків — це майбутнє. Со-причетним предметом будь-якого акту батьківської відповідальності є майбутнє всієї екзистенції об'єкта за межами безпосереднього впливу відповідальності.

Безпосередньо, майбутнє знаходиться у сфері компетентного передбачення подій. Батьківська відповідальність, за визначенням Г. Йонаса, — моральний додаток до онтологічної конституції нашого буття в темпоральних характеристиках [2, с. 194].

Так, все більше жінок приймають на себе відповідальність за сімейний бюджет. Наприклад, в Японії 70% з 2,5 мільйонів людей, які почали працювати на пів ставки з 1995 року — жінки. Сьогодні 25% з цих жінок є основними годувальниками у своїх сім'ях.

Оскільки все більше жінок приймають на себе відповідальність за сімейний бюджет, виникають нові питання навколо життєздатності родинних моделей, побудованих на залежності жінок від чоловіків. Існує багато емпіричних даних по всьому світу, про те, що економічні відносини між чоловіками і жінками змінюються, так як і шлюбні зв'язки. Все частіше ці шлюбні зв'язки слабнуть, результатом цього є сімейний розпад і збільшується кількість сімей, очолюваних жінками. Крім того, тоді як жінки стають економічно незалежними і ідеологічно мають право, можливість піклуватися про себе, традиційні форми шлюбу стають все менш привабливими. На Заході, наприклад: збільшення громадянських шлюбів і народження позашлюбних дітей. Багато жінок, якщо у них є можливість, приймають рішення не обирати життя де вони будуть залежними і будуть мати зобов'язання перед іншими, мається на увазі патріархальна модель сім'ї. Замість цього жінки активно намагаються створити нові моделі сімейного життя і відносини в ньому [9].

Глобалізація також мала серйозні наслідки для чоловіків. У той час, як їх сила була підірвана в результаті втрати робочих місць та заробітної плати, ілюзія того, що годувальником (провайдером) повинен бути споконвічно чоловік, розсіюється. Чоловіки все частіше змушені покладатися на жінок в своїх сім'ях, на їх економічну підтримку. Це призвело до руйнації сімейних відносин, до перебудови сімейного життя. Чоловіки стали виконувати більше домашніх обов'язків. Але, це не є нормою. Велика кількість чоловіків відреагувала з ворожістю і образою на те, що вони сприймають цей факт на рівні порушення їх правових відносин. У деяких районах світу, близькосхідних і латиноамериканських країнах, цих чоловіків підтримують у подоланні страхів і гніву, за допомогою зростання національного заклик до відновлення «традиційного» порядку.

У разі суспільства, суспільних відносин, хоча і помилково, поширюється думка, що якість всього можна, і навіть, потрібно

вимірювати через розрахунок середньої якості усіх його частин. Якщо якість будь-якої з його частин падає нижче середнього — це може погано позначитися на певній частині, але навряд на якості, життєздатності та оперативному потенціалі у цілому. Коли перевіряється та оцінюється стан суспільства, показники доходів, рівня життя, здоров'я, виходять вище ніж ті, що були підраховані; ступеня, у якому такі показники змінюються від однієї частини суспільства до іншої, а ширина щілини між верхніми сегментами та найнижчими, зрідка розглядається як відповідні показники. Насправді, єдиний показник, який зазвичай розглядається як міра добробуту і критерій успіху або невдач влади, доглядається за допомогою моніторингу та захисту здатності нації протистояти викликам, а також, здатності нації до вирішення проблем, яким ця нація колективно протистоїть. З. Бауман піднімає питання соціальної нерівності серед молоді. Він вказує на те, що у деяких країнах бідність та хронічне безробіття або чорна робота — нерегулярна, короткострокова, не потребує ніякої участі та безперспективна — корелює з підвищеним рівнем злочинності; наприклад, в Бредфорді сорок процентів молоді живе у сім'ях, в яких жодна людина не має регулярної роботи. Один з десяти молодих людей вже має кримінальний досвід. Такі статистичні кореляції, однак, саме по собі не виправдовують рекласифікацію бідності як кримінальну проблему. У всякому разі, З. Бауман підкреслює необхідність розглядати злочинність серед неповнолітніх як соціальну проблему. Зниження відсотка молодих людей, які вступають у конфлікт з законом вимагає визначення коріння цього явища, а коріння його — соціальне. Воно лежить в поєднанні споживчої філософії життя, що розповсюджуються та прищеплено тиском споживче орієнтованої економіки і політики, а саме, — швидке скорочення життєвих можливостей доступних для бідних та відсутність підвищення показників у відсотковому значенні серед населення щодо реалістичної перспективи вирватися з бідності таким чином, щоб це було соціально схвалюваним і впевненим.

Ось дві речі, що мають бути зроблені у випадку Бредфорді, так само як і багатьох інших схожих випадках, що трапляються по всьому світу. По-перше, пояснити їх адекватно з посиланням на місцеві, безпосередні і прямі причини (не кажучи вже про те, щоб зв'язати їх однозначно чийось злим умислом) взагалі марна спроба. По-друге, мало таких місцевих агентств, але вони спритні і готові діяти, можуть зробити щось для запобігання або їх усунення. Посилання на явище Бредфорд простя-

гаються далеко за межі міста. Становище молоді в Бредфордї складне, це супутні жертви корисливої, неконтрольованої і нескоординованої глобалізації [8, с. 5].

Чи справді така небезпека реально існує? Проаналізуємо морально-психологічну атмосферу українського суспільства за час його самостійного існування. З одного боку, спостерігається розхитаність моральних засад суспільства. Такі зміни виступають закономірним наслідком руйнування попередньої соціальної системи і культивованої нею ієрархії цінностей. З іншого боку, інтенсивний темп сучасного життя, спричинений глобалізаційними процесами. У національній доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави» за 2009 рік запропоновано дані численних соціологічних досліджень, які свідчать, що населення досить песимістично налаштоване щодо оцінки моральності тих засобів, якими співгромадяни здатні скористатися для задоволення власних потреб і досягнення життєвого успіху. За даними Всеукраїнського опитування Інституту соціології НАН України, понад 88% опитаних вбачають серед більшості оточуючих людей тих, хто не зупиниться перед порушенням моральних і правових норм, якщо цього потребуватимуть їхні інтереси, при цьому близько половини з них (41,7%) певні, що більшість сучасників не хетуватимуть будь-якими засобами задля досягнення власних цілей. Лише кожний восьмий (11,9%) учасник опитування вважає, що правові й моральні заборони переважають як життєві орієнтири порівняно із тиском. То ж мусимо констатувати помітну моральну деградацію суспільства, здатну призвести до повного морального банкрутства й руйнації, навіть, тих примарних інституційних засад громадянського суспільства, які існують на сьогодні.

Ці чинники, негативно впливають на морально-психологічну атмосферу суспільства. Загальна стабілізація економічної, політичної та правової ситуації в Україні є перспективним шляхом подолання цієї негативної тенденції. Невіра в дієвість моральних норм має долатися на рівні підвищення довіри та впевненості особистості у можливості захистити власні права на рівні закону [4, с. 390].

В умовах глобалізаційних процесів значно поширився процес консолідації різних держав і впроваджуються в життя міжнародні угоди. Міжнародні угоди включають загальні права і обов'язки, які регулюють відносини на рівні суспільної свідомості. Найважливішими угодами вважаються ті, що пов'язані з захистом прав дитини. Безперечно,

підростаюче покоління належить до категорії населення, яке не може захистити свої права на рівні дорослих. Угоди, які захищають права людини у цілому, без включення правових аспектів щодо захисту дітей не є достатніми.

Зусилля спрямовані на визнання міжнародним правом прав дитини не свідчать про зменшення значення сім'ї. Міжнародне право піднімає рівень гідності та поваги до всіх членів сім'ї. Одне з потенційно важливих є те, що у міжнародних договорах і досі сім'я розглядається як організований осередок суспільства. На основі сім'ї фундується структура суспільних відносин. Дж. ван Б'юрен робить висновок на предмет того, чому існує зацікавленість держави в підтримці сімейної єдності. Захист «сімейного життя» — питання складне та багатогранне. Термін «сімейне життя» позначає не тільки фізичну структуру сім'ї, наприклад відокремлення дитини від родини, але й передбачає якісні чинники. Як виявилось, це підтверджується у формулюваннях Європейської Комісії у справі «X, Y, Z проти Швеції», згідно з якими «батьківські права та можливості вибору щодо виховання та освіти їх дітей є ... одним із провідних аспектів» сімейного життя [1, с. 105].

Глобалізація надає прискорений темп і нові контексти, у яких сім'ї повинні приймати рішення і робити це наполегливо. Тим не менш, важливо підкреслити, що контекст глобалізації не означає однобічний еволюційний розвиток. Він зачіпає сім'ю в систематичному порядку, а натомість, цей розвиток впливає на сім'ї на рівні моральних та ціннісних норм.

Література:

1. Ван Б'юрен Дж. Міжнародне право в галузі прав дитини/Дж. Ван Б'юрен: Пер. з англ. Г.Є. Краснокутського; наук. ред. М. О. Баймуратов. — О.: АОБАХВА, 2006. — 524 с.
2. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации/Г. Йонас; [пер. с нем. И. Маханькова]. — М.: Айрис-пресс, 2004. — 480 с.
3. Скотний В. Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному/В. Скотний. — Дрогобич: Вимір, 2004. — 348 с.
4. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь/[за заг. ред. В. М. Гейця]. — К.: НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.

5. Філософія прав людини/[Ш. Госепта, Г. Ломана].— К.: Ніка-Центр, 2008.— 320 с.— (Серія Зміна парадигми.— Вип. 13).
6. Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник/В. Табачковський, М. Булатов, Н. Хамітов та ін.— К.: Либідь, 2004.— 432 с.
7. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность/А. Шопенгауэр [общ. ред. А. Гусейнов, А. Скрипник].— М.: Республика, 1992.— 448 с.— (Библиотека этической мысли).
8. Bauman Z. Collateral damage: social inequalities in a global age/Z. Bauman.— United Kingdom: Polity Press, 2011.— 224 p.
9. Trask B. Globalization and Families/B. Trask.— L.: Dordrecht Heidelberg, 2010.— 220 p.

Дорошко И. И. Морально-ценностные нормы личности в плоскости семейного воспитания (философский дискурс)

Раскрываются актуальные вопросы, возникающие в плоскости семейного воспитания. Признание ценности личности на уровне семьи, защита ее достоинств является жизненно необходимым приоритетом настоящего.

Ключевые слова: *глобализация, семья, морально-ценностные нормы.*

Dorozhko I. I. Moral norms and value of the individual in the context of family education (philosophical discourse)

The article describes the current issues that arise in the plane of family education. Recognizing the value of the individual to the family, the protection of its virtues is essential priority of the present.

Keywords: *globalization, family, moral and value standards.*

УДК 316.64:172

БАГАТОМОВНІСТЬ У ПОСТКОЛОНІАЛЬНОМУ СВІТІ (КАНАДА, ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА, ІНДІЯ)

Яковлєва О. В. ©

Кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, ректор Київського Інституту Бізнесу та Технологій

Проаналізовано національні моделі організації мовного простору на засадах офіційної багатомовності ряду країн з кола англофонних. З'ясовано роль історичної (зокрема, колоніальної) традиції у мовній ситуації та окреслено основні засади державної мовної політики у кожній з них.

Ключові слова: *національна модель, мовний простір, багатомовність, офіційна мова, державна мовна політика, мультикультуралізм, англофонія.*

Англійська мова є важливою складовою мовних ситуацій у різних країнах світу. Досвід організації мовного простору цих країн цікавий з огляду на низку аспектів та обставин. Так, зокрема, заслуговує на увагу проблема взаємодії англійської мови з мовами титульних націй у постколоніальних країнах з кола тих, що входили свого часу до складу Британської імперії. Важливим при цьому є часовий фактор, тобто віддаленість чи, навпаки, близькість у часі моменту втрати англійською мовою статусу колоніальної.

Один з прикладів участі англійської мови у структуруванні мовного простору дає Канада, де англо-французьку двомовність зумовлено історично. Країну колонізували двічі, спочатку французи, згодом — англійці. Наслідком кожної колонізації ставало запровадження відповідної мови як домінуючої. Першими колонізаторами території Канади були, як відомо, французи, які згодом поступилися місцем англійцям. Останні проводили вкрай жорстку мовну політику витіснення французької мови та швидкої асиміляції її носіїв. Втім, реалізувати задумане їм не вдалося. Тривалий опір франко-канадці дав їм змогу захистити право користуватися власною мовою й навіть закріпити його шляхом надання французькій офіційного статусу разом з англійською.

З 1960-х рр., у Канаді здійснюється державна політика «культурної мозаїки» або мультикультуралізму, гарантована статтею 27-ою Канадської хартії прав і свобод. Англо-французька двомовність є важливою складовою цієї політики, й у той же час стрижнем багатомовності, виступає основою стабільності мовної ситуації, її безконфліктного існування. За «рейтингом миролюбності» Інституту економіки та миру Канада має почесний восьмий показник (загалом з 144-х позицій), а за індексом розвитку людського потенціалу Програми ООН з розвитку — ще більш престижний 4-й з 182-х.

Багатомовність у Канаді зумовлена об'єктивними факторами. В її основі — строкатий етнічний склад населення, розмаїття мовних практик. На території країни проживають представники понад тридцяти етнічних груп. Англійську вважає рідною 60% канадців, французьку — 22%. Для понад п'яти мільйонів осіб рідною є одна з неофіційних мов (китайська, італійська, німецька, пенджабська, українська та ін.). При цьому 98,5% володіє хоча б однією з федеральних офіційних мов — англійською або французькою. Лише англійською володіє 67,5%, лише французькою — 13,3, обома — 17,7.

У Канаді здійснюється не один, а декілька видів мовної політики: централізована, на рівні федерального уряду, а також регіональні, на рівні урядів десяти провінцій і трьох територій, котрі входять до її складу. Нью-Брансуїк — єдина з провінцій, де двомовність має офіційний статус. Офіційно двомовною є й територія Юкон. Північно-Західна територія має одинадцять офіційних мов, територія Нунавут — чотири. В обох останніх випадках до їх числа мов входять англійська, французька та мови корінного населення.

У канадській суспільній свідомості двомовність не засуджується, а, навпаки, вважається позитивною ознакою й усіляко заохочується. Знання обох офіційних мов дає переваги при працевлаштуванні на державну службу, у політичній діяльності. В англійськомовних провінціях популярні школи з викладанням частини чи навіть усіх дисциплін французькою мовою. Завдяки навчанню в таких школах досягається формат реальної двомовності — англійську мову діти беруть з родини (рідна мова), французьку — зі школи.

Мовна ситуація в Канаді збалансована, стабільна, контрольована, проте не позбавлена проблемних моментів. Певна частина англійськомовних канадців (особливо у західних провінціях) чинить пасивний спротив двомовності, вважаючи, що визнання й законодавче закріплення права

франкомовного Квебека на збереження його індивідуальних і мовних, особливостей, обмежує їхні власні права та свободи. З іншого боку, для частини франко-канадців зберігає свою гостроту проблема захисту французької мови та культури, усунення загрози їхнього зникнення або асиміляції під тиском англійської.

З точки зору наявності в ній ряду складових, зокрема, англійської мови як одного з ключових елементів, мовна ситуація у Південно-Африканській Республіці нагадує ту, що її спостерігаємо у Канаді. Проте з огляду на взаємозв'язок між цими складовими і, особливо, на функціональні параметри кожної з них між згаданими країнами більше відмінного, ніж спільного.

ПАР, як і Канада, пережила дві «хвилі» колонізації (голландську і англійську), тут теж здійснюється державна політика мультикультуралізму. Як у Північно-Західній території Канади, у ПАР 11 офіційних мов (третє місце в світі після Індії та Болівії). Дев'ять — це мови корінного населення, дві інші (ПАР — бурська (африкаанс), англійська) — це мови, принесені у ході колонізації. За статистичними даними від 1996 р., найбільш поширеною є мова зулу, нею розмовляє 23% населення. Наступні позиції посідають: мова коса — 18%, африкаанс — 14,5%, педі — 9,2% та англійська — 8,6%.

Б. Баурінг називає ПАР «зразком конституційної політики захисту прав людини і прав меншин», наголошуючи на тому, що «... її конституційні положення про мовну політику слугують чудовим зразком духу Хартії про мови (мається на увазі Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин — О. Я.) [1, с. 71]. Із цим можна погодитися. За ступенем уваги і поваги до мовних питань, зокрема, до захисту регіональних мов та мов меншин країна, дійсно, може служити прикладом для наслідування, хоча в минулому стикалася у цій сфері із серйозними проблемами. Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. процес докорінних зрушень і змін в економіці й у політиці знайшов своє виявлення й у повстанні школярів у Соуето на знак протесту проти переведення системи середньої освіти з англійської на мову африкаанс.

Коли було розпочато колонізацію її території прибульцями з Європи, більшість з яких складали вихідці з Нідерландів (вони становили близько 50% колоністів, ще 27% було німців, 17% — французів, 6% — представників інших національностей), єдиною мовою, якою користувалася у новій колонії була бурська (африкаанс — або, як її ще називали до того, коли ця назва стала для неї офіційною, «вульгарна голландська»),

«капсько-голандська», «бурсько-голандська»). За тридцять-сорок років ця мова почала сильно відрізнятися від літературної нідерландської мови. На думку декого з лінгвістів, вирішальний вплив на її розвиток саме у такому напрямі здійснило малайсько-португальське койне (або, як його ще називають, креольська мова крістанг).

Тенденція до соціокультурного відокремлення бурів від англофобів зберігалася, починаючи з другої половини XIX ст. Вона знаходила виявлення у сфері мови та міжмовних відносин. Мала місце так звана «мовна війна». У Південно-Африканській Республіці мовним проблемам традиційно надається велике політичне і соціальне значення. У роки апартеїду (1948–1994) в ПАР у рамках проекту «Південна Африка для білих» використовувалася як державна та ж бурська (африкаанс). На той час вона перетворилася на мову меншості, яка, проте, політично домінувала, у руках якої було зосереджено державну владу. Статус бурської мови по відношенню до англійської було штучно завищено. Це далось взнаки, коли режим апартеїду було повалено.

Мовна ситуація в ПАР є ексогосна, незбалансована. Їй притаманний ряд ознак, зумовлений дисбалансом бурської й англійської мов, який мав місце у попередній період. Останнім часом статус англійської і обсяг її використання, підвищуються, і ця обставина позитивно впливає на стан національного мовного простору. Англійською мовою, бодай пасивно, володіє все населення країни на всій її території. Її використовують як мову бізнесу, політики, ЗМІ, а також як мову міжнаціонального і міжетнічного спілкування, щоправда, без формального закріплення за нею такого статусу.

Стаття 6 Конституції ПАР 1996 р., визначаючи перелік офіційних мов, спеціально регламентує два надзвичайно важливі, а з огляду на особливості історичного шляху країни — вкрай принципові, положення. По-перше, держава повинна дбати про підвищення статусу всіх без винятку офіційних мов, стимулюючи «практичними і позитивними заходами» їх використання. По-друге, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні регламентоване обов'язкове вживання щонайменше трьох з одинадцяти офіційних мов. Пунктом 5-м передбачено створення Об'єднаного Південноафриканського мовного комітету, який має «сприяти і створювати умови для розвитку і використання», крім кожної з офіційних мов, ще й мов хой, нама, сан, які не потрапили до їх числа, та мов глухонімих, «забезпечувати і гарантувати повагу до усіх мов, які широко вживаються громадянами у Південній Африці». Перелік остан-

ніх складається з двох частин. У першій фігурують: німецька, грецька, гуараті, хінді, португальська, тамільська, телегу, урду. У другій — арабська, єврейська, санскрит та інші мови, що використовуються у ПАР різними релігійними общинами з ритуальною метою або, як сформульовано у Конституції, «за релігійним призначенням» [1, с. 71].

У розмові про багатомовність у ПАР не можна обійти увагою таке явище, як міжмовну взаємодію, одним з найбільш показових і характерних виявлень якої став бурсько-англійський білінгвізм. У мовленевій поведінці представників бурського мовного середовища він носить масовий характер. Показово, що явна перевага при цьому, як з огляду на престиж, так і на обсяг використання, надається його носіями не англійській, а саме бурській мові. Білінгвізм, про який ідеться, є безпосереднім наслідком контактів між двома мовами й їхньої взаємодії. Неабияке значення для нього за традицією має вплив екстралінгвістичних (зокрема, соціальних і політичних) факторів.

Англійська мова в ПАР існує у специфічному вигляді. Громадяни африканського, індійського, європейського походження, розмовляючи англійською, користуються різними варіантами. Перший з них кваліфікують як ксенолект — спрощений варіант англійської, яким користується корінне (африканське) населення з низьким соціальним статусом. Другий і третій — як етнолекти відповідних частин населення, у рамках кожного з яких можуть бути виділені певні соціально стратифіковані підтипи. В умовах апартеїду такий стан було закріплено в національній системі освіти: африканцям в освітніх закладах викладали спрощений, примітивний варіант англійської — «чорну» англійську, — який мав мало спільного з літературною мовою.

Мовній ситуації у ПАР притаманна нестабільність, проте іншого типу, ніж, приміром, у Бельгії. Зміни тут мають переважно позитивний характер. Стереотипи «мовної війни» застарівають, втрачаючи актуальність. У країні розроблено і формально закріплено прогресивну модель організації національного мовного простору в умовах багатомовності, до якої закладено близький до оптимального механізм для забезпечення всього комплексу колективних та індивідуальних комунікативних потреб, а також для захисту та збереження регіональних мов і мов меншин. Втіленню цієї моделі в життя значною мірою сприяє досить високий рівень мовної лояльності, характерний практично для всього мовного середовища ПАР. Суперечливі елементи історичної традиції

при цьому не педалуються і не здійснюють негативний вплив на співіснування різних мов та на міжмовну взаємодію.

Присутність у мовному середовищі англійської, закріплення за нею відповідного формального статусу, розширення обсягу її використання надає соціально-комунікативній системі країни додаткових переваг. Ця присутність зберігає за ПАР місце у світовому англофонному середовищі, полегшуючи, зокрема, включення до різноманітних мереж глобальної комунікації.

Мовну ситуацію в Індії вважають унікальною з огляду, щонайменше, на три обставини: кількість мов, наявних в індійському мовному просторі; специфіку міжмовної взаємодії; характер присутності англійської мови, її статус, особливості використання різними групами корінного населення. В Індії нараховується понад 1 600 мов та діалектів. 24 з них це — мови, кожною з яких володіє не менше 1 мільйона осіб (саме ними користується майже 98% населення). Додаткових складнощів мовній ситуації надає та обставина, що мови, які використовує її населення належать до різних мовних груп і сімей: індо-арійської мовної групи, дравідійської мовної сім'ї та ін.

Говорячи про присутність в індійському мовному просторі й у мовних практиках мешканців країни англійської, варто згадати факт існування її індійського варіанту — індішу («індійської англійської») та таких явищ, як хінгліш (суміш хінді й англійської) та бенгліш (суміш бенгалі й англійської). Важливо наголосити й на тій обставині, що хінгліш має мало спільного з такими явищами, як піджин або «суржик», які належать до спрощених варіантів. Це — суміш двох мов — хінді й англійської — у мовленні людей, які добре, в повному обсязі й на належному рівні, володіють кожною з них.

Індія належить до країн, для яких проблема офіційної мови є складною і серйозною у багатьох відношеннях, включаючи питання, пов'язані, з одного боку, із забезпеченням повноцінної комунікації у масштабах усієї країни, з іншого, з пошуком загальноіндійської ідентичності. Спроби її розв'язання не обходилися без загострення ситуації та конфліктів. У 60-ті рр., коли кампанія з розширення сфери функціонування хінді й надання їй статусу єдиної офіційної активізувалася, у Південній Індії, де домінують мови дравідійської мовної сім'ї, мали місце масові акції протесту проти примусового вивчення «чужої» мови, які супроводжувалися людськими жертвами. Нині проблема єдиної офіційної мови,

яку вважають «хронічною хворобою» країни та «стрижнем» державної мовної політики [2, с. 128–129], зберігає актуальність.

Витоки проблеми, про яку йдеться, слід шукати у минулому, в тому числі — у сивій архаїчній давнині, коли у Північній Індії так само, як і тепер, співіснували, з одного боку, мови корінного населення, з іншого, «чужа» мова, в ролі якої виступала перська. З 1861 р. в Індії, яка у той час остаточно потрапила у колоніальну залежність від Британії, офіційною мовою адміністрації, політики, освіти стає англійська. Після здобуття країною незалежності 1947 р. було ухвалено рішення щодо проголошення державною мовою хінді, якою користується 40% населення (понад 420 000 осіб). Англійську було залишено як «допоміжну» офіційну на перехідний період. Його визначили на п'ятнадцятирічний термін, але потім де-факто продовжили на невизначений час через те, що хінді так і не вдалося повною мірою перебрати на себе всі функції англійської. Низці регіональних мов було надано статус офіційних. Станом на сьогодні його має 21 мова.

Державну мовну політику в Індії спрямовано, насамперед, на зміну соціально-комунікативної системи, на обмеження функцій англійської та розширення сфер використання хінді. Хоча однастайності щодо питання, чи варто рухатися саме в цьому напрямі, немає. Англійська потрібна індійцям, цього не заперечує ніхто. Індійське суспільство вже пройшло гостру стадію постколоніального синдрому. Відтак ставлення до англійської мови визначається нині не так згадками про її колишній імперський статус, як тим незаперечним позитивним значенням, яке вона має для країни та її громадян у сучасних умовах. Прагматичний підхід до оцінки ролі англійської у житті індійського суспільства переважає нині підходи, засновані на культурі національної ідеї та на місцевому патріотизмі у його різноманітних проявах.

Концепт збереження англійської в Індії серед частини індійської еліти користується підтримкою. Його прихильники звертають увагу на те, що англійська дає індійцям можливість спілкуватися зі світом, саме завдяки їй вдалося об'єднати країну, забезпечивши комунікацію між її територіями та етнічними групами. Крім цих аргументів, кожен з яких має під собою реальні підстави, на користь даного концепту говорить глобальний контекст, у рамках якого володіння англійською мовою, дійсно, надає значні переваги.

Ті, хто виступають за обмеження присутності англійської у мовному середовищі Індії й у мовних практиках індійців, наголошу-

ють на труднощах, що з ними стикаються індійські діти при вивченні англійської мови. «Навіть після того, як вони вчать англійську протягом 10–12 років, — зазначає індійський дослідник мовної проблематики К. Ганді, — більшість індійців, як і громадян будь-якої іншої країни, можуть розмовляти й писати лише ламаною англійською. Кращі досягнення філософії, культури та мистецтва Індії, власне кажучи, знайшли своє вираження через її власні мови» [2, с. 128].

Найбільш гострими з проблем, які зберігаються у мовному середовищі як Індії загалом, так і окремих штатів й інших адміністративних одиниць, залишаються ті, що зумовлені, з одного боку, потребою остаточного формування загальнонаціонального мовного простору й гармонізації соціально-комунікативної системи країни, з іншого, необхідністю забезпечення повноцінної комунікації в умовах збереження різнорівневої багатомовності. Жоден з 28-ми індійських штатів ніколи не був і не є нині одномовним. Перспектива того, що колись одномовний формат може бути десь встановлений, не виглядає як реальна з огляду на низку обставин.

З метою подолання мовної роз'єднаності індійських територій та хоча б відносної уніфікації національного мовного простору в Індії у рамках здійснення державної мовної політики було запроваджено «тримовну формулу». Згідно з нею після закінчення нижнього ступеню середньої школи всі діти мають володіти, щонайменше, трьома мовами — рідною, а також ще двома іншими: хінді як офіційною мовою й мовою-посередником у комунікації всередині країни та англійською як «допоміжною» офіційною мовою, мовою вищої освіти і мовою міжнародного спілкування.

Отже, багатомовність в Індії, відзначаючись унікальними кількісними параметрами, має надзвичайно складну структуру. На рівні окремих штатів і територій спостерігаємо багатомовність, утворену з двох, трьох, чотирьох, п'яти елементів, у рамках якої поєднуються, з одного боку, рідні мови мовних суб'єктів, з іншого, регіональні мови, а також хінді й англійська. На загальнонаціональному рівні слід говорити про існування мовної домінанти у вигляді хінді-англійської двомовності. Одним з її варіантів слід вважати використання індійського варіанту англійської мови — індлішу і специфічних для національного мовного простору явищ — хінглішу та бенглішу.

Здійснювана в Індії протягом понад шістдесяти років державна мовна політика вважається однією з найбільш виважених і ефективних не лише в Азії, а й загалом у світі. Вона ґрунтується на змішаній

протекціоністсько-прагматичній стратегії, поєднуючи в собі елементи підтримки й захисту мов корінного населення та ліберального ставлення до «чужої» мови, яка, до того ж, у минулому була для країни мовою колоніального гноблення.

Література:

1. Баурінг Б. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство//Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. 2-ге видання.— К., Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2010.
2. Ткаченко В. А. Актуальные аспекты языковой политики в современных условиях//Методологические основы новых направлений в мировом языкознании.— К.: Наукова думка, 1992.

Яковлева Е. В. Многоязычие в постколониальном мире (Канада, Южно-Африканская Республика, Индия)

Проанализированы особенности национальных моделей организации языкового пространства на основе официального многоязычия в ряде стран из числа англофонных. Определена роль исторической (в частности, колониальной) традиции в языковой ситуации и очерчены базовые принципы государственной языковой политики в каждой из них.

Ключевые слова: *национальная модель, языковое пространство, многоязычие, официальный язык, государственная языковая политика, мультикультурализм, англофония.*

Yakovleva O. Multilingualism in the post-colonial world (Canada, Republic of South Africa and India)

The article analyses peculiarities of the national models of setting up the language area (aka *Sprachraume*) based on official multilingualism in a number of English-speaking countries. It also defines the role of historical (in particular, colonial) tradition in the language situation and outlines basic principles of the state language policies in each of them.

Keywords: *national model, language area, multilingualism, official language, national language policies, diversity, English-speaking.*

УДК 37.015.324

ЖИТТЄТВОРЧІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Джура О. Д. ©

Доктор філософських наук, доцент, директор Буриштинського енергетичного коледжу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Сьогодні стає дедалі очевиднішою теза про те, що особистість повинна ставати активним творцем свого життя в умовах постійних змін, має бути озброєна ефективними технологіями життєтворчості і володіти досвідом передбачення нових тенденцій у розвитку суспільства загалом та конкретної особистості зокрема.

Ключові слова: *життєтворчість особистості, життєвий шлях, мистецтво жити, освіта.*

Філософське питання, поставлене ще древніми мислителями про те, «чи варте життя, щоб його проживати?», стає все більш актуальним для все більш значної частки людей по обидва боки великого океану. Люди живуть, виховують дітей, створюють і відтворюють цінності, передають їх наступним поколінням. То в чому ж тоді сенс нашого життя? Чому ми боремось за нього здавалося б у безнадійній ситуації? І разом з тим, чому, не замислюючись, кладемо власне життя на вівтар історії, якщо мова йде про виживання дитини, близької тобі людини, родини, народу, нації? Чому людство прагне до творчості? Чому у разі невдачі ми страждаємо, або ж у разі успіху — співаємо, танцюємо, радіємо? Нарешті, як жити у цьому неймовірно складному, незрозумілому й багато в чому загрозливому світі? Відповідь на ці та ряд інших запитань ми намагались знайти в статті, що пропонується.

Поняття життєтворчості складається з двох субстанційних для визначення його суті понять: життя та творчості. Життя в цьому сенсі розглядається не як біологічна, а як філософська категорія, яка втілює весь онтологічний зміст поняття буття у світі. Окрема людина — це відносно невеликий і нетривало існуючий організм, який змушений прокладати свій шлях серед планетарних і космічних сутностей, незмірно переважаючих його своїми розмірами і енергіями. Кожна індивідуаль-

ність є відносно незалежна органічна цілісність, де багато сил динамічно взаємодіють за визначеним зразком, визначаючи життєве призначення і зв'язок з іншими цілісностями у всесвіті. Індивідуальність, по-суті не може відрізнитися від організованого цілого-всесвіту, тому кожен з нас — частковий аспект цього цілого. Більш того, кожна людина — конкретний аспект людського роду; з'являється у звичному для нас світі у відповідь на якусь потребу людства. Але якщо хтось сприйме себе незалежним від людства як цілого, то навряд чи він здатний усвідомлювати свою значимість у всьому багатоманітні природних потреб та енергій [1].

Творчість — це процес людської діяльності, що створює якісно нові матеріальні і духовні цінності. Творчі компоненти є у людини і у складі чуттєвих уявлень, і в системі понятійних образів, як в живому спогляданні, так і в емпіричному і теоретичному. У свідомості людини функціонують багато понять ідеального типу, націлені на майбутнє. Але є і чуттєві уявлення, що є продуктом абстрактного мислення, які містять образ майбутнього, виступають як уявлення-цілі; вони — теж ідеальне, тобто ідеальне для уявлень. На них замикаються багато бачень лише відбивного типу; інакше кажучи, чуттєве віддзеркалення неабиякою мірою визначається практикою, майбутнім, тими новими творчими образами, в яких втілюється майбутнє.

Вміти творчо мислити — значить вміти розв'язувати проблеми, вміти розв'язувати проблеми — значить вміти ставити та відповідати на питання. Розв'язання передбачає пошук, а отже і неоднозначність шляхів рішення, і висування одночасно кількох гіпотез, і зіткнення різних, а часом і протилежних думок. Внаслідок цих особливостей творчого пошуку вміння ставити питання та відповідати на них обумовлюють результативність міркувань. Не випадково у школах давньогрецьких філософів прийнято було вести бесіди з учнями (Платон, Сенека). Перетинання життя та творчості, вияв головної ролі творчості у житті людини спрямували дослідження такого феномену, як життєтворчість.

Особистість завжди виступає автором власного життя, розглядається як суб'єкт життєтворчості, який робить своє життя предметом власної волі та свідомості. Необхідною умовою цього є формування в людині під впливом внутрішніх або зовнішніх чинників таких технологій життєтворчості, основу яких становить певна послідовність виявлення та усвідомлення стадій процесу їх формування.

Очевидно, для того щоб стати суб'єктом власного життя, найкращим чином використовуючи всі ті можливості, які надаються життям, необхідне підвищення життєвої активності, що не можливе без усвідомлення передусім своїх ціннісних орієнтацій, пріоритетів, цілей та ідеалів, які визначають життєві орієнтації та підлягають рефлексії, аналізу, оцінці, вихованню, формуванню і корекції. Процес усвідомлення, тобто рефлексія власного життя, уможлиблює послідовне емоційно-когнітивне відображення свого актуального життєвого світу у його загальному ціннісно-світоглядному аспекті [1].

Життєтворчість особистості у всезагальному сенсі може розглядатися, як проектування та здійснення особистістю власного життєвого шляху. Але згідно із екзистенціально-онтологічною ідеєю створення для цього потрібна ідея, образ, що передує існуванню, сутність, яка випереджає існування. Карл Ясперс вважав, що екзистенційна філософія — це мислення, яке виходить за межі об'єктивного знання, але це мислення, за допомогою якого людина хоче стати самою собою [4, с. 6]. Питання стосовно буття людини зовсім не однозначне, адже людина завжди більше того, що вона знає про себе. Людина — це шлях; людина не лише існування встановлене як перебування, а ще й можливість, притаманна їй. Завдяки свободі, людина в своєму фактичному існуванні вирішує що вона є.

Життєтворчість, як будь-який складний соціальний прояв, має вираження у декількох іпостасях. Тобто розглядати життєтворчість можна як соціальний феномен, як процес, як цінність, як спосіб життя. Розгляд життєтворчості як соціального феномену полягає у визначенні поняття феномену, як прояву речей, що з'являються людині, за визначенням І. Канта апостеріорне. Людина, приходячи у світ стикається із різноманітним досвідом, який опановує через практику. Конструкти, що містяться у навколишньому світі об'єктивні стосовно індивіда, який виступає суб'єктом пізнання цих феноменів.

Життєвий шлях особистості не можна подати у вигляді прямої лінії, спрямованої в майбутнє — він має складну ієрархічну рівневу структуру, багато різноспрямованих векторів сил, велику кількість можливих напрямів розгортання тощо. Вчені розглядають життєвий шлях як єдиний творчий акт, акцентуючи особливу увагу на вивченні життєвого шляху як процесу розвитку творчої унікальності. Творча унікальність — це своєрідність, що формується в процесі та результаті творчості, коли людина виходить за рамки соціокультурних стереотипів, стає творцем

цінностей, цілей та сенсу свого життя, і досягає найвищого розвитку, коли особистість свідомо обирає цінність творчого буття.

У тоталітарній системі поняття життєтворчості людини носить зовнішньо визначений характер, а шляхи реалізації життєвого шляху чітко окреслені, бо головна мета такого суспільного устрою полягає у формуванні особистості, ефективно функціонуючої у суспільстві, тобто такої, яка цьому суспільству потрібна.

Головну роль у цьому процесі відіграла освіта, як фактор формування здатності до відповідної, правильної життєтворчості. Зрозуміло, що за таких умов у системі освіти держава більше уваги приділяла науково-теоретичному знанню і точним наукам. Цей розподіл пріоритетів призвів до занепаду у викладанні гуманітарних і соціальних дисциплін, які перебували під жорстким ідеологічним контролем; держплан видавав замовлення на кількість та спеціальності майбутніх фахівців, а потім через розподіл забезпечував випускників навчальних закладів робочими місцями. Така схема підтримувала соціальну стабільність, але водночас паралізувала можливості освітньої системи самостійно реагувати на зміни в економічному середовищі; державний диктат щодо змісту і форм викладання, насаджування єдиних організаційних засад не залишали місця для громадського контролю і публічного обговорення альтернатив. Освітня наука не порушувала проблем управління; ідеологія однаковості офіційно не визнавала відмінностей у соціальному та економічному становищі громадян.

Освіта, як засіб передачі культури життєтворчості у тоталітарному суспільстві здійснювала передачу тільки ідеологічно обумовленого соціального досвіду, звужуючи таким чином кількість моделей здійснення життєтворчості. Взагалі такі категорії, як «життєвий світ», ідея, модель життя не вважалися за науково обґрунтовані апріорно, бо не існували у системи діалектичного матеріалізму, інші ж, типу «життєвий шлях» чи «спрямованість особистості» носили суто ідеологічний характер та визначену наповненість.

Суспільство чітко визначало ідеали життєтворчості, оцінювання та розподілення на погане й гарне, бажане та неможливе. У суспільній свідомості філософія виділяє дві форми організації, що впливають на культуру життєтворчості: ідеологія та суспільна психологія. Однією з центральних проблем розглядаються взаємини суспільної ідеологічної практики, як атрибуту тоталітарного суспільства, і суспільної психологічної практики, як атрибуту демократичного суспільства, коли основний

акцент робиться на самовизначення і самореалізацію людини в процесі його життєдіяльності в єдності зі Світом. Тоталітарне суспільство, яке спирається на ідеологічну систему життєтворчості вимагає підпорядкування всієї життєдіяльності однієї, визначеній ідеї та, з одного боку, створює непохитну стабільну, міцну основу життєвого шляху. Людині не треба вагатися, здійснювати особистісний пошук, обирати, у такому випадку рефлексія та самопізнання зовсім не потрібні, і навіть зайві. Але таке стабільне підґрунтя життєтворчості обмежує розвиток людини зокрема і суспільства взагалі.

У тоталітарному товаристві функції психологічної практики були підпорядковані ідеології, коли людині ззовні нав'язувалися певні «ідеї» власті. На ідеології, як на становому хребті, трималася радянська соціально-політична система. Зараз ідеологія відійшла в минуле і кардинально змінилися способи соціальної взаємодії, вони переорієнтовувалися із зовнішнього локуса контролю на внутрішній. Якщо в радянському товаристві людину формували за допомогою відповідної ідеологічної практики, то зараз за допомогою життєвої психологічної практики чоловік самовизначається і самореалізується. На це орієнтований запропонований вченими термін визначення людини «справа життя» [3]. Справа життя залежить від життєвої позиції особистості та обумовлена соціальними умовами.

Таким чином, можна виділити дві протилежні життєві позиції особистості, в залежності від типу організації суспільства. Перша — це ставлення до життя як до вже поставленої (суспільством, традиціями) задачі. Друга життєва позиція полягає у відношенні до життя як до творчої задачі, в якій людина сама свідомо обирає цінності й цілі свого буття, самостійно знаходить засоби їх досягнення. Перша позиція притаманна тоталітарному стану суспільства, друга — демократичному.

Отже, життєтворчість являє собою особливий прояв активності особистості, що залежить від суб'єктної організації, від здатності до самодетермінації. Це і дозволяє визначити здатність до життєтворчості як духовну здатність особистості, найважливішою особливістю якої є високий рівень організації активності. Демократичне суспільство надає безліч можливостей для самовизначення та життєтворчості, але, у свою чергу накладає вищу відповідальність на особу. Життєтворчість — це не лише дорога до саморозвитку, не лише зовнішній предмет творчості, але і внутрішній, коли людина вибудовує власне життя відповідно

до певного морального позитивного задуму, що зрештою збігається із загальнолюдським.

Життєтворчість — це мистецтво жити. Тому завданням школи і суспільства полягає в тому, аби впровадити життєтворчу стратегію виховання, яка забезпечила б придбання особою позитивної складової життєвої компетентності. Життєтворчість — особливий тип життєдіяльності, за яким кожна мить життя є творчим актом, потенційною інновацією в будь-якій сфері життя людини і культури, що забезпечується і одночасно підтверджується унікальністю людини. Проблема життєтворчості зосереджується на проблемі творіння себе, побудові власного життя, виходячи з особи її духовного світу, світогляду, цілей, устремлінь, зрештою — з розуміння сенсу життя.

Сама по собі життєтворчість окремої людини не має іншої мети, крім саморозвитку. Мета людства як істоти, що належить Універсуму, нам не відома і неосяжна. Навіть з усієї маси індивідуальних сенсів буття: соціальних, національних, релігійних, світоглядних та інших її неможливо синтезувати. Тому життєтворчість — поняття не стільки індивідуальне, скільки загальнолюдське, воно визначає не суму різноспрямованих, хаотичних людських дій, а гармонійну єдність. Саме тому життєтворчість не може бути регламентована ані суспільними, ані ідеологічними настановами, а є гуманістичним виявом вільної людини.

Для того, щоб реалізувати той потенціал, що закладений в життєвих ролях людини, щоб життєві характеристики-феномени стали реаліями життя людини, їй треба володіти рядом життєвих умінь, засобів, здатностей.

Ситуація життєтворчості пов'язана з тим, що творіння свого життя — це не просто процес змін і перетворень життєвих програм і стратегій, заснованих на ціннісних орієнтаціях, розвинутих саморефлексії та самопізнанні. Це акт вибору, причому вибору не між наявними, доступними для привласнення альтернативами життя, а вибору народження, під час якого створюється людина, здатна здійснити це життя.

У дослідженнях життєвого світу особистості з такої точки зору цікавим є герменевтичний ракурс проблеми. Людина розбудовує свій життєвий світ, оприлюднюючи, оголошуючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, зацікавлення і потреби. Особистість визначає той ракурс, у якому ми бачимо довколишній світ, чужих і близьких, своє місце, ту роль, яку ніхто не здатний відігравати. Завдяки цій ролі особистість не може уникнути викривлень сприймання,

оцінювання, розуміння реальності. Життєтворчість передбачає «життєвий вибір».

Крім того, принцип життєтворчості передбачає, що предметом творчості стає не тільки зовнішній, а й внутрішній світ людини, коли вона буде власне життя відповідно до певного позитивно морального задуму, що має особистісний зміст, який, в кінцевому підсумку, збігається із загальнолюдським. Таким чином, технології життєтворчості мають носити діалектичний характер єдності загального і особливого, об'єктивного і суб'єктивного, спільного та індивідуального. При цьому загальнолюдське не є нормативним взірцем, еталоном, ідеалом. Навпаки, воно виростає із індивідуально-своєрідного як результат творчих зусиль, креативної активності конкретних людей, яка, в свою чергу, теж не є визначеною константою, а де термінується багатьма зовнішніми та внутрішніми факторами.

Поєднання загального і індивідуального призводить до констатації думки, що життєтворчість особистості — потенціал творчої активності всього суспільства. Технології життєтворчості особистості, таким чином, стають передумовою створення технологій активності суспільства. Безумовно, життєтворчість — найвище досягнення людини у процесах її утвердження як особистості. Але, саме по собі самоутвердження індивідуальності може бути явно недостатнім у гуманістичних процесах перебудови соціальної дійсності. Поза орієнтацією і все більш послідовною практичною реалізацією життєтворчості, яка обґрунтована самоутвердженням індивідуальності, враховуючи гостроту протиріч, що історично склалися в суспільстві, його економічну, соціальну і культурну відсталість, гуманістичні мотиви самоутвердження досить успішно можуть замінюватися протилежними [2]. Тоді життєтворчість особистості може носити негативний, руйнівний характер, спрямований на себе, або інших, або суспільство, чи все одразу. Адже життя людини — досить суперечливий і динамічний процес, який вимагає вміння освоювати нові реалії її соціального й індивідуального існування.

Відомий російський філософ В. Розін визначив процес усвідомлення (соціалізації) технологій (практик) життєтворчості таким чином. «Приймаючи певний фундаментальний дискурс (декілька дискурсів) особа починає діяти в його рамках. При цьому вона вимушена будь-який матеріал і свої власні дії вводити в ці рамки; необхідна умова цього — відтворення реальності під відповідною точкою зору. Проте

неправильно думати, що прийняття фундаментального дискурсу і підведення під нього особового подієвого матеріалу — автоматичний процес. Навпаки, дослідження М. Хайдеггера і М. Фуко, а у нас, наприклад, М. Мамардашвілі, Л. Юніна, А. Пузиря показують, що необхідна умова обох процесів — формування соціальних практик і залучення в них людини. Одне з перших місць тут займають освіта (і ідеологія), ЗМІ, на другому місці йдуть мистецтво, професійні заняття, образ і стиль життя та інші» [2, с. 7]. Він визначає зовнішні складові технологій життєтворчості, ті, що впливають на особистість під час соціалізації або виходження до дискурсу.

Таким чином, життєтворчість можна визначити як особово-орієнтовану практику розвитку і корекції стосунків зі світом. При цьому, якщо ми відмовляємося від завдання формування нової людини за задалегідь відомою міркою, встає завдання визначити, в якому напрямі і як її розвивати. Єдиний позитивний критерій життєтворчого ефекту — критерій розширення життєвого світу. Людина сама вибере, як їй краще, якщо вона матиме можливість вибирати, якщо у неї буде досить широка можливість вибору, якщо у неї буде досить широка свідомість, якщо у неї буде досить повна і багатовимірна картина світу і досить повна і багатовимірна картина своїх стосунків зі світом. Окремим випадком життєтворчості є техніка змісту, що дозволяє людині побачити її життя не як систему непорядкованих, не зв'язаних між собою подій і сфер життя, а як деяку єдину структуру.

Сучасна філософія дійсно не претендує на визначення всезагальної істини чи пошуку єдиної картини світу, що надається людині ззовні. Навпаки, філософія — це тільки методологія пізнання, коли для кожного відкривається власний унікальний неповторний світ. Не можна зводити філософію ані до філософії історії, ані до історії філософії, якою б корисною вона не була. Це означає, що філософія повинна досліджувати витоки знання, що склалося, і його структуру і спробувати зрозуміти, чи могло наше знання мати іншу структуру. Філософські дослідження не можуть формулювати закони і норми для яких би то не було інших галузей знання. Філософське дослідження, говорить Фуко, це спроба змінити самого себе (а не іншого). Тобто філософія, це перш за все технологія створення себе, рефлексія, що йде з нутра до зовнішнього світу.

Ідеальна модель життєтворчості не існує, як не існує всезагальної істини. Будь-яке суспільство стикається з проблемами реалізації твор-

чого потенціалу особистості. Українська наукова спільнота розробляє теорію життєтворчості, проте динамізм, інформаційна насиченість сучасного українського суспільства випереджають якісний вимір життєтворення, у людські стосунки втручається прагматизм, тонкі нюанси особистого життя підміняються фізичною близькістю, образ цілісного соціуму у свідомості молодої людини розбивається на численний ряд відеокліпів, а віртуальна реальність на дисплеї заміщує реальний досвід соціальних стосунків. Молоді люди мають менше можливостей планувати власне життя на роки вперед, вимушені орієнтуватись на сьогоднішні результати і швидкі тиски.

Література:

1. Сохань Л. В. Людина — творець свого життя/Л. В. Сохань//Філософська думка. — 1986. — № 3. — С. 26–34.
2. Сохань Л. В. Жизненный путь личности: вопросы теории и методологии социально-психологического исследования/Сохань Л. В., Злобіна Е. Г., Тихонович В. А. — К.: Наукова думка, 1987. — 280 с.
3. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності/Т. М. Титаренко. — К.: Либідь, 2003. — 376 с.
4. Шинкарук В. И. Мирозозренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики/В. И. Шинкарук, А. И. Яценко; Институт философии Академия наук Украинской РСР, Философское общество СССР. — К.: Наукова думка, 1981. — 367 с.

Джура А. Д. Жизнетворчество личности как предмет философии образования

Сегодня становится все очевиднее тезис о том, что личность должна становиться активным творцом своей жизни в условиях постоянных изменений, должна быть вооружена эффективными технологиями життєтворчества и владеть опытом предсказания новых тенденций в развитии общества в целом и конкретной личности в частности.

Ключевые слова: *життєтворчество личности, жизненный путь, искусство жить, образование.*

Dzhura O. Of individual creativity as article of philosophy of education

Today thesis about the importance of becoming an active creator of life in the context of regular changes is more obvious. An individual must be equipped with efficient technologies of creativity and be able to predict some new tendencies of society development in general and of one particular person.

Key words: *individual creativity, lifeline, the art of living, education*

УДК 37.013.73

КОМУНІКАТИВНА ПРИРОДА ОСВІТИ**Москалик Г. Ф.***Кандидат філософських наук, доцент (м. Кременчук)*

Аналізується природа, сутність, взаємодія комунікації у сфері освіти та визначення перспективи динамічної діяльності і розвитку освітньої системи у трансформаційному суспільстві.

Ключові поняття: *людина, освіта, комунікація, спілкування, суспільство.*

Комунікація від природи є конститувальним фактором суспільного розвитку. Немає спілкування — немає спільноти. Якщо ми, фантазуючи, припустимо, що суспільство, яке не розвивається, може бути без науки, освіти, то без спілкування, без передачі інформації суспільство існувати не може взагалі.

Слово комунікація прийшло до нас через англійську мову (communication) від латинського *communicatio* — єдність, передача, з'єднання, повідомлення, пов'язаного з дієсловом (лат.) *communico* — роблю спільним, повідомляю, з'єдную, похідним від (лат.) *communis* — спільний. Російськими відповідно общий, общество, общаться, общение, приобщить. Як бачимо, ідея єдності, об'єднання, зв'язку зі спільнотою є визначальною для поняття комунікації, але є певна обмеженість слова спілкування щодо функціонування його у науковій і виробничій сферах. Наше слово має переважно нетермінологічний характер вживання, що зумовлено експансивним вторгненням кальки інтернаціонального слова communication через англійську та інші романо-германські мови у нашу науку й практику, оскільки питання вивчення процесів спілкування (комунікації) у західній науці було порушено набагато раніше, ніж в українській чи російській.

На ранніх етапах суспільного розвитку комунікація має виключно операціональний рефлексивно-поведінковий характер і залежить від вітальних, тобто життєвоабезпечувальних потреб людей. Люди об'єднувалися в колективи, групи з метою отримання їжі, будівництва житла тощо. У цій ситуації комунікація була знаряддям об'єднання у групи.

З суспільним розвитком і перетворенням комунікації у систему усвідомлених, цілеспрямованих дій, скерованих на процес свідомого встановлення й підтримання контактів між членами суспільства, спілкування могло набувати характеру творчого процесу, коли реакція комуніката прогнозувалася мовцем, думка «створювалася», «пророблялася» у своїй уяві і була ніби витвором мовця.

Що загального між записом у щоденнику, переглядом телепередачі, бесідою з друзями, розмовою по телефону і вивченням меню? Усе це — форми комунікації. Підраховано, що люди витрачають на комунікацію більше часу, ніж на будь-яку іншу діяльність. Проте більшість людей насилу зможе визначити, що таке «комунікація».

Комунікація — технічний процес обміну інформацією між двома і більше індивідами (або групами). Коли ми говоримо про комунікацію, нас перш за все цікавить те, як інформація передається. «Поняття комунікація може вживатись у значенні: 1. соціальна комунікація, спілкування між людьми та іншими соціальними суб'єктами; 2. зв'язок за допомогою технічних засобів; 3. певна система, за допомогою якої забезпечується сполучення між віддаленими об'єктами, наприклад: підземні комунікації, транспортні комунікації, каналізаційні комунікації тощо» [13, с. 428].

З вищесказаного випливає, що спілкування є одним із видів комунікації і є процесом інтелектуального і емоційного обміну інформацією, в ході якого здійснюється збір, перерозподіл інформації і встановлення міжособових контактів. В процесі спілкування велику роль грає і та інформація, обмін якої відбувається, і самі засоби, які вибирають для встановлення міжособових стосунків учасники комунікації. У діяльності викладача спілкування є основним параметром, який впливає на увесь процес навчання і виховання, оскільки самі цілі, завдання навчання реалізуються в процесі взаємодії викладача з тими, хто навчається. Так чи інакше, інші форми взаємодії забезпечують сприйняття і засвоєння матеріалу учнями. Для продуктивної комунікативної діяльності викладач повинен знати, що спілкування пронизує всю систему педагогічного впливу, кожен його мікроелемент. На уроці викладачеві необхідно оволодіти комунікативною структурою всього освітнього процесу. Це вимагає вміння одночасно вирішувати дві проблеми: конструювати особливості своєї поведінки (свою педагогічну індивідуальність), своїх стосунків з учнями, тобто стиль спілкування, і конструювати самі виразні засоби комунікативного впливу.

При цьому саме педагогічне спілкування можна визначити як «систему обмеженого соціально-психологічної взаємодії педагога і учнів, змістом якої є обмін інформацією, надання виховного впливу, організація взаємовідносин за допомогою комунікативних засобів. Викладач є ініціатором цього процесу, організовуючи його й керуючи ним» [7, с. 114].

Спілкування в педагогічній діяльності виступає як засіб вирішення учбових завдань, як соціально-психологічне забезпечення виховного процесу і як спосіб організації взаємин викладача і учнів.

Педагогічне спілкування має бути емоційно комфортним і особистісно розвиваючим. Професіоналізм спілкування викладача полягає в тому, щоб подолати природні труднощі спілкування через розходження в рівні підготовки, здатності допомагати учням набути впевненості у спілкуванні як повноправних партнерів викладача.

Усне мовлення є основним засобом педагогічного спілкування. Слово викладача повинно впливати на почуття і свідомість, повинне стимулювати мислення та уяву, створювати потребу пошукової діяльності. У системі професійного педагогічного спілкування взаємодіють вербальні (мова) і невербальні (жести, міміка) засоби спілкування.

Вербальна комунікація використовує як знакову систему людську мову, природну звукову мову, тобто систему фонетичних знаків, що включає два принципи: лексичний і синтаксичний. Мова є самим універсальним засобом комунікації, оскільки при передачі інформації за допомогою мови менш за все втрачається зміст повідомлення. Правда, даний процес має супроводжувати високий ступінь спільності розуміння ситуації усіма учасниками комунікативного процесу.

Взагалі відносно використання мови як деякої знакової системи в процесі комунікації є справедливим все те, що говорилося про суть комунікації в цілому. Зокрема, і при характеристиці діалогу важливо увесь час мати на увазі, що його ведуть між собою особистості, що володіють певними намірами (інтенціями), тобто діалог являє собою активний, двосторонній характер взаємодії партнерів. Саме це зумовлює необхідність уваги до співрозмовника, узгодженість з ним. В іншому випадку буде порушена найважливіша умова успішності вербальної комунікації — розуміння сенсу того, що говорить інший, в кінцевому рахунку — розуміння, пізнання іншої особистості. Це означає, що за допомогою мови не просто «рухається інформація», але учасники комунікації особливим способом впливають один на одного, орієнту-

ють один одного, переконують один одного, тобто прагнуть досягти певної зміни поведінки. Можуть існувати два різні завдання в орієнтації партнера по спілкуванню. А. А. Леонт'єв пропонує позначати їх як «особистісно-мовна орієнтація (ЛРО) і соціально-мовна орієнтація (СРО), що відображає не стільки відмінність адресатів повідомлення, скільки переважну тематику, зміст комунікації. Сам же вплив може бути зрозумілим по-різному: Він може носити характер маніпуляції іншою людиною, тобто прямого нав'язування їй якоїсь позиції, а може сприяти актуалізації партнера, тобто розкриттю в ньому і ним самим якихось нових можливостей» [8, с.112].

До структури спілкування можна підійти по-різному, як і до визначення його функцій. Соціальна психологія в структурі спілкування виділяє три взаємопов'язані сторони: комунікативну, інтерактивну і перцептивну.

Комунікативна сторона спілкування, чи комунікація у вузькому сенсі слова, полягає в обміні інформацією між індивідами, що спілкуються. Інтерактивна сторона полягає в організації взаємодії між індивідами, що спілкуються, тобто в обміні не тільки знаннями, ідеями, а й діями. Перцептивна сторона спілкування означає процес сприйняття і пізнання один одного партнерами по спілкуванню і встановлення на цій основі взаєморозуміння. Природно, що всі ці терміни досить умовні. Деякі автори в спілкуванні виділяють такі три функції: інформаційно-комунікативну, регуляційних-комунікативну, афективно-комунікативну. Звичайно, в реальній дійсності кожна з цих сторін не існує ізольовано від двох інших, і виділення їх можливе лише для аналізу, зокрема для побудови системи експериментальних досліджень. Усі зазначені тут сторони спілкування виявляються в малих групах, тобто в умовах безпосереднього контакту між людьми.

Сам процес комунікації розуміється як процес обміну інформацією. Під час спільної діяльності люди обмінюються між собою різними ідеями, інтересами, настроями, почуттями. При будь-якому розгляді людської комунікації з погляду теорії інформації фіксується лише формальна сторона справи: як інформація передається, в той час як в умовах людського спілкування інформація не тільки передається, але й формується, уточнюється, розвивається. При описі комунікативної сторони спілкування треба виявити специфіку в самому процесі обміну інформації, де він має місце у випадку комунікації між двома людьми:

Спілкування не можна розглядати лише як відправлення інформації якоюсь системою або як прийом її іншою системою, так як, на відміну від простого «руху інформації» між двома пристроями, в спілкуванні двох індивідів кожен є активним суб'єктом: взаємне інформування їх припускає злагоджені дії у спільній діяльності. «Кожен учасник комунікативного процесу припускає активність свого партнера» [9, с. 66]. Направляючи йому інформацію необхідно орієнтуватися на нього, тобто аналізувати його цілі, мотиви і т. д., «звертатися» до нього. Тому в комунікативному процесі відбувається активний обмін інформацією. Тут особливу роль відіграє значущість інформації, оскільки люди не просто спілкуються, а й прагнуть при цьому виробити загальний зміст. Це можливо лише за умови, що інформація не просто прийнята, але зрозуміла, осмислена. Суть комунікативного процесу це не просто взаємне інформування, а спільне розуміння предмета спілкування.

Обмін інформацією зводиться до того, що за допомогою системи знаків партнери могли вплинути один на одного, отже, обмін інформацією передбачає вплив на поведінку партнера, тобто знак змінює стан учасників комунікативного процесу. Комунікативний вплив, який тут виникає, є не що інше, як психологічний вплив одного комуніканта на іншого з метою зміни його поведінки. Ефективність комунікації вимірюється тим, наскільки вдався цей вплив. При обміні інформацією відбувається зміна типу відносин, що склався між учасниками комунікації.

Комунікативний вплив як результат обміну інформацією стає можливим лише тоді, коли «всі говорять на одній мові», оскільки будь-який обмін інформацією можливий лише за умови, що знаки і, головне, закріплені за ними значення відомі всім учасникам комунікативного процесу. Тільки прийняття єдиної системи значень забезпечує можливість партнерів розуміти один одного. Думка ніколи не дорівнює прямому значенню слів. Тому в тих, хто спілкується має бути ідентичне розуміння ситуації спілкування.

Володіння комунікацією і актуальним спілкуванням розглядається як сума різних умінь учителя, що включають в себе: «професійну педагогічну мову», «комунікативно-мовленнєву стратегію», «комунікативно-мовленнєву тактику», «педагогічну комунікативну культуру», «комунікативну готовність» та ін. Усім цим «повинен» володіти майбутній педагог, починаючи зі студентської лави, не забуваючи, при цьому, що виховний вплив «є мистецтво, воно багато в чому спирається

на імпровізацію, інтуїцію, а не на науковий аналіз конкретної ситуації» [11, с. 421].

«Діяльність педагога не можна помислити без комунікації, яка є одним з головних засобів його діяльності при вирішенні професійних завдань. Вчитель повинен не тільки здійснювати викладацьку діяльність, але й бути налаштованим на продуктивне встановлення і розвиток професійних контактів; націлений на результативний обмін інформацією та вироблення єдиної стратегії взаємодії; на сприйняття і розуміння співрозмовників» [2, с. 195] Саме таку думку підтримувала Е. В. Балакірева, яка виділила наступні характеристики професійної діяльності у сфері освіти:

— рефлексивність, як результат розвитку процесу суб'єктивізації професійної діяльності у сфері освіти;

— інтегративність, обумовлена приналежністю до класу перетворюючих і до класу керуючих професій одночасно;

— комунікативність, обумовлена спрямованістю на встановлення взаємодії і взаємин з людьми в різноманітних умовах реалізації професійної діяльності;

— диференційованість, що виявляється в необхідності встановлення взаємодії з суб'єктами освітньої діяльності, відмінними за багатьма ознаками (стать, вік, індивідуальні особливості тощо).

Знаходження структури професійної комунікації в сфері освіти вимагає, насамперед, зіставлення таких понять як «комунікація», «спілкування», «педагогічне спілкування», «професійна комунікація». На сьогоднішній день в педагогічній науці немає однозначного трактування понять «комунікація» і «спілкування». Вони або ототожнюються, або розрізняються.

Наприклад, І. Л. Плужник стверджує, що спілкування в більшій мірі пов'язане з характеристиками усно-мовного, міжособистісного вербального і невербального взаємодії афективно-оцінного характеру, що реалізується в практичній діяльності, а комунікація являє собою соціально обумовлений процес передачі інформації та обміну думками, почуттями між людьми в різних сферах пізнавально-трудова і творчої діяльності, і націлена на виконання соціально значущої задачі, на результат, на задоволення особистісних потреб» [12, с. 43]. «Комунікація — це не тільки процес обміну інформацією, це процес створення певної спільності, в якій учасники осмислюють інформацію і співвідносять свої смисли зі смислами комунікативних партнерів, створюючи, таким

чином, певну ступінь взаєморозуміння. Важливу роль у цьому процесі відіграють комунікативні категорії» [4, с. 159].

Підкреслюючи значимість комунікативної складової освітнього простору, І. А. Баєва вводить поняття «психологічно безпечного освітнього середовища», під яким розуміється «середовище взаємодії, що базується на гуманістичних принципах, є вільним від прояву психологічного насильства, має референтне значення для її учасників і виявляється в емоційно-особистісних і комунікативних характеристиках її суб'єктів» [1, с. 27].

В рамках підходу, який пов'язує поняття «комунікація» і «безпека» також піднімається проблема розвитку комунікативної компетентності вчителів та вихователів, але не просто як професійно-важливої якості, а як фактора, що знижує ризик виникнення конфліктних ситуацій, що запобігає професійним стресам і перенапрузі, службовця як індикатора особистісного та професійного благополуччя.

Освітнє середовище так само стає предметом дискурсивного аналізу. Дискурс, що включає в себе лінгвістичні та екстралінгвістичні компоненти, проявляється в комунікації, та функціонує в ній, впливаючи на її суб'єктів. Комунікація без дискурсу неможлива. Розуміння дискурсу як системи комунікації, в якій одночасно реалізуються найрізноманітніші аспекти не лише мови, але й мовного мислення тієї чи іншої соціальної групи або соціальних інститутів робить можливим розгляд проблемних областей освіти на макро і мікро рівнях.

Представляючи процес кодування і передачі інформації, комунікація одночасно виступає актом складної спільної взаємодії людей — творців і користувачів комунікативних систем. Для того, щоб акти комунікації були результативними потрібно щоб обидва учасника даного процесу володіли комунікативною компетентністю. «Поняття «комунікативна компетентність», що додає смисловий відтінок «володіння знанням» досить загальному поняттю «комунікація», активно використовується в руслі т.зв. компетентнісного підходу в освіті. Крім множинних спроб визначення комунікативної компетентності, в соціально-психологічній літературі виділяються її численні параметри і критерії, простежується націленість на необхідність розвитку в освітньому просторі ефективної комунікації, як у педагогів, так і в учнів різних вікових груп, які стають суб'єктами комунікаційного процесу» [10, с. 60].

Комунікативність як властивість соціальної реальності являє собою сукупність умов, що забезпечують можливість встановлення

діалогу, взаємодії між суб'єктами інформаційного процесу. В умовах інформатизації та комп'ютеризації соціальної реальності невід'ємною умовою подібної взаємодії стає наявність налагоджених каналів трансляції та репродукування інформації.

Розглядаючи комунікацію в якості спрямованого зв'язку, який виражається в передачі інформаційних сигналів, можна припустити, що і в системі сучасної освіти всі компоненти між собою тісно взаємопов'язані, тому що комунікація в ній представляє один з досить складних видів загального зв'язку. Слід погодитися і з тим, що без соціальної комунікації, що є універсальним механізмом, який формує і змінює соціокультурний простір-час, неможливим стає і саме існування і розвиток освітньої системи, так як втрачається можливість погоджувати дії, спрямовані на досягнення цілей і місії даної соціальної структури.

У системі освіти реалізуються три початкові функції комунікації, які виділилися досить давно: активаційна, інтердиктивна, дестабілізуюча. Активаційна функція спонукає до дії, вчинку в певному усвідомленому напрямку, прикладами є заклик, наказ, вимога, девіз, які реалізуються як у навчальному процесі, так і у позанавчальних взаємодіях. Ін-тердиктивна функція, навпаки, пов'язана із забороною, гальмуванням всіх дій крім однієї, вона особливо важлива у виховній, комунікативній взаємодії педагога з учнями в ситуаціях ризику і надзвичайних обставин. Дестабілізуюча функція відображає складність і суперечливість соціального життя освітнього закладу: погоджуючись і підтримуючи думку того, хто навчається, думка, протиставляє себе іншій або групі, вступаючи з ними в суперечливі відносини, відповідно, виникає якийсь хаос, організовується дестабілізація комунікативної взаємодії. Подібні ситуації в навчальних закладах виникають як спонтанно, так і навмисно реалізуються при використанні інтерактивних форм при реалізації певної мети, пов'язаної з освоєнням, найчастіше, нового навчального матеріалу, контролем знань, а також у виховній комунікативній взаємодії.

«Соціальна комунікація, як зазначає Ф.С. Бацевич, відіграє фундаментальну роль у процесі структурування та стабілізації освітнього простору» [3, с. 227]. Особливо помітно, як зростає її значення в ситуаціях ризику, нестабільності, суперечливості, непередбачуваності напрямку подальшого розвитку, нестачі часу. Збільшення швидкості передачі і обсягу інформації, зростання пропускнуєї спроможності каналів зв'язку дають можливість управляти безліччю комунікаційних процесів. Тому, з одного боку, управління комунікативними процесами, а також їх

чіткість, однозначність і доступність соціально важливої інформації стають важливою теоретичною та практичною проблемою, вирішення якої дозволить знизити ступінь ризику і зменшити його негативний вплив на учасників освітнього процесу. З іншого боку, що не менш важливо, необхідно самого учня, як важливого компонента комунікації, підготувати до адекватного сприйняття таких складних процесів, сформувати у нього комунікативну компетентність, яка б дозволила швидко аналізувати мовні події, мовні ситуації, мовні взаємодії, приймати правильні рішення, оформлені згідно з нормами літературної мови, що, безумовно, вимагає розвиненої культури спілкування і високого ступеня володіння сучасними засобами зв'язку. Слід погодитися з виділенням в структурі комунікативної компетентності, особливо коли мова йде про керівників освітніх установ, в нашому випадку, класного керівника, завуча, директора, проректора, ректора, такого важливого компонента як відповідальність. «Комунікативна компетентність, на думку С. В. Капусткіна, припускає володіння технологією побудови ефективної комунікації, тобто раціональної і відповідної дискусії щодо досягнення співпраці між співробітниками організація» [6, с. 216].

Важливими соціальними компонентами комунікативного взаємодій є статусні і ситуативні ролі його учасників, а також стильові прийоми, які вони використовують. Статусна роль вказує на поведінку, яка запропонована учням і викладачеві, що визначається його соціальним (віковим, статевим, професійним) становищем, або статусом. При кожній комунікативній взаємодії в межах або поза навчальним закладом від його учасників вимагається адекватне усвідомлення як власних соціальних дій, так і вчинків всіх учасників комунікації. Без встановлення соціальних і рольових маркерів неможливо правильно орієнтуватися в освітній ситуації, вибрати адекватні манери і стиль поведінки.

В освітньому процесі важливо не тільки обмінюватися знаннями, інформацією, емоціями, а й організовувати «обмін діями», спланувати загальну продуктивну і репродуктивну діяльність класу або навчальної групи. Навчання і його комунікаційна діяльність виступають, з одного боку, як необхідний компонент, який забезпечує, регулює і коригує процесуальність, з іншого боку, вони є необхідним засобом розвитку освітньої організації протягом всього освітнього ланцюжка: від дошкільних установ до вузівської, поствузовської, додаткової освіти. Звідси випливає, що всіх учасників освітнього процесу можна визначити

як «необмежене комунікативне співтовариство», здатне до динаміки та інтеграції.

Цілі, цінності, інтереси, смисли, реалізовані в освітньому процесі, характеризуються інтенціональними (психологічними) та інтенціональними (лінгвістичними), а якщо розглядати ширше, то і культурними категоріями, а їх причинно-наслідкові зв'язки визначаються конкретними контекстами і суспільно- історичною практикою. В даному випадку «культура і традиції виступають гарантією існування людини. Тому при підготовці фахівців необхідно в повній мірі використовувати культурну та комунікаційну частину освітнього процесу, які забезпечують:

по-перше, актуальність та затребуваність отриманих знань у конкретних сферах життєдіяльності соціуму, здійснюють інформаційну трансляцію позитивних і негативних реалій соціального та культурного життя; по-друге, вписаність засвоєних стандартів знань і комунікативних практик в архітектоніку сучасної освіти, в міжнародну науково-теоретичну проблематику та комунікаційну практику, дають уявлення про динаміку та основні тенденції навчального процесу на різних рівнях; по-третє, саморозвиток культури учня, в тому числі його діяльності, поведінки, спілкування, завдяки яким не переривається розвиток соціуму; по-четверте, реалізацію лінійної, інтеракційної, трансакційної моделей соціальних комунікацій, спадкоємність у використанні формальних і неформальних способів успадкування соціального і культурного досвіду попередніх поколінь.

Як зазначає Г.Л. Ільїн, «спосіб комунікації в освітньому закладі відображає його стан як єдиної соціальної системи» [5, с. 54]. Якщо відбувається збій у способах передачі інформації, то зв'язок між компонентами освітньої системи може бути порушеним. Не отримуючи необхідної інформації освітня система в цілому або окрема установа освіти перестають повною мірою виконувати свої функції або змінюють спосіб функціонування, що призводить до внутрішніх змін і трансформації зв'язків та взаємин за її межами.

Використання соціокультурного контексту в комунікативних взаємодіях розвиває ідентичність учнів, здатність розуміти інших людей, формує особистісну картину світу, через призму якої здійснюється бачення і оцінка реальних подій і фактів і, долаються комунікативні порушення. Унікальність соціокультурного контексту полягає також і в тому, що він забезпечує взаємне накладення знань і комунікативних

практик, навчальний на інтелектуальний багаж його однокласників чи однокласників, безпосередньо і опосередковано включених в процесі культурно-освітньої взаємодії. Слід визнати, що результатом використання соціокультурного контексту в комунікативному процесі є освоєння нових знань і комунікативних практик, які стають частиною особистісної культури суб'єкта комунікації.

Поступово освіта стає ознакою сучасної культурної людини. Знання набувають додаткового змісту і нові смисли, сприяють емоційній поліфонічності, інтелектуальній активності, розвитку креативного мислення. При цьому зростає вплив комунікації на якість і зміст освітнього процесу, не без її участі здійснюється відбір навчального матеріалу, прочитання текстів та їх інтерпретація. Сучасна система освіти починає інтегрувати в себе не тільки особистісні комунікативні ресурси тих, хто навчається і педагога, але і нові комунікативні технології, засновані на використанні можливостей комп'ютерних програм, електронних книг, дистанційної освіти якісно змінює «упаковку» культурного змісту навчального процесу.

Таким чином, спосіб комунікації в освітній установі виступає як умова, наслідок, зміст, форма, знакова модель, імпульс його успішної трансформації. Тому взаємодія освіти і комунікації у своїй перспективі визначає динаміку розвитку освітньої системи в цілому, реформування вітчизняної системи вищої професійної освіти, перетворення її, «в міжкультурну систему комунікацій» актуалізує виникнення нового цифрового освітнього середовища у вищій школі.

Література:

1. Баева И. А. Тренинги психологической безопасности в школе. — СПб.: Речь, 2002. — 251 с.
2. Балакирева Е. А. Лечебное и профилактическое действие физических упражнений/Е. А. Балакирева, Е. В. Еремка //Педагогика — 2007. — № 5. — С. 194–196.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підруч./Ф. С. Бацевич. — К.: Видавничий центр «Академія», 2004. — 344 с.
4. Захарова Е. П. Коммуникативные категории и нормы/Е. П. Захарова//Хорошая речь. — М.: Изд-во «Книжный дом «Либроком», 2009. — С. 163–179.

5. Ильин Г. Л. Философия образования/Г. Л. Ильин. — М.: Вузовская книга, 2002. — 224 с.
6. Капусткина Е. В. Социальные реформы в России: история, современное состояние, перспективы/Е. В. Капусткина //Социально-политический журнал. — 1995. — № 1. — С. 215–224.
7. Коротаева Е. В. Директор-учитель-ученик: пути взаимодействия/Е. В. Коротаева. — М.: Сентябрь, 2000. — 144 с.
8. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность/А. А. Леонтьев. — М.: Просвещение, 1969. - 214 с.
9. Лысикова Н. П. Социокультурные проблемы современного образования: Учебно-методическое пособие/Н. П. Лысикова, О.И Алимаева, Н. Р. Вакулич. — Саратов: Издательский центр «Наука», 2009. — 74 с.
10. Морева Н. А. Тренинг педагогического общения: Учебное пособие для вузов/Н. А. Морева. — М.: Просвещение, 2003. — 304 с.
11. Осипов А. М. Социология образования/А. М. Осипов. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006–605 с.
12. Плужник И. Л. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции студентов в процессе профессиональной подготовки/И. Л. Плужник. — М.: ИНИОН РАН. 2003. — 216 с.
13. Шевякова Л. П. Средства коммуникативного воздействия в образовательном процессе Текст./Л. П. Шевякова//Коммуникация и образование. Сборник статей/Под ред. С. И. Дудника. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. — С. 428–445.

Москалик Г. Ф. Коммуникативная природа образования

Анализируется природа, сущность, взаимодействие коммуникации в сфере образования и определения перспективы динамичной деятельности и развития образовательной системы в трансформационном обществе.

Ключевые слова: *человек, образование, коммуникация, общение, общество.*

Moskalik H. F. Communicative nature of education

Nature, essence, the interaction of communication in the field of education and prospects for dynamic activity and development of the educational system in the transformation society are analyzed.

Keywords: *people, education, communication, society.*

УДК 37.013.73

ПЕДАГОГІКА СУСПІЛЬСТВА ЗНАТЬ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

Куліненко Л. Б. ©

Кандидат педагогічних наук, доцент (Ізмаїл)

Розвиток педагогіки суспільства знань розглядається з огляду на інформатизацію сучасного суспільного розвитку.

Ключові слова: *людина, освіта, суспільство знань, інформатизація, інформаційні технології.*

Постіндустріальний етап розвитку цивілізації владно диктує розвиток «суспільства знань» (англ. knowledge society), провідними характеристиками якого є, по-перше, перетворення знань на ключовий компонент будь-якої сфери життя суспільства, в тому числі й економіки, по-друге, трансформація знань у головний продукт діяльності (як суспільної, так і економічної) та головну її сировину. Як і передбачав знаменитий англійський філософ Ф. Бекон, «знання» стає дійсною «силою», яка забезпечує реальні суспільні зміни, визначає головний вектор та інтенсивність цих змін, міру їх гуманітарного (гуманістичного) наповнення. Цілком зрозумілим є те, що головною компетенцією людини має стати вміння освоювати й оперувати знаннями, здатність до його власноручного здобуття і впровадження в конкретну практично-предметну діяльність. Останнє змінює смисл навчання і виховання особистості, потребує впровадження нової філософії цього процесу. На горизонті розвитку освітнього процесу все більш рельєфно проглядається нова педагогіка — педагогіка інформаційного суспільства, яку знаменитий філософ, футуролог і теоретик освіти Пітер Дракер назвав «педагогікою суспільства знань». Зупинюсь на її аналізі більш детально.

Розвиток педагогіки суспільства знань у багатьох своїх рисах є відповіддю на нові інформаційні виклики епохи. Отже, перш ніж розглянути власне характеристики нової освітньої парадигми суспільства знань, варто відповісти на низку актуальних питань сьогодення. Які нові тенденції задають вектор розвитку сучасної цивілізації? Які проблеми

та протиріччя потребують свого розв'язання у найближчій перспективі? Що несе з собою «суспільство знань»?

Якщо перші наукові праці, присвячені становленню інформаційного суспільства, головним чином зосереджувалися на перевагах і перспективах нової епохи цивілізаційного розвитку, містили оптимістичні прогнози щодо змін, які породжує інформатизація суспільства, то надалі в процесі більш глибокого осмислення розгортання означених процесів приходять розуміння їх суперечливості, неоднозначності, наявності поруч з вражаючими успіхами нових інформаційно-комунікаційних технологій потенційних загроз та протиріч.

Як відзначає О. Наумкіна, наслідки взаємодії людини з новим віртуальним середовищем і новітніми технологіями виявилися суперечливими. З одного боку, становлення інформаційного суспільства відкриває нові перспективи для інтенсифікації і розширення культурної комунікації, взаємодії, реалізації сутнісних сил людини. Але в той же час, породжує небезпеку маніпулювання індивідуальною, груповою і масовою свідомістю, трансформації соціально-психологічного клімату, інформаційної залежності, формування одновимірної людини. Глобальний комунікативний простір зумовлює панування інтеграційних мовних тенденцій, розширює «псевдокультурне» поле спілкування, порушує співвідношення між високою і масовою культурами на користь останньої. Став збільшуватися цифровий розрив як між державами, так і між різними соціальними групами усередині країн, що зумовило зростання економічної і цифрової нерівності. Все частіше фахівці стали говорити про виникнення кризисних явищ в сфері моралі, культури, психологічного здоров'я суспільства [9, с. 31].

Розглядаючи особливості соціалізації індивіда в умовах інформаційного суспільства, Ф. Власенко приходять до висновку, що всебічне впровадження інформаційних технологій в різні сфери життєдіяльності людини характеризується як позитивними (розвиток творчих індивідуальних здібностей особистості завдяки інформаційним технологіям, що може забезпечити перехід до креативної моделі соціалізації, пов'язаної із соціокультурним, інтелектуально-моральним розвитком особистості), так і негативними тенденціями (інформаційна нерівність, маніпулювання свідомістю людей, підпорядкування особистості соціуму, тотальний контроль над нею засобами інформаційних технологій, поява такого явища як «комп'ютерна некрофілія», що характеризується психологічною прив'язаністю

індивідів до комп'ютера, залежністю від інших видів сучасної техніки, орієнтацією на віртуальну реальність, зменшенням ролі безпосередньої взаємодії між людьми) [1].

В свою чергу Т. Коваль, аналізуючи взаємодії людини та комп'ютера, акцентує увагу на залежності від комп'ютерних ігор, віртуальної реальності, мережі Інтернет. Фактично, комп'ютер стає другом, помічником, замінює реальний світ віртуальним, в якому ми можемо завжди виправити те, що нам не подобається, вбити людину і т.д. А підміна реального світу віртуальним призводить до втрати цілісності особистості, актуалізує цілу низку проблем стосовно її саморозвитку та самореалізації [7, с. 21].

Інформатизація сучасного суспільства, яке все частіше характеризується як «суспільство ризику», призводить до появи нових ризиків, загроз та проблем, що ставить на порядок денний питання інформаційної безпеки.

На думку О. Української, сучасні інформаційно-комп'ютерні технології проникають практично у всі сфери життєдіяльності людини, перетворюючись на глобальний чинник розвитку, який визначає основні напрями науково-технічного і соціально-економічного розвитку. Не заперечуючи, з одного боку, всіх переваг повсюдної інформатизації, з іншої — не можна не звертати уваги на те, що процес інформатизації стає чинником створення ризикогенних ситуацій в сучасному суспільстві, обумовлюючи актуальність дослідження феномену інформаційного ризику. При цьому поняття «інформаційний ризик», перш за все, пов'язують з технічною складовою функціонування інформаційно-комп'ютерних систем, тобто ризиками, викликаними проблемами в роботі технічної складової інформаційної системи. Розглядаючи інформаційні ризики з точки зору функціонування техніки, можна визначити поняття «інформаційний ризик» як можливість настання випадкової події в інформаційно-комп'ютерній системі, що приводить до порушення функціонування системи і зниженню якості інформації, що циркулює в даній системі. Проте не можна залишати без уваги ризики, пов'язані з можливою інформаційно-психологічною дією на людину за допомогою інформаційно-комп'ютерних глобальних комунікативних мереж і систем, які будемо визначати як ситуації ризику, що викликані загрозами інформаційного впливу на свідомість людини за допомогою сучасних засобів масової комунікації, за наявності можливих несприятливих наслідків такої дії [11, с. 287–288].

О. Кивлюк поряд з позитивними моментами процесу інформатизації звертає увагу на реальну загрозу використання досягнень в інформаційній сфері з метою, несумісною із завданнями підтримки світової стабільності й безпеки, дотримання принципів суверенної рівності держав, мирного врегулювання конфліктів, незастосування сили, невтручання у внутрішні справи, поваги прав і свобод людини. З огляду на швидкість розвитку даної області варто визнати, що в правовому, організаційному й технологічному відношенні інформаційна сфера є найменш захищеним елементом державного механізму. Недостатня увага до проблем інформатизації може поставити одні країни у залежне становище від тих країн, які мають переваги в інформаційній сфері [6, с. 284].

В. Малімон виокремлює низку факторів інформаційного суспільства, що визначають специфіку сучасної соціальної ситуації та актуалізують проблему інформаційного суверенітету та безпеки.

існування сучасної людини в інформаційно-щільному середовищі: агресія мас-медіа, безліч слабо-контрольованих контактів, глобальні проблеми;

психологічна неграмотність населення, невисокий рівень інформаційної компетентності;

широке використання психотехнологій з метою маніпуляцій масовою свідомістю, інформаційні війни різного масштабу;

інформаційні технології стають діючим інструментом у реформуванні суспільства;

інформаційна культура особистості й соціуму значною мірою визначає продукування смисложиттєвих орієнтирів і цілей життя.

Потреба забезпечення інформаційної безпеки в цих умовах викликана, по-перше, необхідністю забезпечення національної безпеки в цілому; по-друге, існування таких загроз інформаційній сфері країни, які можуть принести значний збиток загальнонаціональним, регіональним і локальним інтересам; по-третє, необхідністю врахування того, що за допомогою інформації можна впливати на свідомість та поведінку людей [8, с. 71–72].

Окремий аспект проблеми інформаційної безпеки становить маніпулювання свідомістю та поведінкою людей засобами нових інформаційних технологій. Як відзначає Т. Коваль, у межах концепцій інформаційного суспільства існують нині дві протилежні тенденції щодо оцінки самого факту перетворення інформації у значущу соціальну силу. За першою — оптимістичною, інформатизація суспільства, зокрема комп'ютеризація,

становить безумовне соціальне благо. Представники іншої тенденції, песимістичної, розглядають інформаційне суспільство як суспільство маніпулятивне. До того ж, як таке, в якому рівень маніпулювання людиною швидко зростає [7, с. 20].

Зокрема, таке скептичне ставлення до інформації, адресованій широкій публіці, поділяє Ю. Хабермас. Погоджуючись з тим, що в суспільстві сьогодні циркулює набагато більше інформації, ніж колись, Ю. Хабермас вважає її «підпорченою», поданою спеціальним способом, завдяки якому вона схиляє людей до певної позиції чи стає розвагою, прибутковим товаром для своїх творців. Таким чином, значна частина інформації, що циркулює в суспільстві, — це дезінформація, створена, щоб відвернути увагу, розважити чи приховати справжній стан речей. За створенням такої дезінформації, на думку Ю. Хабермаса, стоять певні політичні й економічні групи, що переслідують свою мету [12, с. 218].

В цілому в умовах інформаційного суспільства людині стає все важче орієнтуватися у гігантських масивах та потоках інформації. Як зазначає А. Єляков, інформація, будучи благом, коли суспільство уміє поводитися з нею, перетворюється на зло, коли інформаційні потоки «виходять з берегів». Вони можуть «захлеснути», а потім і «втопити» як фахівців, так і органи управління. Не випадкові стільки зацікавлених і навіть пристрасних описів присвячено «Океану», «Гімалаям», «Трясовині» інформації. У цих умовах сама інформація стає об'єктом впорядкування, регулювання. Від успіхів в даній області діяльності залежить використання її в якості глобального стратегічного ресурсу виживаності суспільства і його розквіту [4, с. 33].

Проблемним також є питання якості інформації, що в умовах інформаційного суспільства накопичується та розповсюджується з надзвичайною швидкістю. Так, В. Малімон, звертаючи увагу на проблему якості сучасного інформаційного простору, зазначає, що в нових соціокультурних умовах відбувається формування інформаційного середовища буття людини, з'являються нові канали інформаційного діалогу в суспільстві. Однією з цінностей суспільного життя стає інформаційна свобода. Разом з тим, якщо десять-двадцять років тому питання стояло про кількість інформації, то зараз — це питання якості. Якість інформаційного простору країни стає проблемою збереження соціально-психологічного балансу та користі здорових, продуктивних сил суспільства, життєспроможної соціальної адаптації різних верств суспільства [8, с. 70].

В. Пазенок слушно зауважує, що інформаційна технологія здатна нести в собі і «псевдонаукове знання», тобто знання, яке перебуває за межами науковості, чи «злутворювальне знання». Тому особливого значення набуває здатність людини оцінювати інформацію та відбирати її за критеріями розумності, наукової раціональності та корисності. У зв'язку з цим актуалізується проблема особистості як суб'єкта інформації, її автора і споживача [10, с. 24].

До аналогічного висновку приходять й експерти ЮНЕСКО, на думку яких хоча сьогодні ми присутні при формуванні світового інформаційного суспільства, в якому технології дозволили значно збільшити обсяги доступної інформації і швидкість її передачі, нам належить пройти довгий шлях, що веде до справжніх суспільств знання. Інформація, навіть якщо вона може бути «покращена» (наприклад, шляхом усунення перешкод або помилок при передачі), не обов'язково має правильне осмислення. І доки в світі не всі матимуть рівні можливості в області освіти, в питаннях доступу до інформації і її здорової і критичної оцінки, її аналізу, сортування і включення найцікавішої її частини в базу знань, інформація залишатиметься лише набором незрозумілих відомостей. І багато хто тоді усвідомить, що не вони володіють інформацією, а, навпаки, вона опанувала їх. До того ж, надлишок інформації не обов'язково приводить до приросту знання. Ще потрібно, щоб засоби «обробки» цієї інформації виявилися на висоті. У суспільствах знання кожна людина повинна буде уміти вільно орієнтуватися в потоці інформації, який нас захлюстує, і розвивати когнітивні здібності і критичний розум, щоб відрізнити «корисну» інформацію від даремної [5, с. 21].

Якщо розглядати процеси інформатизації в глобальних масштабах, стає очевидною ще одна актуальна проблема сучасного цивілізаційного розвитку — існування та поглиблення цифрової нерівності або цифрового розриву. Як пишуть С. Гнатюк та С. Здіорук, нині передові країни усіляко сприяють подальшому розвитку елементів інформаційного суспільства, у той час як проблемою решти країн тією чи іншою мірою стає так званий «цифровий розрив» (або «інформаційна нерівність») — відставання у даній галузі. Основна загроза цього відставання у сьогоденних умовах полягає у неминучому відсуванні такої країни на периферію світових процесів, гальмування її розвитку і перетворення її на залежного «донора» розвинених держав. Для України ризик реалізації такого сценарію залишається актуальним [2, с. 96].

У доповіді ЮНЕСКО «Освіта в інформаційному суспільстві» головні питання, які виникають при створенні суспільства знань, формулюються наступним чином. По-перше, як зменшити обумовлений цифровими технологіями розрив, що підсилює нерівність у розвитку, позбавляючи окремі групи населення і країни загалом тих переваг, які надають інформація і знання. По-друге, як гарантувати вільне розповсюдження даних, інформації, знання і найкращих способів їх використання на практиці, як забезпечити справедливий доступ до них в інформаційному суспільстві. І, по-третє, як досягти міжнародної згоди щодо питання про необхідність розробки нових норм та принципів [3, с. 5]. Вирішення цих питань в Україні знаходиться в початковій стадії. Останнє потребує мобілізації ресурсів, формування відповідних програм та підготовки кадрів. На жаль, належної уваги до проблеми в нашому суспільстві, зокрема, з боку владних структур все ще не відчувається.

Література:

1. Власенко Ф. П. Особливості соціалізації індивіда в умовах інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03/Ф. П. Власенко. — К., 2008. — 18 с.
2. Гнатюк С. Л. Проблеми становлення інформаційного суспільства в Україні/С. Л. Гнатюк, С. І. Здіорук//Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 1. — С. 95–101.
3. Гутман С. Образование в информационном обществе/С. Гутман. — СПб.: Российская национальная библиотека, МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2004. — 94 с.
4. Еляков А. Д. Современная информационная революция/А. Д. Еляков//Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 29–38.
5. К обществам знания. Всемирный доклад ЮНЕСКО. — Париж: Издательство ЮНЕСКО, 2005. — 239 с.
6. Кивлюк О. П. Інформатизація та інформаційна цивілізація: соціально — філософський аспект/О. П. Кивлюк//Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К., 2011. — Вип. 44. — С. 279–285.
7. Коваль Т. В. Філософське осмислення ролі інформації в інформаційному суспільстві/Т. В. Коваль//Вісник Житомирського

- державного університету.— Випуск 43. Філософські науки.— Житомир, 2008.— С. 19–23.
8. Малімон В.І. Деструктивний вплив сучасного інформаційного простору на психіку студентської молоді та шляхи його нейтралізації/В.І. Малімон//Нова парадигма.— Вип. 60.— К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006.— С. 68–75.
 9. Наумкина Е.А. От информационного общества к обществу знаний: образовательный аспект/Е.А. Наумкина//Філософські науки.— 2009.— Вип. 1.— С. 30–37.
 10. Пазенок В.С. Інформаційне суспільство, культура, особистість/В.С. Пазенок//Нова парадигма.— Вип. 50.— К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005.— С. 23–36.
 11. Українська О.О. Інформаційні загрози безпеки особистості в умовах суспільства ризику/О.О. Українська//Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.— К., 2011.— Вип. 47.— С. 285–291.
 12. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность/Ю. Хабермас.— М., 1995.— 245 с.

Кулиненко Л. Б. Педагогика общества знаний: определение и этапы становления

Развитие педагогики общества знаний рассматривается учитывая информатизации современного общественного развития.

Ключевые понятия: *человек, образование, общество знаний, информатизация, информационные технологии.*

Kulinenko L. B. Pedagogics of the knowledge society: definition and stages of establishment

Development of pedagogics of the knowledge society was reviewed given the informatization of the modern social development.

Key words: *human, education, knowledge society, informatization, information technologies.*

УДК 30.018.1:392.3

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ КОНСТИТУЮВАННЯ СТАНДАРТІВ ЯКОСТІ ОСВІТИ

Кляшторний О. М.[©]

Аспірант інституту вищої НАПН України

Проаналізовано вплив соціокультурних чинників на конституювання конкретно-історичних стандартів освіти.

Ключові слова: *освіта, вища освіта, якість освіти, стандарти якості освіти, соціокультурні чинники, політичні традиції, самореалізація особистості.*

Однією з *актуальних проблем*, без усвідомлення якої неможливо комплексно охопити зміст якості освіти, збагнути її специфічні ознаки та складові, є аналіз соціокультурних чинників, що детермінують конституювання конкретно-історичних стандартів освіти.

Справа в тому, що коли говорять про визначення якості освіти, неодмінно мають відзначити її стосунок до цілей та завдань, які постають перед конкретною освітньою системою. Тому говорити про універсальну та однозначну дефініцію якості в освіті не доводиться, адже тут ми змушені враховувати цілу низку особливостей. Тож подібного роду визначення передбачає розуміння освіти «... як складної системи, вбудованої в політичний, культурний та економічний контекст» [11, с. 3]. Розуміння якості освіти завжди передбачає певний комплекс конкретних проблем та історичних викликів, що постають перед суспільством, вирішення яких визначає цілі системи освіти. Водночас, неможливо говорити про дану проблему безвідносно до того культурного контексту, в якому освітня система функціонує. Ті складові, які в одному культурному середовищі забезпечують високу ефективність освіти, в іншому контексті виявляться зовсім неіснуючими, або взагалі чинитимуть деструктивний вплив на вже наявну освітню модель.

Отже, проблема якості освіти досить широка, тому автор ставить за *мету* проаналізувати лише вплив соціокультурних чинників на конституювання конкретно-історичних стандартів освіти.

Спершу необхідно відмітити, що наявні в літературі концепції, маючи високий рівень абстракції, часто на враховують окреслені вище особливості, а виокремлюють лише найзагальніші складові стандартів якості освіти, які мають бути присутні в будь-якій освітній системі XXI століття. Це своєрідний абсолютний мінімум якості, що має забезпечити відповідь людства на глобальні проблеми, які перед ним постали. В цьому відношенні складовими якості освіти визначають якість життя, формування здорового та екологічно безпечного способу життя, можливості прогресивного поступу людства тощо [14]. Однак таке найзагальніше окреслення якісних характеристик освіти може бути лише своєрідною топографією у справі реформування національних освітніх систем і неодмінним чином потребує свого подальшого уточнення.

Визначення стандартів якості освіти постає своєрідною діагностикою конкретної освітньої моделі, що дозволяє виявити наявні в ній недоліки, а також запропонувати ймовірні шляхи їх вирішення. В цьому відношенні годі сподіватись на вироблення такої концепції стандартів якості, яка змогла б бути остаточною принаймні у короткостроковій перспективі, адже в основу освітнього процесу покладено суб'єкт-суб'єктний тип відносин, тож вирішити усі труднощі навіть конкретної моделі освіти за допомогою найповнішого окреслення вимог щодо її ефективності неможливо, оскільки система освіти завжди натраплятиме на нові труднощі, вирішення яких не прописане у вимогах щодо її якості. Крім того, сьогодні можемо спостерігати прискорення суспільної динаміки, що породжує величезну кількість нових проблем, реакція на які — неодмінне завдання системи освіти.

В цьому сенсі дефініція якості освіти — це завжди визначення, що відповідає навчальним потребам вчорашнього дня. Якість освіти окреслюється *post factum*.

Звісно, що спеціалісти роблять деякі прогнози щодо майбутніх історичних викликів таких, скажімо, як екологічні проблеми, зростання обсягів обміну інформації тощо, які будуть враховані у вимогах щодо визначення стандартів якості освіти. Однак у майбутньому ці вимоги мають бути неодмінним чином уточнені. В такому разі, слід розглядати розуміння якості освіти як принципово відкрито до уточнень та доповнень дефініцію, вона ніколи не може бути завершеною остаточно, перебуваючи у процесі свого визначення.

В цьому сенсі необхідним чинником ефективності освітніх послуг є моніторинг, який «... у галузі освіти розуміється як систематичні

процедури збору даних щодо важливих аспектів освіти на національному, регіональному та місцевому рівнях з метою безперервного відстеження за її станом та прогнозом розвитку» [1, с. 9]. Ефективна освітня політика можлива лише за умови отримання вичерпної інформації щодо змін у цьому інституті, дозволяючи корегувати його діяльність, і саме моніторинг забезпечує такі ресурси.

Поняття моніторингу освіти стає одним з центральних у підході щодо визначення її якості А. Тайнджманом та Т. Гусеном. Ці дослідники пов'язують якість освіти із розробкою ефективних стандартів.

Освітні стандарти стосуються тих нагальних потреб, які постають перед державою в освітянській сфері і дозволяють регламентувати той комплекс знань, умінь та навичок, які людина має засвоїти впродовж навчання.

Водночас, розглядаючи моніторинг як ефективний спосіб покращення освітніх стандартів, А. Тайнджман та Т. Гусен, поруч з національним, наголошують на необхідності здійснення міжнародного моніторингу освіти, що дозволить вийти за межі національної моделі та дослідити способи вирішення проблеми удосконалення освіти в контексті досвіду інших країн світу. На мій погляд це правильний підхід, адже визначення якості освіти можливе не лише з огляду на ті завдання, які постають перед нею в межах однієї держави, але має враховувати як аналогічні цілі реалізуються в інших освітніх системах. Особливо актуальною вказана проблема постає в світлі включення України в систему Болонську систему освіти. Застосування ефективного іноземного досвіду з урахуванням власних культурно-освітніх особливостей дозволить суттєво покращити рівень національної освіти. Водночас, моніторингова діяльність передбачає «... збирання даних вимірювання, але не обмежується відомостями про результат навчання, а враховує і контекстуальну інформацію, виміри вихідних ресурсів та навчальних процесів» [6, с. 18]. Тобто, моніторинг освіти, окрім дослідження змісту навчання, передбачає аналіз способів подачі матеріалу в процесі навчання, принципів оцінювання досягнень тих хто навчається, а також обсягів фінансово-технічного забезпечення навчального процесу. В цьому сенсі стандарт освіти, окрім вимог щодо знань та вмінь, включає в себе принципи організації навчального процесу, а також його фінансове забезпечення.

Таким чином, освітня система в світлі подібного підходу перебуває в стані безперервного подвійного спостереження завдяки моніторингу

на національному та міжнародному рівнях Це забезпечує постійний процес доповнення та вдосконалення освітніх стандартів. Водночас, стандарти у жодному разі не повинні розглядатись в якості системи своєрідних догм, що, регламентуючи навчання, залишаються незмінними впродовж десятиліть, оскільки вони в такому випадку починають виконувати деструктивну роль в освітній системі, зумовлюючи її стагнацію та безнадійне відставання.

Стратегія визначення якості освіти через систему освітніх стандартів є достатньо популярною як серед вітчизняних дослідників, так і дослідників близького зарубіжжя, тож необхідно продовжити огляд співвідношення стандартів та якості освіти в контексті їх підходів.

Загалом, можна говорити про дві парадигми освіти, що сьогодні склалися в світі, мова йде про централізований та децентралізований підходи. В країнах з централізованим управлінням освітою навчання *«... носить... енциклопедичний характер»* [4, с. 146], жорстко регламентуючись міністерством освіти. Тут освітні стандарти постають в якості приписів щодо вимог стосовно рівня знань, умінь та навичок студентів. Вони регламентують не лише зміст освіти, але і задають жорсткі вимоги стосовно принципів оцінювання знань студентів, методів подачі матеріалу, переліку обов'язкової та додаткової літератури, яка може бути використана у процесі навчання. Така освіта орієнтована на задоволення конкретних економічних потреб держави, дозволяючи досить легко регулювати підготовку необхідної кількості фахівців для тої чи іншої галузі господарства. Як відзначає В. Г. Вікторов *«... системи освіти з централізованими органами управління є досить ефективними для країн з плановою економікою та авторитарною політичною системою»* [2, с. 16]. Діяльність навчальних закладів в межах такої освітньої парадигми цілковито регламентується урядом, тож ініціатива ВНЗ чи окремого педагога щодо модифікації незначного елементу визначеного стандарту часто-густо зводиться нанівець внаслідок тривалих митарств новації в кабінетах чиновників, адже лише їх санкція може уможливити її реалізацію. Відсутність мінімальної автономії навчальних закладів, що характерна для централізованої системи освіти, практично унеможливує зворотній зв'язок з міністерством освіти, прирікаючи освітню систему на догматизм. Навіть моніторинг за таких умов не має бажаного ефекту, тобто не дозволяє виявити реальний стан справ в освіті, оскільки дієвість стандартів є показником якості роботи чиновників, які мають стосунок до їх розробки. Вони, маючи доступ

до відповідних ресурсів, можуть вдаватися до певних маніпуляцій, що викривлюватимуть наявний стан справ.

В таких умовах стандарти освіти набувають тоталітарного характеру, постаючи своєрідною міркою здібностей студентів, активно вибраковуючи тих з них, які не відповідають визначеним вимогам. Більше того, вони сприяють засвоєнню величезної кількості інформації, яка в реальному житті людині ніколи не буде потрібною. Такі стандарти визначають, що, як і коли має засвоїти людина, позбавляючи її можливості вибору та прояву власної ініціативи в навчанні. Бути успішним в такій системі означає не відставати, але і не перевищувати встановлені норми. Централізована освіта спрямована на виховання людини-виконавця, не приділяючи особливої уваги питанню особистісного розвитку студента. В такому підході освітні стандарти аж ніяк не сприяють покращенню якості освіти, хоча і відповідають поставленим перед ними вимогам — забезпечують підготовку робочої сили певного рівня кваліфікації та компетентності. Така освіта ще століття тому могла б бути оціненою позитивно, однак сьогодні вже не відповідає потребам часу. Це неефективна система, що не може бути описана в сучасних термінах якості.

Водночас, децентралізована парадигма освіти також ґрунтується на системі стандартів, що визначає її якість. Однак тут держава втрачає монополію на їх розробку. В цьому відношенні стандарти освіти маємо розглядати крізь призму «... *відображення сукупності вимог, що ставляться до освіти різними соціальними суб'єктами — державою, роботодавцями, академічною спільнотою, студентами, батьками...*» [9, с. 642]. Тобто, до їх створення отримують доступ усі суб'єкти освітнього процесу та ті, хто безпосередньо зацікавлений у підвищенні освітніх послуг в якості їх споживачів. В такому разі стандарти виявляються принципово відкритою системою для доповнень і уточнень, а до їх моніторингу, окрім держави та освітян, мають доступ представники громадськості, що уможливорює максимальну об'єктивність досліджень та замірів, які проводяться.

Крім того, така модель освіти передбачає суттєву автономію навчальних закладів, які самі можуть розробляти та вводити окремі навчальні курси, вносити зміни та доповнення в існуючі технології викладання, прагнучи тим самим забезпечити максимальну ефективність навчального процесу. Така обмежена регламентація освітньої сфери дозволяє економніше з позицій часу та енергії запроваджувати новачі,

проводити педагогічні експерименти, які спрямовані на підвищення якості навчального процесу.

Водночас, освітні стандарти передбачають варіативність навчання, надаючи більшу свободу самим студентам, дозволяючи обирати навчальні предмети, самостійно визначати час, який потрібно на їх опанування (останній момент особливо характерний для вищої школи). Стандарти освіти включають в себе вимоги щодо здатності людини застосовувати одержані знання на практиці, вирішувати нестандартні завдання. В цьому сенсі освіта націлена не на наповнення учня знаннями, а на навчання його мислити. Як влучно зазначає С. А. Щудло в цьому відношенні, «... стандарти покликані визначати мінімальні вимоги до освіти, залишивши місце поступу, розвитку, творчості» [9, с. 642]. Тобто завданням освіти в цьому відношенні постає не виховання однотипних громадян, що володіють однаковим багажем вмінь, а розвиток природних здібностей людини, виховання її в якості повноцінної, багатогранної особистості. Стандарти ж покликані лише забезпечити необхідний базис знань, що потрібен сучасній людині. В цьому відношенні вони більше не виконують роль прокрустового ложе, а постають в якості благодатного ґрунту для подальшого розвитку людини.

Власне, С. А. Щудло розглядає таку модель освіти в якості системи, що само організується. Тому «... стандартизація в освіті не може жорстко регламентувати організацію та розвиток системи освіти, а має бути засобом до її саморозвитку та самоорганізації» [9, с. 642]. Високий рівень свободи комунікації в цій системі забезпечує прискорення динаміки обміну інформації, сприяючи її ефективному функціонуванню та самовдосконаленню. Через систему моніторингу вона реалізує самоспостереження, виявляючи власні недоліки, а включення до неї великої кількості авторів-творців, що мають право голосу, дозволяє забезпечувати швидку їх корекцію.

Таким чином, говорячи про стандарти освіти, можна виокремити два аспекти у їх розумінні: стандарти в контексті централізованої освіти (імперативні стандарти) та стандарти в децентралізованій освіті (стандарти як мінімальні вимоги). Більш адекватним громадянському суспільству, на мій погляд, є другий тип стандартів. Якісна освіта не лише повинна уникати догматичних імперативних стандартів, але й догматично мислячих викладачів, які не бажають професійного самовдосконалення і не готові до сприйняття нового

В цьому відношенні освіта є якісною лише тоді, коли стандарти освіти і самі освітяни орієнтуються не на підготовку абсолютно досконалого фахівця чи цілковито всебічно розвиненої особистості, що сьогодні є абсолютно утопічною метою, а на закладення потужного фундаменту для безперервної самоосвіти людини впродовж всього її життя.

На формування стандартів освіти впливає інформатизація суспільства.

Доступ до Інтернет відкриває широкі можливості в освітній сфері, вирішуючи проблему дефіциту навчальної чи наукової літератури. Крім того, як відзначає В.Г. Кремень, «... комп'ютер відкриває шлях до нової форми навчальної діяльності — дистанційного навчання, яке також є надзвичайно важливим» [5, с. 18]. В цьому відношенні, людина отримує можливість через систему дистанційного навчання забезпечити широкі можливості для післядипломної освіти, а також перекваліфікації фахівців. Такий тип освіти стає дієвим механізмом реалізації потреби навчання протягом життя. Водночас, дистанційна освіта уможливило вирішення проблем навчання дітей у віддалених гірських районах, а також осіб з обмеженими фізичними можливостями.

В сфері вищої освіти використання передових інформаційних технологій дає можливість проводити наукові конференції та семінари за участю іноземних науковців в режимі відео спілкування. Крім того, комп'ютерні технології стають незамінними в підготовці фахівців у сфері авіації, медицини та інших галузях, дозволяючи моделювати різного роду стандартні та нестандартні задачі, розв'язання яких потребує швидкого прийняття рішень та злагодженої координації дій. В цьому відношенні фахівці, які під час навчання мали постійний доступ до роботи з комп'ютерами, якісно відрізняються від тих своїх колег, які такої можливості були позбавлені.

Значний вплив на формування стандартів освіти мають політичні традиції. Зокрема, в англо-американській дослідницькій традиції велика увага при розробці стандартів якості освіти приділяється рівності. Саме рівність є ключовим поняттям, що визначає категорію якості, у Дж. Бонстінгла, У. Сміта, Ч. Ластхауса та цілої плеяди інших авторів. Говорячи про рівність, можна виокремити два її аспекти: а) рівність на вертикальному зрізі («викладач-студент»); б) рівність на горизонтальному зрізі («студент-студент»).

Проблема рівності в аспекті співвідношення «викладач-студент» витлумачується в термінах значущості в навчальному процесі. Освіта

набуває максимальної результативності лише за тих умов, коли зникає антагонізм викладача та студента. Педагог не повинен розглядати слухачів в якості об'єктів свого впливу, які, не маючи відповідного багажу знань та досвіду, повинні беззаперечно виконувати його вказівки та рекомендації. Він має позбутися відчуття своєї зверхності та незамінності як авторитетного носія знань. Лише за таких умов можливо налагодити діалогічні відносини в контексті навчання. Тут важливим засновком є усвідомлення того, що викладач та студент є рівноправними учасниками освітнього процесу, при чому «... обидві сторони визнаються одночасно і вчителями, і учнями» [8, с. 54]. Адже ті питання, часто, на перший погляд, наївні та безглузді, які слухачі ставлять викладачу, можуть цілком несподівано для останнього розкрити новий, раніше невідомий йому самому аспект проблеми, змушуючи замислитись. Ці випадкові питання іноді стають поштовхом до великих відкриттів, адже висвітлюють проблему з незвичного для науковця боку. Як свого часу зазначав видатний німецький соціолог Макс Вебер, наукові відкриття не відбуваються за письмовим столом [3], а ми б додали: дуже ймовірно, що вони відбуваються саме в аудиторії.

Крім того, унікальність кожної людини, необхідність відшукування індивідуального підходу до кожного, забезпечує безперервне фахове удосконалення викладача, який постійно опиняється перед проблемою доступного пояснення матеріалу, щораз продумуючи нову стратегію його подачі, відшукуючи нові яскравіші приклади та дотепніші жарти.

Відсутність зверхнього ставлення до аудиторії забезпечує позитивну робочу атмосферу, коли викладач більше не розглядається в якості певного ворожого елемента, спілкування з яким слід уникати за першої ж нагоди. Це дозволяє створити єдину команду студентів та викладачів (teacher-student team) [10], які спільно здійснюють цілепокладання та разом ідуть до поставленої мети. При такому підході відповідальність за успішне чи неуспішне її досягнення також стає спільним надбанням.

Водночас, рівність як умова якості освіти має і другий важливий аспект, що виражається у контексті співвідношення «студент-студент». В цьому сенсі ми могли б виокремити також два зрізи проблеми.

У першому випадку варто говорити про рівність «... стосовно, особливо, бідних та студентів-представників меншин у доступі до знань» [12, с. 131]. Тут йдеться про те, що соціально незахищені прошарки населення повинні мати доступ до такої ж якісної системи освітніх послуг, як діти заможних верст населення. Це забезпечує

рівні можливості людини для самореалізації, та виступає важливим профілактичним чинником соціальних конфліктів на ниві освіти.

В другому випадку маємо говорити про рівність як відсутність селекції здібних та нездібних відповідно до того, як вони здатні освоїти навчальну програму. Це надзвичайно важливий момент, оскільки такий розподіл не лише не сприяє подоланню розриву успішності студентів, але й завдає глибоких моральних травм тим студентам, які виявилися в когорті аутсайдерів, зумовлюючи відчуття меншовартості та згодом трансформуючись у низку комплексів, що постійно нагадують про себе в подальшому житті. Невпевненість в собі, постійний страх помилитись та бути осміяним чи покараним призводять до того, що людина замикається в собі, втрачає інтерес до навчання, не маючи бажання не лише надолужити пропущений матеріал, але й взагалі відвідувати навчальний заклад. Пригнічується навіть той потенціал, реалізація якого могла б принести до цілком достатнього рівня освоєння навчальних програм. В той же час, освіта через систему оцінювання, яка є неодмінною складовою навчального процесу та контролю його відповідності встановленим стандартам, забезпечує відтворення нерівності як селекції.

Для вирішення цієї проблеми У. Сміт та Ч. Ластхаус пропонують забезпечити можливість реалізації різноманітних програм та методик викладання в системі освіти, що дозволило б формувати навчальне навантаження відповідно до можливості його осягнення кожною дитиною, враховуючи її здібності та природні нахили. Такий підхід зумовить освоєння потрібного комплексу знань в тому темпі, який відповідає потребам дитини у його опануванні, дозволяючи уникнути травмування психіки студента у зв'язку з його нездатністю засвоїти навчальну програму з тими часовими затратами та в тому ж обсязі, що й інші. Цим вдається домогтися найголовнішого — зберегти інтерес людини до навчання, що сприятиме її прагненню до постійного самовдосконалення, а *«... коли якість розуміється як безперервне вдосконалення для всіх учнів, нерівність вирішується»* [7, с. 85]. Тож у справі забезпечення рівності в освіті важливим фактором є зміна пріоритетів, відхід від суто формалізованого підходу із подальшим наголосом на якості освіти як основі саморозвитку людини.

Отже, питання про формування стандартів якості освіти виявляється надзвичайно багатогранною проблемою, вирішення якої багато в чому залежить від соціокультурного контексту, в якому здійснюється їх

формування. Однак, не зважаючи на це, дослідницькі зусилля усіх науковців, які працюють в царині філософії освіти, спрямовані на пошуки таких стандартів освіти, такої її моделі, яка б задовольняла вимогам часу. Тож, підводячи підсумок, можна сказати, що сьогодні перед освітою стоїть завдання «... допомогти випустити громадян, які здатні жити та ефективно працювати у суспільствах, які все більш динамічно ускладнюються» [13, с. 25]. Ця фундаментальна проблема сучасного людства може бути вирішена лише завдяки контролю громадянського суспільства за якістю освіти.

Література:

1. Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів/В. Андрущенко//Філософія освіти. — 2005. — № 1. — С. 5–17.
2. Вікторов В. Г. Управління якістю освіти (соціально-філософський аналіз): [монографія]/В. Г. Вікторов. — Д.: Пороги, 2005. — 286 с.
3. Вебер М. Наука как призвание и профессия/М. Вебер; пер. с нем. под ред. Ю. Н. Давыдова//Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 707–735.
4. Воскресенская Н. М. Опыт разработки стандартов образования в зарубежных странах/Н. М. Воскресенская//Вопросы образования. — 2004. — № 3. — С. 143–161.
5. Кремень В. Освіта в контексті сучасних соціокультурних змін/В. Кремень//Філософія освіти. — 2008. — № 1–2 (7). — С. 15–21.
6. Моніторинг стандартів освіти/За ред. А. Тайджмана, Т. Невілла-Поствейна; пер. з англ. І. Пилипчук. — Л.: Літопис, 2003. — 328 с.
7. Смит У., Ластхаус Ч. Связь между равенством и качеством в образовании/У. Смит, Ч. Ластхаус; пер. с англ. Е. Фруминой//Вопросы образования. — 2006. — № 2. — С. 74–88.
8. Фрейре П. Педагогіка пригноблених/П. Фрейре; пер. з англ. — К.: Юніверс, 2003. — 168 с.
9. Щудло С. А. Соціальна стандартизація освіти як умова забезпечення її якості/С. А. Щудло//Методологія, теорія та

- практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — 2010. — № 16. — С. 641–644.
10. Becker G. S. Human capital: a theoretical and empirical analysis, with special reference to education/G. S. Becker. — Ch.: University of Chicago Press, 1993. — 390 p.
 11. Colby J., Miske W. Defining quality in education/J. Colby, W. Miske. — N-Y, 2000. — 43 p.
 12. Goodlad J. A place called school/J. Goodlad. — N-Y.: Mc Graw-Hill Professional, 2004. — 396 p.
 13. Reagle C. Creating effective schools where all students can learn/C.Reagle//The rural educator. — 2006. — Vol. 27, № 3. — P. 24–33.
 14. Андрущенко В. П., Вікторов В. Г. Якість освіти в дзеркалі сучасних вимог та експектацій [Електронний ресурс]/В. П. Андрущенко, В. Г. Вікторов. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_37/.

Кляшторный А. Н. Социокультурные факторы установления стандартов качества образования

Анализируется влияние социокультурных факторов на процесс установления конкретно-исторических стандартов образования.

Ключевые слова: *образование, высшее образование, качество образования, стандарты качества образования, социокультурные факторы, политические традиции, самореализация личности.*

Oleksii Kliashtornyi. Socio-cultural background of institutionalization of quality standards in education

The author analyses the impact of socio-cultural background upon institutionalization of the specific national quality standards in education.

Keywords: *education, higher education, quality of education, education quality standards, socio-cultural background, political traditions, human self-actualization.*

УДК 1.147

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПІДГОТОВЦІ НОВОГО ВЧИТЕЛЯ

Гончаров В. І. ©

*Професор, директор Інституту іноземної філології НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Формування нового вчителя досліджується з огляду на тенденції розвитку інформаційних технологій, впровадження яких обумовлено викликами сучасної інформаційної революції; автор обґрунтовує етапи інформатизації педагогічної освіти та прогнозує розвиток цього процесу у майбутньому.

Ключові слова: *людина, освіта, інформаційні технології, комп'ютерні технології, інформатика.*

Однією з найважливіших особливостей нашого часу є перехід розвинутих країн світу від індустріального до інформаційного суспільства. Об'єм знань, що породжується світовою спільнотою, подвоюється кожні два-три роки. Відбувається суттєве прискорення навчання особистості. В навчанні все більш актуальним стає інтегроване знання й здатність людини до його освоєння та практичного використання. Причому, не тільки в школі, але й у виробництві, побутовій сфері, в системі культури і дозвілля тощо. Це, в свою чергу, прискорює загальний перебіг подій, сприяє реалізації в них креативності, сформованої освітою, наукою і культурою. Інформатизація освіти постає своєрідним стрижнем, навколо якої інтегруються практично всі модернізаційні процеси і напрями. Як зазначається у «Білій книзі національної освіти України», «інформатизація і комп'ютеризація освіти передбачає й каталізує загальні процеси розвитку суспільства і освіти. При цьому суттєвих специфічних рис набувають основні складові освітніх систем: зміст освіти, методи, засоби і технології навчання, організації освіти, головні навчальні ресурси цих систем (інформаційні, матеріально-технічні та енергетичні). Суттєвих змін потребують і набувають системи управління, а також законодавче, нормативно-правове забезпечення процесу

інформатизації освіти. На основі поєднання традиційних педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) навчання вдається значно ефективніше розвинути і примножити природні задатки і здібності людини. Використання цих технологій у процесі навчання створює додаткові умови і спричинює появу нових цілей та оновлення змісту освіти, дає змогу досягти значно більших результатів навчальної діяльності, забезпечити для кожного учня, студента формування і розвиток їхньої власної освітньої траєкторії» [3, с. 94–95].

В сучасному інформаційному, а ще більше — в майбутньому суспільстві необхідні вміння здобувати, критично осмислювати та використовувати інформацію, що передбачає оволодіння інформаційними технологіями. Базисом глобального процесу інформатизації суспільства є інформатизація освіти. На вістрі цього процесу стоїть вчитель, інформаційна підготовка якого розглядається нами у якості безпосереднього чинника інформатизації суспільства, а головне — виховання у нових поколінь здатності, вміння і потреби працювати з інформацією, користуватись інформаційними засобами, освоювати і впроваджувати в життя інформаційні технології. Інформаційна підготовка майбутнього вчителя, його здатності до сприйняття та використання інформаційних технологій є одним з основних критеріїв готовності вчителя працювати в сучасних умовах, бути затребуваним і конкурентоздатним.

Як зазначають аналітики, «інформатизація освіти» означає ні що інше, як облаштування навчально-виховного процесу на основі інформаційних засобів та технологій, тотальне насичення його інформацією, наповнення освітнього середовища електронними засобами, створення для суб'єкту освітнього процесу якомога більш широкий комплекс можливостей використовувати засоби та сервіси цього середовища для вирішення тих чи інших освітньо-виховних завдань наукового, освітнього та організаційно-управлінського плану. Поняття інформаційна технологія з'явилася із виникненням інформаційного суспільства, основою соціальної динаміки в якому є нетрадиційні, матеріальні, інформаційні ресурси.

Розробка комп'ютерних технологій в Україні почалася в середині 70-х років ХХ століття. Найбільшого поширення набули алгоритмізовані комп'ютерні системи (довідкові та тестувальні). Хоча про підготовчий період можна говорити вже з 60-х років ХХ століття, що включає в себе монтаж та освоєння ЕВМ, обчислювальної техніки, розробка та реалізація перших елементарних програм. З середини ХХ століття й практично

до його завершення була встановлена основна обчислювальна техніка, насамперед в університетах; розпочалось її активне використання; відбувається процес «семіотизації» суспільства.

В 60-х роках ХХ століття вперше з'являється термін — інформатика. Цей термін тричі вводився в російському науковому лексиконі. У 60-і рр. ХХ століття для позначення наукової дисципліни про організацію пошуку і накопичення науково — технічної інформації. Інше його значення було привнесене з французької мови (*informatique* — інформаційна автоматика) і визначало науку про автоматизовані процеси передачі, обробки, зберігання інформації на базі ЕОМ. Таке розуміння терміну близьке до англійського «комп'ютерні науки».

Початком процесу інформатизації було прийняття ряду законів та постанов уряду, а саме: «Про заходи щодо забезпечення комп'ютерної грамотності учнів середніх навчальних закладів і широкого впровадження електронно-обчислювальної техніки в навчальний процес», прийнятої в 1985 р. Робоча група під керівництвом акад. А. П. Єршова запропонувала на обговорення Концепцію інформатизації освіти, в якій давалося визначення поняттям «інформатизація суспільства», «інформатизація освіти» і впроваджувався термін НІТ (новітні інформаційні технології).

У квітні 1984 року вийшла Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР за № 313, в якій передбачалося з 1985–1986 навчального року ввести у загальноосвітніх школах країни новий навчальний предмет «Основи інформатики та електронно-обчислювальної техніки». Для забезпечення успішного вирішення поставленого завдання пропонувалося створити кілька лабораторій інформатики в провідних науково-педагогічних закладах країни, зокрема, й в Українському науково-дослідному інституті педагогіки в м. Києві.

28 березня 1985 року з'явилася спільна Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР за № 277 «Про заходи щодо забезпечення комп'ютерної грамотності учнів середніх навчальних закладів та широкого впровадження електронно-обчислювальної техніки у навчальний процес». За цією постановою з вересня цього ж року в усіх загальноосвітніх школах країни мало розпочатися викладання нового курсу «Основи інформатики та обчислювальної техніки». Оскільки комп'ютерів у школах ще не було, то спочатку вимушено впроваджувався так званий «безмашинний» курс інформатики. Практично з цього часу інформаційна підготовка розповсюджується на педагогів, входить у навчальний процес педагогічних закладів.

За останні ж десять років було прийнято 4 Укази, 14 Законів України, 2 Постанови Верховної Ради України, 16 Постанов Кабінету Міністрів України, 12 Наказів Міністерства освіти і науки України, які в тій чи іншій мірі регламентують розвиток в освіті інформаційних технологій. Значну роль у впровадженні інформаційно-комунікаційних технологій в освітню сферу відіграв Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 13.09.2001 р. № 74/98 — ВР, в рамках якої було реалізовано декілька проектів інформатизації закладів освіти. Важливе значення у виборі напрямку і завдань розвитку електронного (дистанційного) навчання в Україні мала Програма розвитку системи дистанційного навчання на 2004–2006 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 23.09.2003 року № 1494.

На сучасному етапі найбільший вплив на розвиток інформаційно-комунікаційних технологій у освіті мають: Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 09.01.2007 р. № 537 — V. Розпорядження Кабінету Міністрів 15 серпня 2008 року № 653 — р «Про затвердження плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», які містять положення про ефективне провадження інформаційно-комунікаційних технологій у сфері освіти.

Державна програма «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006–2010 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 07.12.2005 року № 1153, яка безпосередньо визначає план дій щодо розвитку інформаційно-комунікаційних технологій для освітньої сфери.

Важливою віхою у створенні інформаційного суспільства в Україні в цілому і інформатизації освіти зокрема повинен стати прийнятий 9 січня 2007 року за № 537-V Верховною Радою України Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [3].

Так в Указі Президента України «Про національну доктрину розвитку освіти» зазначається: «Освіта — основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства» [4].

До основних публікацій, у яких висвітлені деякі аспекти зазначених загальних питань, можна віднести Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [3], у якому, зокрема, дана оцінка нинішнього стану інформатизації освіти України і визначені основні напрямки її розвитку, статтю В. Г. Кременя [6], в якій наведені основні напрямки реформування освіти України, і статтю Б. М. Богатиря [2], у якій пропонуються деякі загальні підходи до вирішення проблем інформатизації системи освіти Російської Федерації.

Таким чином, одним із важливих чинників модернізації освіти є її інформатизація. Побудова ефективних систем інформатизації освіти з урахуванням світового досвіду, особливостей і реалій стану вітчизняної освіти — одна із актуальних і важливих наукових і практичних проблем.

Поряд з розвитком інформаційних структур відбувається процес "семіотизації" суспільства — поява і розвиток багаточисленних знакових систем, завдяки яким утворюється багатокомпонентне "інформаційне поле", специфічне, що є інформаційним оточенням людини (послання текстів, графічного зображення, звукових і аудіовізуальних повідомлень та ін.). Виникає проблема інформаційної (комунікативної) адаптації людини в суспільстві.

Інформаційна технологія з'явилася із виникненням інформаційного суспільства. Академік Глушков В. М. уперше проаналізував поняття і перспективи розвитку інформаційних технологій (ІТ).

Основоположником інформатики в нашій країні по праву вважають академіка Віктора Глушкова (1923–1982 рр.), монографія якого "Основи безпаперової інформатики" (1982 р.) стала першим фундаментальним виданням у цій галузі знань та отримала широкий резонанс як серед науковців, так і серед спеціалістів-практиків.

Примітно, що один із основоположників і терміна, і власне інформатики як галузі знань В. Глушков розрізняв паперову інформатику та безпаперову інформатику, основним призначенням якої є комп'ютерна обробка інформації.

Однією із складових галузі "Інформатика" є освітня, або ж педагогічна інформатика. Інформатика як своєрідна галузь знань являє собою в першу чергу науку про всю сферу автоматизованої обробки й використання інформації і розглядається як широка науково-технічна дисципліна комплексного характеру. У цій галузі наукового знання переважають

математичні та техніко-технологічні розділи, хоча останнім часом все більшого значення набувають різноманітні соціальні аспекти у зв'язку зі стрімким розвитком і розширенням меж застосування інформатики та залученням всіх верств населення до освоєння й активного використання її надбань.

Під терміном "інформатика" розуміють прикладну галузь педагогіки, завданням якої є навчити людину орієнтуватися в інформаційному просторі, свідомо і раціонально використовувати інформаційні потоки, розумно аналізувати їх зміст, реалізовувати прямі й зворотні інформаційні зв'язки з метою успішного адаптування до навколишнього світу, цілеспрямовано і з практичною користю застосовувати комп'ютерні технології під час розв'язання різноманітних завдань власної життєдіяльності. Тому для розв'язання завдань педагогічної інформатики у тепер вже далекому 1985 р., у всіх школах і ВНЗ було введено навчальний предмет — "Основи інформатики та обчислювальної техніки".

Дидактичні проблеми і перспективи використання інформаційних технологій у навчанні досліджувала І.В. Роберт.

Психологічні основи комп'ютерного навчання визначив Ю.І. Машбіц. Систему підготовки вчителя до використання інформаційних технологій у навчальному процесі запропонував і обґрунтував М.І. Жалдак. С. Пейперт сформулював ідею «комп'ютерних навчальних середовищ».

Початок навчання інформатики в школі пов'язаний з іменами таких знаменитих академіків як Андрія Єршова та Вадима Монахова. Адже результатом їхніх багатолітніх досліджень загальноосвітніх аспектів програмування для ЕОМ стало створення першого шкільного підручника «Основи інформатики та обчислювальної техніки» та відповідного методичного посібника для вчителів. Цими виданнями було започатковано еру комп'ютеризації та інформатизації шкільної освіти.

Термін шкільна інформатика, запропонований А.Єршовим ще в 1979 р., визначався як розділ інформатики, предметом дослідження якого є питання програмного, технічного, навчально-методичного та організаційного забезпечення застосування ЕОМ у шкільному навчальному процесі.

Після передчасної смерті Андрія Єршова залишився унікальний архів, який становить понад 500 канцелярських папок. Кожна папка

містила тематичну підбірку документів, які відтворюють життєвий шлях А. Єршова, а разом з цим — історію розвитку інформатики.

На початку процесу комп'ютеризації освіти академік А. Єршов сформулював тезу: «Програмування — друга грамотність».

Головними завданнями вивчення курсу інформатики в школі було визначено такі:

— забезпечити розуміння усіма учнями можливостей і обмежень, властивих комп'ютерній техніці;

— ознайомити учнів з основними ідеями і методами інформатики на матеріалі добре знайомих задач зі шкільних курсів математики та фізики;

— цілеспрямовано формувати провідні компоненти сучасної алгоритмічної культури учнів, яка є основою комп'ютерної грамотності;

— ознайомити учнів із застосуванням інформатики і ЕОМ у всіх галузях сучасного-суспільного виробництва.

Поступово, із розвитком суспільства, оснащенням шкіл комп'ютерною технікою, створенням різноманітного програмного забезпечення, розширенням кола людей, від яких вимагалися навички роботи на комп'ютері, змінювалися зміст шкільного курсу інформатики та його мета. Чим далі, акцент щодо формування в учнів комп'ютерної грамотності зміщувався на підготовку користувача комп'ютера. Відповідно, основними вимогами до програм курсу і шкільних підручників, розрахованих на повний машинний варіант, стали:

— систематичне застосування на уроках ЕОМ;

— наступність змісту і методик навчання;

— прищеплювання комп'ютерної грамотності всім учням у вигляді формування умінь і навичок користування комп'ютерними засобами;

— формування в учнів основ нової інформаційної культури. Інформаційні засоби і технологія стають свого роду інформаційними органами, «продовженнями» людини (Х.М. Мак-Люен). Виникає проблема формування і розвитку інформаційної культури індивіда.

Поступово інформаційна культура стала доповнюватися інформаційною грамотністю, а нині мова вже йде про формування інформаційної та інформатичної компетентностей випускника школи. При цьому, компетентнісний підхід до оцінки якості навчання показує активну складову готовності молодого людини до успішного ефективного застосування набутих знань, умінь, навичок, досвіду власної діяльності за відповідної

мотивації під час розв'язання нестандартних завдань у непередбачуваних умовах.

Наступний етап у розвитку комп'ютерно-орієнтованих засобів навчання був пов'язаний із появою і поширенням систем штучного інтелекту (ШІ). Початок цього періоду припадає на кінець 70-х років ХХ століття. Головною відмінністю систем штучного інтелекту було те, що моделювання інтелекту та процесу навчання ґрунтувалося на концепції подання знань та уявленні про навчання як про процес набування та перетворення знання.

В цей же період починається використання ЕВМ в управлінні освітою, адже новітні інформаційні технології надають нові можливості для управлінської діяльності як в окремій школі, так і в усій системі освіти в цілому.

Один або два комп'ютери, призначені для автоматизації адміністративно-господарської діяльності школи, дозволяють створювати бази даних учнів (алфавітну книгу школи), анкетних даних учителів, реєструвати вхідні і вихідні документи, скласти розклад занять, готувати різні статистичні зведення. Автоматизація роботи шкільної бібліотеки дає можливість швидкого пошуку потрібної літератури, ведення карток учнів і вчителів, нагляду за станом шкільних підручників тощо [5].

Наявність достатньої кількості комп'ютерів дає змогу об'єднувати їх в інформаційну мережу школи, яка зв'язує кабінет директора, учительську, шкільні кабінети, адміністративно-господарську частину, бібліотеку в єдиний інформаційний простір. Це надає нові можливості автоматизації управлінської діяльності: ведення електронних журналів успішності учнів, створення і використання різних інформаційно-довідкових систем (нормативних, предметних, методичних), одержання і передачу оперативної інформації по всій школі. Застосування комп'ютерів у психологічній службі школи, дає змогу оперативно використовувати складні психодіагностичні методики, тестувати великі групи учнів, проводити статистичну обробку даних психодіагностики, відслідковувати динаміку розвитку психологічних особливостей учнів упродовж усього періоду навчання.

Об'єднання шкіл і установ освіти в єдину інформаційну мережу дає змогу розв'язати проблему обміну оперативною інформацією між органами керування освітою й освітніми установами (накази, довідки, статистичні дані) [7].

Другий етап розвитку інформатизації освіти розпочинається з 80-х років XX століття й продовжувався приблизно 10–15 років. В Російській Федерації цей етап пов'язаний з розробкою уточненої концепції інформатизації освіти (Б. Алгінін, Б. Кисельов, С. Ландао, І. Орешков, Б. Семянінов, А. Уваров, Д. Черешнін та ін.), що відобразила загальніше розуміння процесу інформаційної освіти, його зв'язок з інформатизацією суспільства. Виділялися перспективні для цілей освіти компоненти новітніх інформаційних технологій: комп'ютерні лабораторії, засоби телекомунікацій (комп'ютерних, аудіовізуальних та ін.), оперативної поліграфії, системи інтерактивного відео та ін. Автори інакше трактували і найближчі етапи інформаційної освіти, не уточнюючи їх часових меж: масове освоєння нових інформаційних технологій, розгортання дослідницької роботи по їх педагогічному впровадженню; активне освоєння і фрагментарне введення засобів нових інформаційних технологій і на їх основі — нових методів і організаційних форм навчальної роботи в традиційні навчальні дисципліни; зміна структури вмісту освіти на всіх його рівнях і метод, апарату вчення на основі новітніх інформаційних технологій.

В цей період, також, формуються перші комп'ютерні системи, передбачалися декілька напрямів зміни змісту освіти, розробка якісно нової моделі підготовки члена «інформаційного суспільства» — розвиток здібностей до комунікації, творчої діяльності та ін. Поворот до ширшого розуміння інформаційної освіти стимулював дослідження закономірностей цього процесу. Було встановлено, що різні ланки структури середніх навчальних закладів неоднаково «схильні» до різних компонентів інформаційної освіти.

Розпочалось масове освоєння комп'ютерних технологій. Найбільшу потребу в комп'ютеризації випробовують структури підтримки навчально-виховного процесу: системи управління навчальними закладами, інформаційно-педагогічної служби (бібліотеки, медіатеки), педагогічні і медичні служби.

В цей період практикується три основні напрями інформатизації: а) використання комп'ютерів, як засобу підготовки до занять (пошук і вибірка інформації); б) комп'ютер використовується як засіб полегшення роботи з документацією.

Інтенсивне включення аудіовізуальних засобів в процес навчання успішніше проходить в рамках також і предметів гуманітарного циклу. Вчителі приймають в основному три напрями вживання ЕОМ: комп'ютер

як інформаційний засіб для підготовки до занять (пошук, відбір, створення, тиражування інформації); засіб діагностики, тренінгу, корекції знань, умінь і навиків учнів; засіб можливого полегшення роботи з педагогічною документацією [4].

В свою чергу функції вчення вчитель все ж таки залишає за собою. Адже, саме вчитель має вирішити, яку роль повинна відігравати обчислювальна машина в справі допомоги учням у навчанні. Можна обґрунтувати спробу використати який-небудь пакет прикладних програм, але досить важко оцінити якість такого пакета, не маючи досвіду нового застосування в умовах реального класу. Учитель може дістати відповідь на деякі свої запитання, переглядаючи бібліотеку програмних засобів, але решта запитань залишається без відповіді, доки не стане ясною реакція учнів. Чи є конкретна програма найкращим способом репрезентації даного аспекту навчального плану? Чи не повторює вона змісту певного пункту навчальної програми, уже поданого в іншій формі? Чи дає вона учням змогу моделювати ситуацію, яку не можна уявити наглядно? Чи допоможе ця програма вивчати процес, який неможливо відтворити в класному приміщенні?

Застосовуючи пакет прикладних програм, учитель повинен відповісти на ці та інші запитання. Якщо всі відповіді позитивні, то можна з певністю сказати, що застосування ЕОМ дасть суттєвий вигравш. Якщо ж усі відповіді негативні, то питання про застосування такого пакета залишається відкритим. У багатьох випадках відповіді бувають і позитивними, і негативними: це свідчить про те, що в деяких випадках пакет може допомогти учням в оволодінні предметом з більшим успіхом, ніж у решті випадків. Ясна річ, самого цього недостатньо для вчителя, якого хвилює ефективність викладання предмета, застосування методів навчання і роль навчальних ситуацій.

В. Андрущенко визначав, що функція викладача при використанні інформаційних технологій в навчальному процесі стає іншою: він повинен навчити студента орієнтуватися в цьому інформаційному середовищі, повинен розвинути його творчі та інтелектуальні здібності, у тому числі здатність до самоосвіти. Саме ця обставина робить використання інформаційних технологій, інформатизацію навчального процесу головним засобом здійснення переходу до інноваційної освіти, на що вказується в цілому ряді документів стратегічного і науково-дослідного характеру [1].

Слід зауважити, що застосування обчислювальної техніки в навчальному процесі відкриває нові шляхи в розвитку навичок мислення й уміння вирішувати складні проблеми, надає принципово нові можливості для активізації навчального процесу вищої школи. Персональний комп'ютер (ПК) дозволяє зробити аудиторній самостійні заняття більш цікавими, динамічними й переконливими, а величезний потік досліджуваної інформації легко доступним.

Література.

1. Андрущенко В. П. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку XXI століття: монографія/В. П. Андрущенко. — К.: Педагогічна думка, 2007. — 350 с.
2. Богатырь Б. Н. Система образования России как объект информатизации//Школа-семинар «Создание единого информационного пространства системы образования» (г. Москва, 3–5 нояб. 1998 г.). — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1998.
3. Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 року № 537-V-<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
4. Информационная технология в университетском образовании. — М., 1991. — 249 с.
5. Информатика. Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/За ред. О. І. Пушкаря. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002.
6. Кремень В. Г. Суспільство знань і якісна освіта//Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик «Освіта», № 13–14, 21–27 березня 2007 р.
7. Основы современных компьютерных технологий: Учебное пособие/Под ред. А. Д. Хоменко. — СПб.: КОРОНА-принт, 1998.

Гончаров В. И. Информационные технологии в подготовке нового учителя

Формирование нового учителя исследуется учитывая тенденции развития информационных технологий, внедрение которых обусловлено вызовами современной информационной революции; автор обосновывает этапы информатизации педагогического образования и прогнозирует развитие этого процесса в будущем.

Ключевые понятия: *человек, образование, информационные технологии, компьютерные технологии, информатика.*

Goncharov V.I. Information technologies in the training a new teacher

Forming a new teacher was reviewed given the tendencies of development of information technologies, implementation of which is due to challenges of modern information revolution; author justifies stages of informatization of pedagogical education and foresees development of this process in the future.

Key words: *human, education, information technologies, computer technologies, informatics.*

УДК 37.013.73

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УЧИТЕЛЯ В ДЕТЕРМІНАЦІЯХ СВІТОГЛЯДУ

Кравченко А. А. ©

Кандидат історичних наук, докторантка Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Досліджується проблема впливу світогляду, як самовизначення власної позиції людини до світу та суспільства, на формування відповідальності вчителя в навчальному процесі. Світогляд визначає не лише позицію вчителя щодо ціннісного вибору, але й детермінує смислийго діяльності у взаємовідносинах з учнем. Відповідальність вчителя обумовлює гуманізацію освітнього процесу, що є причиною подальшого поступу сучасної цивілізації.

Ключові слова: освіта, вчитель, відповідальність, детермінація, гуманізація, особистість.

Постановка проблеми. Діяльність вчителя спрямована на розвиток сутнісних сил людини. Вона розгортається у спільній праці усіх учасників навчально-виховного процесу, що виокремлює відповідальність в якості основної світоглядної детермінанти освіти. Розвиток людських здібностей, або *розвиток самої здібності розвиватися*, не відбувається в межах причинно-наслідкової, «лінійної» логіки. Основною його відмінністю від руху є самодетермінованість. Наявність «само-» обумовлює відповідальність суб'єкта освітнього простору за те, що відбувається у ньому. Проте основну відповідальність несе саме вчитель, покликаний створювати умови формування потреби в розвитку, в зміні змісту наявного освітнього буття. Зазначена ситуація виокремлює проблему світоглядних орієнтирів, які визначають напрямок цих змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом дослідженню проблеми взаємозв'язку світогляду і моральної відповідальності як умови соціокультурного прогресу взагалі і діяльності вчителя в навчальному процесі зокрема присвячено роботи В. Колотила, Л. Добровольської, Г. Йонаса, В. Сафіна, Е. Бакірова, Е. Левінаса, А. Єрмоленка та ін.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Виокремлення значених ситуацій показує сьогодні загострення проблеми світоглядних орієнтирів діяльності вчителя. Педагогічна діяльність вимагає вміння свідомого цілепокладання. Якщо основною метою освіти виступає формування «людини в людині», то вчитель зобов'язаний усвідомлювати шляхи її досягнення. Окрім раціональних засад, важливу роль відіграють світоглядні орієнтири, що визначають «траєкторію» та способи реалізації освітнього проекту, і мають швидше ірраціональну природу, яка також потребує вияснення.

Формулювання завдань та цілей статті. Метою статті є обґрунтування необхідності дослідити вплив світогляду на формування відповідальності вчителя. Вияснення даних питань розкриє процес становлення і ствердження смислу діяльності вчителя у виборі її засобів та постановки цілей, що особливо важливо для продуктивного, цілеспрямованого навчального процесу.

Виклад основного матеріалу. В сучасному світі людина є «відкритою системою», яка змушена постійно приймати участь у виборі напрямків життєдіяльності. Перманентний вибір утворює ситуацію невизначеності та непрогнозованості не лише майбутнього, але й сучасного стану. В межах педагогічної діяльності те, який вибір робить учитель, залежить не тільки і не стільки від раціональних міркувань, скільки від ірраціональних засад, що конституують його світогляд. Всупереч традиційним теоретичним конструкціям та методологічним рекомендаціям, вони не підлягають формалізації, і тому не можуть існувати поза реальними учасниками освіти, її суб'єктами.

Світогляд як специфічне людське явище розкривається у взаємодії та відношенні людини до світу. Людина — єдина жива істота, що здатна бути відстороненою від світу та процесу своєї життєдіяльності. Завдяки цьому вона може визначати своє місце в універсумі, що рівнозначно самовизначенню. «Тобто світогляд виступає засобом визначення власної «позиції» суб'єкта у відношенні до всіх життєво важливих явищ і подій у світі. Причому «позиції» не тільки теоретичної, але й практичної — як такої, що визначає спосіб участі в подіях» [5, с. 157], — зазначає В. Колотило.

Хоча відповідальність є суспільною якістю людини, її формування є виключно особистісним. Важливо, що відповідальність виступає системоутворюючим фактором, оскільки завдяки їй окремі індивідууми поєднуються в *соціальний організм*. Отже, відповідальність утворює

сміслову ідентичність спільноти людей. Формування смислу є культуруотворюючою функцією соціальної відповідальності, адже відповідальне відношення між мною та «Іншим» можливе тільки у спільному смисловому горизонті. Культуруотворюючим механізмом є світогляд, що визначається, з точки зору А. Швейцера, як «сукупність хвилюючих суспільство та людину думок про сутність оточуючого світу, про положення та значення людства та людини у ньому» [8, с. 71]. Таким чином, світогляд є мірою представленості в конкретній людині «Цілого».

Світогляд, як показує історико-культурний досвід, може сприяти розвитку культури або стати причиною деградації. «Траєкторія» руху культури визначається станом світогляду її творців. Світогляд, який сприяє розвитку культури, повинен бути *мислячим, оптимістичним та етичним*. Духовні потенції людини пробуджуються тільки через звернення до «мислячого» світогляду, оскільки «духовна сила» людства породжується тільки мисленням.

Сутність «оптимістичного світогляду», який поціновує буття більше за небуття, полягає у «турботі» про все існуюче. А якщо культура є «сміисловою цілісністю», то вона не може протистояти природному буттю. Людський світ включає в себе природу, а звідси цілком логічно впливає розумність світового процесу. З позиції «оптимістичного світогляду» «послідовність подій у світі так або інакше має розумну мету, а покращення умов існування у світі взагалі та у суспільстві зокрема сприяє духовно-моральному вдосконаленню індивіда» [8, с. 88]. Етичний аспект світогляду виражається у внутрішній спрямованості на самовдосконалення особистості. Саме тут формуються відношення до тих чи інших засобів впливу на світ і людину заради їх розвитку.

В контексті вивчення проблеми світоглядних детермінант педагогічної діяльності вчителя особливо важливим є свідоме, осмислене використання тих або інших дидактичних прийомів. Безперечно, що розвиток мислення був і залишається необхідною складовою світогляду вчителя, так само як в освітній практиці є наявність «оптимістичного світогляду». Без нього неможливо утримати *віру в учня* серед рутини повсякденної реальності з її проблемами та тимчасовими невдачами. Вчитель повинен «бачити» смисл своєї діяльності навіть у найскладніших ситуаціях, інакше його діяльність втрачає сенс.

І, нарешті, світогляд вчителя є *етичним* у тому смислі, що він спрямований на процес вдосконалення не тільки учня, а й самого вчителя. Процес розвитку в освіті не є одностороннім, вона завжди двосторонній

процес, що означає активність всіх суб'єктів освітньої діяльності в контексті її здійснення.

Таким чином, світогляд вчителя повинен бути культууроутворюючим, оскільки лише в цьому випадку він буде відповідальним. Що означає: бути зорієнтованим у своїй діяльності не тільки на індивідуальну мету, а на *сміслову ціле*. Тільки тоді духовно-моральне вдосконалення людини, її «окультурення» можна утримати в тих межах, де людина виступає «останньою метою культури» [8, с. 88].

Безумовно, сфера освіти є єдністю «практичного» та «теоретичного» розуму. Якщо останній «відповідає» за ефективне досягнення поставлених цілей, то перший — за розумність самих цілей. Світогляд, як царина «практичного» розуму, є необхідною основою діяльності. Без світоглядної складової освітня діяльність постає цілеспрямованим рухом без цілі, тобто активністю без смислу. Смісл будь-якої діяльності, а тим більше вчительству, надає її зв'язок з *цілим*. На думку *А. Швейцера*, розумним є «тільки те, що підпорядковано смислу, який ми здатні надати нашому життю» [8, с. 93]. Важливо пам'ятати, що співвіднесеність індивідуальної діяльності з «цілим смислу» відбувається не тільки в межах окремої суб'єктивності, але також співмірна з смислом інших людей та смислом світу.

Відповідальність співвідносить індивідуальне «Я» з чимось більшим, ніж воно саме. Причому те, що перевищує «Я», не є зовнішнім по відношенню до нього. Космос не є зовнішнім по відношенню до мікрокосмосу. Вічність не протистоїть обмеженості людського життя. Так само і світ не протистоїть індивіду. Відповідальність людини перед світом та за цей світ не є відповідальністю *частини* перед *Цілим*. В сучасній філософії стверджується протилежний механістичному погляд на природу, згідно якому вона є «мережа відносин, та в кінцевому рахунку у цій взаємозв'язаній мережі взагалі немає ніяких частин» [4, с. 339]. В такому випадку в дійсності первинним є *ціле*, а *частина* являє собою тільки «видимість» існування. Необхідно вміти знаходити вихід до *цілого* крізь емпіричну сукупність речей. Важливу роль у цьому процесі відіграє світогляд як досвід *цілого світу*.

В межах освіти дані міркування розкривають філософські засади функціонування світогляду. Якщо освіта має відношення перш за все до людини, то її практика повинна бути цілісною, а не являти собою сукупність розрізнених дисциплін та методів їх вивчення. Цілісність освіти, як і цілісність людини, відтворюють цілісність світу. Процес

освіти, що розуміється не як процес передачі та засвоєння формалізованої інформації, постає як безпосередньо пов'язаний із здатністю людини мислити в контексті цілого. «Ціле є первинним, і якщо ви розумієте динаміку цілого, то можете вивести з неї якості та паттерни взаємодії всіх частин» [4, с. 339]. Отже, можна стверджувати, що людина *мислить цілим*, а шлях до самосвідомості, тобто до осмислення власного існування та місця у світі, також усвідомлюється через «ціле».

Світогляд, таким чином, за своєю структурою відтворює цілісність світу. Так само як світ не є сукупність речей, так і світогляд не є сумою ідей. Діяльність вчителя передбачає наявність цілісного світогляду, інакше він не зможе відтворювати в учнів цілісного та гуманістичного світосприйняття та відповідального світорозуміння. Освіта є конституюванням світу в процесі зустрічі «Я» та «Іншого». Це творення мікрокосмосу, або іншими словами, це «відкриття світу». До цього творчого відкриття співпричетності усі суб'єкти освітнього процесу. Відкриття людської індивідуальності «назустріч» світові відбувається як відповідальне відношення. Адже самореалізація людини у світі не є «грою дзеркальних відображень», мова перш за все йде «про мою відповідальність, тобто про існування, вже зв'язане зобов'язаннями» [6, с. 193], — зазначає Е. Левінас. Людське буття утримується в «напруженні» виходу за межі наявного існування. Воно є системою, що постійно самооновлюється. «Відповідальність переносить центр тяжіння окремого буття поза ним. Подолання феноменального, або внутрішнього, існування полягає не у тому, щоб отримати визнання з боку Іншого, а у тому, щоб запропонувати йому власне буття. Бути в собі означає виражати себе: це вже означає служити іншому» [6, с. 193], — впевнений Е. Левінас.

В контексті педагогічної практики дані міркування розкривають метафізичне (трансцендентне) значення відповідальності у діяльності вчителя. Безперечно, вчитель дійсно займається вчительством тільки у формі дарування власного буття «Іншому». Для цього вчитель повинен бути здатним перенести смисловий центр власного буття за межі власного «Я». Отже, центром діяльності вчителя постає учень. У цьому і полягає справжній перехід до гуманізації освіти.

Проте не варто «звужувати» відповідальність вчителя до меж відповідальності за учнів. На думку Г. Йонаса, існує два види відповідальності: відповідальність «за» і відповідальність «перед» [3, с. 146]. Розрізнення цих видів відповідальності має важливе значення для розуміння форм

реалізації цього феномену в педагогічній практиці. Справа у тому, що відповідальність «за», або «вертикальна» відповідальність, є принципово *монологічним* відношенням. Це асиметрична взаємодія «сильного» зі «слабким». Натомість відповідальність «перед», або «горизонтальна» відповідальність, ґрунтується на рівноцінній співприсутності у спільній діяльності. Тому Г. Йонас використовує по відношенню до спільноти, об'єднаної «горизонтальною» відповідальністю, поняття «братерство» [3, с. 146].

Необхідно зазначити, що домінування у світогляді вчителя відповідальності «за» призводить до входження в педагогічний простір авторитаризму. Характерно, що чим більш ширим буде прагнення вчителя «формування особистість» учня, тим більш деспотичною буде реальна освітня практика. «Це — монологічна відповідальність, підґрунтям якої є суб'єкт-об'єктне відношення» [2, с. 383]. Таким чином, відповідальність може розгортатись як процес становлення індивідуальності учня. В такому випадку «формування особистості» учня відбувається відповідно до наперед заданого масштабу та є нічим іншим, як адаптацією живої особистості до зовнішніх по відношенню до неї шаблонів.

Важливою особливістю соціальної відповідальності вчителства є вміння утриматись між полюсами пристосування до наявних вимог соціуму, та абстракцією ідеалу всебічно розвиненої особистості. Звичайно, вчитель повинен у своїй діяльності сприймати учня як конкретну людину, яка змушена існувати в конкретно-історичних умовах. Але остаточною метою освіти є не відповідність ідеалам, а сама людина, тобто створення умов для реалізації «людського в людині». Але цей процес не може бути детермінований ззовні, адже розвиток людини обумовлений внутрішніми духовними енергіями.

Відповідальність вчителя, таким чином, повинна бути зорієнтована на гуманізацію освіти. Процес гуманізації освітньої діяльності полягає у перетворенні людини в найвищу соціальну цінність, врахування та творчий розвиток її індивідуальних особливостей. В такому випадку освіта спрямована не просто на підготовку учня до майбутньої професійної діяльності, а на забезпечення повноцінного життя на кожному етапі навчально-виховного процесу. Висловлюючись іншими словами, гуманізація освіти — це *перетворення освіти на життя*.

Необхідно враховувати, що гуманізація освіти відображає загальносвітові тенденції щодо «олюднення» сучасної цивілізації. Таким чином, відповідальність стає основою нової освітньої та виховної парадигми,

як адекватна відповідь на виклики сьогодення. Можливості людства збільшуються не тільки по відношенню до зовнішнього світу. Так само зростають можливості впливу на внутрішній світ людини. Технократизм традиційної освіти, що виражається у різноманітних маніпуляціях «людським матеріалом», представлений у її прагненні «формувати» особистість. Проте людина не є об'єктом, тому збереження «образу людини», тобто «людського в людині» висуває на перший план *відповідального вчителя*.

Відповідальне вчительство ставить завдання переходу від практики «формування» до творчого «засвоєння», що кардинально змінює роль вчителя в навчально-виховному процесі, підвищує значимість управлінської діяльності педагога. Вчитель (викладач) виступає посередником у системі «знання — учні (студенти)», в якій він не формує (передає, транслює, інформує), а організовує, скеровує навчальний процес [1, с. 127].

Практика «формування» виступає на перший план в тому випадку, коли освіта в цілому та діяльність вчителя зокрема розуміються як виконання вимог наявного соціального середовища. Але, ефективне виконання цих вимог можливе тільки за умови, що «формування фахівця» відбувається на ґрунті виконання освітою своєї універсальної цивілізаційної місії. В такому випадку логіка розвитку людини визначає способи адекватного забезпечення соціуму потрібними фахівцями.

Висновки. Таким чином, дійсна гуманізація освіти можлива у тому випадку, коли в основі світоглядних детермінант вчителя буде знаходитись відповідальність. Вона є суттєвим моментом будь-якої соціальної взаємодії, виводить людське «Я» у відкритий простір культурного співбуття. В силу цієї ситуації актуалізується взаємозв'язок феномену відповідальності з моральним аспектом світогляду людини. Як головна характерологічна властивість, відповідальність взаємодіє з моральними імперативами *гуманізму, патріотизму, творчості, ініціативності, дисциплінованості, чесності, працелюбності, здатності до раціонального самообмеження*.

Перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Означені проблеми, розглянуті в статті, актуалізують завдання дослідити становлення «людського в людині як самостійний процес, оскільки «вирішальне слово» залишається за учнем (студентом), а не за вчителем. В єдності вони є творцями нового життя, що постає головним креативним змістом освітнього процесу.

Література:

1. Добровольська Л. П. Принципи антропологізації в навчально-виховному процесі як тенденція відтворення духовно-морального образу особистості майбутнього педагога//Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПНУ. Проблеми загальної та педагогічної психології. — Т. XIII, ч. 4.
2. Єрмоленко А. Категоричний імператив відповідальності Ганса Йонаса//Йонас Г. Принцип відповідальності.
3. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Пер. з нім. — К.: Лібра, 2001.
4. Капра Ф. Дао фізики: Пер. с англ. — Киев: София; М.: Гелиос, 2002.
5. Колотило В. В. Сучасна картина світу та світогляд людини//Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. — № 19. — 2010.
6. Левинас Е. Избранное. Тотальность и Бесконечное. — СПб.: Университетская книга, 2000.
7. Сафин В. Ф. Проблема самоопределения личности педагога//Формирование социальной активности личности учителя: Межвуз. сб. научных трудов/Под редакцией В. А. Слостенина/В. Ф. Сафин. — Московский государственный пединститут им. В. И. Ленина. — М., 1982.
8. Швейцер А. Культура и этика/Пер. с нем. Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанского. Общая ред. и пред. В. А. Карпушина. — М.: Прогресс, 1992.

Кравченко А. А. Ответственность учителя в детерминациях мировоззрения

Исследуется проблема влияния мировоззрения, как самоопределения собственной позиции человека в отношении к миру и обществу, на формирование ответственности учителя в учебном процессе. Мировоззрение определяет не только позицию учителя относительно ценностного выбора, но и детерминирует смысл его деятельности у взаимоотношениях с учеником. Ответственность учителя обуславливает гуманизацию образовательного процесса, что становится условием дальнейшего прогресса современной цивилизации.

Ключевые слова: образование, учитель, ответственность, детерминация, гуманизация, личность.

Kravchenko A. A. The responsibility of a teacher in the worldview determination

The paper explores a problem of the relationship of a worldview as self-identification of a person own positions to the human world and the society, in the formation of the responsibility of the teacher in the learning process. Worldview determines not only the position of the teacher in relation to choice of values, but also establish the meaning of his or her activity in relationships with students. A responsibility of a teacher causes the humanization of the educational process that leads to the humanization of modern civilization.

Keywords: education, teacher, responsibility, determination, humanism, and personality.

УДК 232.1 (477)

ЕТНОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В КОСОВО: ВИСНОВКИ ДЛЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Вітман К. М. ©

Доктор політичних наук, професор Одеської юридичної академії

Досліджується сучасна етнополітична ситуація в частково визнаному постдезінтеграційному Косово. Вивчаються основні етнополітичні проблеми держави: становище сербської національної меншини, етнополітичний конфлікт з Сербією. Прогнозується, які етнополітичні висновки з досвіду Косово може зробити Україна.

Ключові слова: *Косово, етнополітичний конфлікт, етнонаціональна політика.*

Процеси етнополітичної інтеграції та дезінтеграції, які супроводжуються розпадом існуючих держав та формуванням нових державних утворень, є об'єктом пильної уваги етнополітології. Є усі підстави стверджувати, що на локальному рівні етнополітологія як наука стоїть на варті інтересів держави, її напрацювання сприяють збереженню територіальної цілісності, підтриманню міжетнічної злагоди, запобігають виникненню міжетнічним конфліктам. Складові етнополітології — етноконфліктологія, етнопсихологія, етносоціологія, етнополітична безпека дають відповіді на окремі, вужчі питання своєї спеціалізації, які можна звести до спільного знаменника: аналіз, вивчення етнодеструктивних явищ, запобігання їх виникненню або нейтралізація згубного для національних інтересів держави ефекту. Теоретичні здобутки цих наук етнополітологічного напрямку знаходять втілення в практичній етнополітиці держави.

Однак не завжди держава може ефективно стримувати дію етноконфліктогенних чинників. Причин для цього може бути безліч: слабкість державної влади; тиск сусідніх держав, зацікавлених в етнічних конфліктах на її території; поява нових етноеліт, які висувають вимоги на здобуття влади та відокремлення території, компактно населеної представниками національної меншини. Це призводить до прояву

деструктивного потенціалу етнічних чинників — міжетнічних конфліктів всередині країни, етнополітичних конфліктів за участю інших країн та в кінцевому підсумку може завершитися дезінтеграцією держави.

Для української етнополітичної науки є надзвичайно актуальним вивчення досвіду інших держав, що пройшли або зараз проходять процес етнополітичної дезінтеграції. По-перше, тому що Україна також виникла внаслідок етнополітичної дезінтеграції наддержави, до складу якої входила — Радянського Союзу. Незважаючи на те, що з того часу пройшов 21 рік, для України актуальна більшість проблем, з якими доводиться мати справу постдезінтеграційним державам. Серед них: етнотериторіальні та етнополітичні претензії сусідніх країн, які спираються на потужну підтримку своїх національних меншин; етнополітичний розкол різних частин України, які рухаються в протилежних зовнішньоінтеграційних напрямках, що може за несприятливих умов призвести до нового витка етнополітичної дезінтеграції; забезпечення рівного задоволення прав етноспільнот; формування адекватної мовної політики, яка б стримувала дію етнічних відмінностей.

По-друге, вивчення ситуації в інших постдезінтеграційних державах дозволить уникнути значної кількості помилок та хибних кроків в державній етнонаціональній політиці, спираючись на їх досвід. В науковому доробку ми неодноразово доводили, що етнополітика держави — не майданчик для експериментів та різких кроків, якими б ефективними вони на перший погляд не здавалися б. Спрогнозувати ефект тих чи інших заходів, причинно-наслідкову реакцію в сфері етнонаціональних відносин, зазвичай, практично неможливо. Етноспільноти (етнічна нація, національні меншини) бурхливо та непередбачувано реагують на утиски своїх етнокультурних прав. Як справедливо наголошував І. Курас у своїх працях, «необхідність особливої зваженості і розсудливості в державній етнонаціональній політиці диктується об'єктивною складністю і суперечливістю етнонаціональної ситуації в державі» [1, с. 5].

Прикладом на користь цього твердження може слугувати нещодавнє запровадження нового мовного Закону України «Про засади державної мовної політики». Нормативно-правовий документ розширює сферу застосування мов національних меншин, відповідно до європейських стандартів, зафіксованих в Європейській хартії регіональних мов або мов меншин і, щонайголовніше, приводить у відповідність реальну мовну ситуацію до офіційної. Національні меншини, які переважно послуговуються рідними мовами (російською, румунською, кримськотатарською),

отримують право на визнання державою такого застосування шляхом надання мові національної меншини статусу регіональної. Проте цей закон був витлумачений правими політичними силами як загроза етнополітичній безпеці та територіальній цілісності України і став предметом порушення міжетнічної злагоди, конфліктів та вуличних сутичок.

Відтак, для української етнополітології та практичної етнополітики є корисним вивчення етнополітичного поступу інших постдезінтеграційних держав. Цього разу ми звернемо нашу увагу в бік країни, що утворилася в 2008 році внаслідок дезінтеграції СФРЮ та затяжного етнополітичного конфлікту з Сербією. Косово вже неодноразово ставало об'єктом нашого наукового аналізу, однак в цьому випадку нас цікавитиме сучасний етап етнополітичного розвитку частково визнаної держави, її внутрішня та зовнішня етнополітика у боротьбі за територіальну цілісність, незалежність та міжнародне визнання.

Нагадаємо, що після проголошення незалежності в односторонньому порядку в 2008 році, Косово перебуває під серйозним тиском ззовні, обумовленим труднощами міжнародного визнання, що суттєво ускладнює розбудову демократичних інститутів, соціально-економічний розвиток та врегулювання напруженої етнополітичної ситуації в країні. За 4 роки державному утворенню вдалося домогтися підвищення свого статусу з невизнаної до частково визнаної держави, яку визнали держави-члени ООН, але не Організація Об'єднаних Націй. Дослідник С. Маркедонов стверджує, що участь частково визнаних держав у міжнародних відносинах обмежена правовим полем держав, що визнають їх [2]. Станом на 14 листопада 2012 року незалежність Косово визнали 95 держав з 193 країн-членів ООН, що це становить 49,2%. До них належать 22 з 27 (81,5%) країн-членів Європейського Союзу. Сербія досі категорично відмовляється визнати самостійність колишньої автономії.

Держави, що підтримують незалежність Косово (США, країни ЄС) закликають Сербію та Косово до діалогу задля нормалізації відносин, дотримуючись укладених раніше домовленостей. США навіть погодилися, що для продовження діалогу Приштини з Белградом не обов'язково визнавати повну незалежність Косово. «Ми розуміємо, що такому визнанню заважають політичні реалії та особливості конституції Сербії. Однак потрібен діалог, щоб напрацювати домовленості для захисту безпеки та економічних інтересів населення Сербії та Косово», — заявила держсекретар США під час візиту до Приштини в жовтні 2012 року [3]. США водночас вимагають покласти край будь-яким

політичним дискусіям, в ході яких ставиться під сумнів факт здобуття незалежності Косово.

У своїх попередніх роботах, присвячених вивченню етнополітичної та геополітичної ситуації в Косово, ми зупинилися на конфлікті між сербами та косоварами на Півночі невизнаної держави, яка погано контролюється косовською владою. Щоб виправити цю ситуацію та втілити заборону на імпорт сербських товарів, влада Косово встановила прикордонний контроль на контрольно-пропускних пунктах «Яріне» та «Брняк». Косовські серби, незгідні з переходом прикордонних пунктів під контроль Приштини, заблокували на декілька місяців сполучення між північними провінціями Косово та Сербією. Конфлікт допомагали вирішити підрозділи миротворчих сил KFOR, що призвело до сутичок між військовослужбовцями НАТО та сербами. Зрештою, навіть сербський Президент Б. Тадич закликав командування міжнародних сил і політичних представників косовських сербів припинити зіткнення та забезпечити свободу пересування шляхом переговорів [4, с. 11].

Ці події підтверджують той факт, що головною проблемою для Косово на нинішньому етапі розвитку є зовсім не рівень міжнародного визнання, а вирішення етнополітичних проблем всередині держави. Влада Косово практично не контролює етнополітичні процеси в північному регіоні, де компактно проживає сербська національна меншина. Наслідком затяжного, багаторічного міжетнічного конфлікту між сербами та албанцями стало те, що етнічний фактор у будь-яких взаємовідносинах між ними домінує. Влада Косово сприймається сербською національною меншиною виключно як албанська влада, а не влада держави, в якій вони проживають. А це питання внутрішньої легітимності, яке Косово необхідно негайно вирішувати задля збереження територіальної цілісності та незалежності.

Варто погодитися з російським політологом А. Криловим з приводу того, що ступінь соціально-економічної успішності, розвитку державних інститутів, контролю власних територій та внутрішньої легітимності невизнаних держав має ключове значення [5]. У випадку Косово, головним фактором для збереження державності слід вважати успішну етнополітику. Якщо владі Косово вдасться припинити бути лише албанською владою і стати загальнодержавною, яка запропонує сербській національній меншині достатньо привабливі інструменти для задоволення своїх політичних та етнокультурних прав, що припинить сербсько-албанське протистояння демократичними методами без

допомоги сусідніх держав і миротворчого континенту, — лише тоді ми зможемо констатувати, що Косово відбулося як незалежна держава. І міжнародне визнання суверенної, самодостатньої держави стане лише справою часу.

Етнічний конфлікт, що призвів до відокремлення Косово та оформлення автономії в державу, може з таким же успіхом покласти край її існуванню. Якщо Косово не відбудеться як держава, спроможна вирішувати внутрішні етнополітичні проблеми, США та ЄС не будуть підтримувати увесь час нежиттєздатне державне утворення. І не обов'язково причиною втрати незалежності Косово слід вважати тільки Сербію, цілком можливий варіант етнополітичної інтеграції частково визнаної держави з Албанією у випадку неможливості вирішити самотужки етнополітичні проблеми. Як слушно зазначає російський історик А. Крилов, чим успішніше вирішуються політичні, етнополітичні та соціально-економічні проблеми в невизнаній державі, тим складніше встановити контроль ззовні або нав'язати там владу іншої держави. Внутрішня легітимність та спроможність ефективно вирішувати внутрішні проблеми важливіша від міжнародного визнання, адже з часом ідея незалежності може втратити підтримку через етнополітичні та соціально-економічні труднощі.

Поки що політична та соціально-економічна ситуація в частково визнаній державі далеко не найкраща. Саме тому Косово здобуло прізвисько «чорної діри» або «гетто Південно-Східної» Європи, — стверджує німецький політолог Т. Фустер [6]. За словами експертів, у Косово практично немає промисловості, хоча достатньо корисних копалин для її розвитку. Рівень безробіття найвищий у Європі і сягає 43%. Понад 40% косоварів живуть за межею бідності. До найбільших внутрішніх викликів національній безпеці належить етнічний конфлікт, організована злочинність та корупція. З огляду на сумнівний міжнародний статус та нестабільну політичну ситуацію через можливість відновлення збройного конфлікту навіть ті держави, що визнали Косово, не наважуються співпрацювати в економічній сфері: Приштині не вдається залучити іноземні інвестиції. Єдина держава, з якою Косово має тісні зв'язки — це Албанія, але вона у рейтингу найбідніших європейських держав випереджає лише Косово.

Косово залишається єдиною державою Західної Європи, громадяни якої потребують віз для пересування в Єврозоні. В такий спосіб ЄС намагається стримати потужний потік трудової міграції з Косово. З

огляду на високий рівень безробіття, відсутність соціально-економічних перспектив та соціального захисту громадяни Косово не нехтують жодною можливістю виїхати за кордон. Щодня в Приштині шикуються довжелезні черги до посольств країн ЄС. Косовари все менше вірять у перспективи своєї молоді постдезінтеграційної європейської держави і воліють виїхати за її межі.

На тлі відсутності повного контролю над своєю територією та скрутною соціально-економічною ситуації дія етнічного чиннику тільки посилюється. Косовські албанці звинувачують у своїх негараздах сербів. На території Косово сербська меншина налічує близько 10%, зосереджених у північних провінціях держави. Після конфлікту навколо встановлення прикордонного контролю на Півночі, косовські серби оголосили референдум щодо легітимності влади Косова. Волевиявлення відбулося 14–15 лютого 2012 року в Північному Косово, яке населяють 11% населення держави і яке охоплює 3 північних провінції: Лепосавіч, Звечан, Зубін Потік та частину Косовської Митровіці за берегом ріки Ібар.

На референдум було винесено одне запитання: «Чи визнаєте ви органи влади так званої Республіки Косово?» [7]. Напередодні Європейський Союз та країни Заходу закликали косовських сербів не брати участь у референдумі. І навіть Сербія не підтримала цю радикальну антикосовську акцію під тиском ЄС, до якого прагне вступити. Президент нелегітимного центрального органу сербів Північного Косово М. Іванович засудив позицію Сербії. Слід зазначити, що в Північному Косово серби мають владу ще з 1999 року. Вони контролюють діяльність муніципалітетів Лепосавіч, Звечан, Зубін Потік. На їх території використовуються сербські національні символи, проводяться сербські національні вибори за підтримки місцевої влади і бойкотуються вибори до органів влади Косово. Всі спроби Приштини поширити свою владу на Північне Косово завершуються міжетнічними сутичками, які стримує міжнародний миротворчий контингент.

За результатами референдуму, в якому взяли участь 75% косовських сербів, 99,74% — не визнали влади Косово, 0,26% — визнали [8, с.13]. Парламент Косово взагалі назвав референдум недійсним. Однак найкраще суть цієї етнополітичної проблеми охарактеризував міністр закордонних справ Албанії, висловивши стурбованість самим фактом проведення волевиявлення паралельними інституціями косовських сербів за негласної підтримки Белграду. Політик зазначив, що хоча

референдум не має жодного юридичного ефекту, він не відповідає інтересам етнospільнот, які полягають в економічній та політичній інтеграції в межах Косово. Але, беручи референдум до уваги, в ЄС розпочали розробку плану забезпечення сербської меншини в Косово автономією та створення регіональної ради в Північному Косово. На що радикальна Партія самовизначення Косово, що перебуває в опозиції, відповіла вуличними протестами. Опозиціонери вимагали припинення консультацій з Сербією, оскільки не готові обміняти Північне Косово на нормалізацію відносин з Белградом. Партія самовизначення вважає, що автономія Півночі Косово покладе початок знищенню суверенітету всієї держави.

Завдяки черговим переговорам 24 лютого 2012 року Белграду і Приштині вдалося домовитися щодо статусу Косово. Згідно з домовленостями, Сербія не визнає самостійності республіки Косово, однак визнає за нею право брати участь в регіональних організаціях на Балканах та підписувати офіційні документи. Цей договір є першою угодою, яку уклали сторони після проголошення незалежності Косово в односторонньому порядку. Приштина безуспішно вимагала включення в текст документу положення про незалежність Косово. Але сам факт укладення домовленостей Сербії з Косово, яка офіційно вважає його частиною своєї території — геополітична перемога Приштини. Ця поступка було винагороджена Євросоюзом: в березні 2012 року Сербія отримала статус країни-кандидата у члени Європейського Союзу. Заявку на членство Белград подавав ще 2009 року.

Комітет з міжнародної політики Європейського парламенту заявив, що Сербії доведеться змиритися з незалежністю Косово і рано чи пізно визнати самостійність колишньої автономії. Адже згідно з Копенгагенськими критеріями держави, які претендують на вступ до ЄС, повинні проводити політику добросусідських відносин з усіма своїми сусідами і не брати участь у жодних конфліктах з ними. Саме протистояння між Сербією та Косово довгий час було головною перешкодою наданню їй офіційного статусу кандидата в члени ЄС. Белград проводив політику подвійних стандартів, намагаючись поєднати збереження територіальної цілісності держави, тобто повернення невизнаної республіки до свого складу та євроінтеграцію. Ця політика триває й досі на неофіційному рівні. Адже в Сербії залишається багато прихильників повернення Косово. І це програмне гасло популярне серед виборців.

Вже після отримання Сербією статусу кандидата в члени ЄС, сербський політик І. Дачич, який після виборів 2012 року став прем'єр-міністром, пропонував розділити Косово за етнічною ознакою, повернувши під контроль Белграда провінції, населені сербами [9]. Також Сербія провела місцеві вибори в Північному Косово. Вибори в двох муніципалітетах Косово відбулися 6 травня 2012 року за сербським законодавством незважаючи на те, що голова місії ООН в Косово назвав їх незаконними і закликав Сербію не проводити їх. Про те, що Сербії буде дуже важко остаточно відмовитися від Косово, красномовно свідчить редакція Конституції від 2006, яка досі є чинною і змін не зазнавала. Основний Закон Сербії вже в преамбулі проголошує провінцію Косово та Метохію «невід'ємною частиною території Сербії», яка «має статус чинної автономії в межах суверенної держави Сербії», з якого «впливають конституційні обов'язки всіх державних органів підтримувати та захищати державні інтереси Сербії в Косово та Метохії у всіх внутрішніх та зовнішніх політичних відносинах» [10, р.3]. І кожного разу наполягаючи на легітимності своїх претензій до Косово, Сербія посилається на текст Конституції та непорушність суверенних кордонів держави. Белград побоюється наступного витка етнополітичної дезінтеграції і намагається хоча б показово втримати контроль над колишньою автономією. Однак зовнішньополітичні реалії поступово переважають етнополітичні амбіції Сербії, яка змушена вести діалог з Приштиною, хоча б за участі європейських посередників або представників ООН.

У вересні 2012 року Косово зробило ще один крок до повного суверенітету. Парламент Косово прийняв поправки до Конституції, що дозволяють офіційно завершити міжнародний нагляд — місію Міжнародного цивільного комітету (International Civilian Office), який здійснював міжнародний контроль за незалежністю Косово згідно з планом «керованої незалежності». Комітет мав право втручатися у політику держави — блокувати закони й навіть усувати міністрів задля дотримання прав сербської національної меншини. Своє рішення про закриття Міжнародний цивільний комітет обґрунтував тим, що Косово перетворилося на сучасну поліетнічну демократію, державні інституції якої готові взяти на себе повну відповідальність за ситуацію в державі [11].

Незважаючи на те, що міжнародний нагляд офіційно завершено, в Косово залишилася величезна кількість етнополітичних проблем:

уряд Приштини й досі не контролює своєї території на Півночі Косово і поки не пропонує ефективних програм інтеграції сербів в поліетнічне суспільство Косово. У свою чергу, косовські серби не демонструють готовності до співпраці, намагаючись радикалізувати позицію Сербії щодо незалежності Косово. Чи вдасться владі Косово впоратися з цим етнополітичними викликами, ми побачимо вже найближчим часом. Прем'єр-міністр Косово Х. Тачі запевнив США та Західну Європу в тому, що держава зробить усе для більш широкої участі національних меншин в суспільно-політичному житті Косово. Політик пообіцяв, що влада працюватиме над розробкою привабливих проектів для Півночі Косово, однак присутність там структур Сербії є серйозною перешкодою для цього [12].

На перший погляд здається, що Україні, на відміну від Косово, після 21 року незалежності та відсутності проблем з міжнародним визнанням вже не загрожує новий виток етнополітичної дезінтеграції. Однак Україна має етнополітичні проблеми у взаємовідносинах з сусідніми державами, які спираються на підтримку активних національних меншин (румунська, російська); труднощі з рівним забезпеченням прав національних меншин в Автономній Республіці Крим (кримські татари та росіяни), з формуванням політичної — поліетнічної нації, з задоволенням мовних прав етноспільнот. Як свідчить досвід Косово, ці виклики потребують пильної уваги та вирішення в межах етнонаціональної політики, адже другорядних етнополітичних проблем просто не буває — за несприятливих умов етнічний чинник може запустити процес дезінтеграції держави.

Література:

1. Курас І. Державна етнонаціональна політики в умовах становлення відкритого суспільства/І. Курас//Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? [збірник] — К.: ППІЕНД, 2002.
2. Маркедонов С. Уроки и последствия пятидневной войны в Южной Осетии [Електронний ресурс]: лекція во Владикавказском Институте Цивилизаций 7 октября 2008 года/С. Маркедонов//Абхазия. — Режим доступу: <http://www.abkhaziya.org/server-articles/article-63e5dbfe257034561b67be6b988d2fba.html>.

3. Клинтон: Независимость Косово не обсуждается [Электронный ресурс]//Подоробности. — Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/power/2012/10/31/867614.html>.
4. На півночі Косова у сутичках з силами НАТО постраждало 30 сербів//Український тиждень. — 2011. — № 48 (213).
5. Крылов А. Непризнанные государства: важна «внутренняя легитимность» [Электронный ресурс]/А. Крылов//The Analyticon — Режим доступа: <http://theanalyticon.com/?p=1550&lang=ru>.
6. Fuster T. Kosovo — das «schwarze Loch» Europas [Электронный ресурс]/T. Fuster//Neue Zürcher Zeitung. — Режим доступа: <http://www.nzz.ch/aktuell/international/kosovo—das-schwarze-loch-europas-1.9130922>.
7. North Kosovo referendum [Электронный ресурс]/TransConflict. — Режим доступа: <http://www.transconflict.com/2012/02/north-kosovo-referendum-not-binding-no-surprise-but-changes-everything-172/>.
8. Белград и Приштина визначили статус Косова//Український тиждень. — 2012. — № 7–8 (224–225).
9. Сербия попросила себе кусочек Косово [Электронный ресурс]/Новый регион. — Режим доступа: <http://www.nr2.ru/inworld/395984.html>.
10. Constitution of Serbia/Venice Commission. — 1 December, 2006.
11. Косово одержує повний суверенітет [Электронный ресурс]/Deutsche Welle. — Режим доступа: <http://www.dw.de/косово-одержує-повний-суверенітет/a-16229529>.
12. Xharra B., Hamidi L. Kosovo's «Independence» Stirs Debate on PM's Power [Электронный ресурс]/B. Xharra, L. Hamidi/Balkans Insight. — Режим доступа: <http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-s-independence-stirs-debate-on-pm-s-power>.

Витман К. М. Этнополитическая ситуация в Косово: выводы для этнополитической политики Украины

Исследуется современная этнополитическая ситуация в частично признанном постдезинтеграционном Косово. Изучаются основные этнополитические проблемы: положение сербского национального меньшинства, этнополитический конфликт с Сербией. Прогнозируется, какие этнополитические выводы из опыта Косово может сделать Украина.

Ключевые слова: *Косово, этнополитический конфликт, этнонациональная политика.*

Whitman K. M. Ethno-political situation in Kosovo: conclusions for ethnic policy of Ukraine

The modern ethno-political situation in unrecognized (de facto) postdisintegrating Kosovo is investigated. The main ethno-political problems like position of Serbian national minority, ethno-political conflict with Serbia are studied. The author predicts what kind of conclusions Ukraine will make on Kosovo experience.

Keywords: *Kosovo, ethno-political conflict, ethnonational politics.*

УДК 321.64

ПАРАМЕТРИ ПОЛІТИЧНОГО ПЕРЕХОДУ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

Вонсович С. Г.[©]

*Кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри
політології Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Основна увага приділяється параметрам політичного транзиту у контексті постсоціалістичного розвитку; розкрито варіативність підходів до етапів і механізмів політичного переходу у сучасній зарубіжній і українській транзитології.

Ключові слова: *транзитологія, політичний транзит, транзитивний процес, варіативність переходів.*

Транзитивні процеси, які проходять на пострадянському просторі, тривалий час є об'єктом уваги дослідників. Переходи від одного типу політичного режиму до іншого — порівняно нова для політичної науки проблематика. Тривалий час (1960 — ті і навіть 70 — і роки) значного впливу вона не мала. Тому проблемам політичного переходу (транзитам) у науковій літературі не надавалося належної уваги. Вони розглядалися лише у контексті теорії модернізації.

Інтерес до даної проблеми значно зріс у другій половині 80 — тих років ХХ століття у зв'язку із крахом СРСР, країн «соціалістичного табору» і продовжує тривати. Актуальність проблематики зумовлюється наступними чинниками: по-перше, невизначеністю варіантів трансформації феномену пострадянського і постсоціалістичного політичних просторів; по-друге, різновекторністю розвитку й швидкостей напрямів трансформаційних процесів у країнах колишнього СРСР і сучасної України; по — третє, ситуація ускладнюється тим, що проблеми переходу відносно мало вивчені у класичній політичній теорії, а на пострадянському просторі тільки торують собі шлях у царині наукового пізнання.

В Україні концептуальні засади демократичного переходу знайшли своє відображення у працях дослідників В. Бурдяк, А. Гальчинського,

В. Горбатенка, Г. Зеленько, А. Колодій, О. Литвиненка, М. Михальченка, О. Романюка, Н. Латигіної та ін.

Мета даної статті полягає у розкритті різноманітних підходів до визначення параметрів політичного переходу. За цього ми виходимо з того, що політичний перехід у класичному варіанті визначається як рух від авторитарних форм правління до демократичних.

Завдання даної статті, з урахуванням наведеної мети дослідження, полягає у дослідженні: причин переходу; власне процесу і його проміжних етапів; способу переходу та його послідовності; довготривалості переходу та його результатів.

Аналіз феномену демократичного переходу розкривається, насамперед, у концепціях, які лежать в основі політичної трансформації. Причинами переходів можуть виступати різноманітні чинники, як-то: економічні кризи, соціокультурні протиріччя, послаблення ідеологічної легітимації режиму [15, с. 119] тощо. Дані фактори, хоча й можуть суттєво вирізнятись між собою, однак за результатами свого впливу мають певну подібність. Створюючи серйозний тиск на існуючий режим, вони, або спонукають його до змін добровільно, або ж знищують його силоміць. Таким чином, питання причинності полягає у тому, що саме було поштовхом до переходу. Класики демократичного транзиту Ф. Шміттер і Г. О'Доннел у цьому плані виокремлювали три основні стадії переходу до демократії: лібералізацію, демократизацію і соціалізацію (ресоціалізацію) [3, с. 298].

Лібералізація відбувається за умов інституціоналізації політичних змін, що простежується у громадянських свободах, які постають без зміни владних структур.

Також дослідники додають ще одну фазу — ресоціалізацію, під час якої відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і «правил гри». Проте наявність цих фаз не призводить до змінюваності політичної системи; вона продовжує зберігати авторитарні тенденції і їй властиві лише деякі свободи. Так постає режим, що характеризується формальністю демократичних інститутів, які знаходяться під наглядом апарату влади. Зазначений режим відомий як «опікунська демократія». Вона не ставить своїм завданням формування демократичного режиму. Головною метою владної еліти є утримування влади і збереження її у майбутньому. Тому, як вчить досвід, за умови відсутності або слабкості реальної, незалежної, опозиції, авторитарний режим існуватиме досить довго у вигляді «опікунської демократії».

Початком демократизації у деяких політологічних дослідженнях вважається та точка відліку, за якою вже неможливо повпливати на перебіг демократичного процесу [8, с. 83–84].

У ході демократичного транзиту відомі вчені — транзитологи Ф. Шміттер і Т. Л. Карл виокремлюють чотири форми різновиду демократичних переходів. Зокрема, це:

- «нав'язаний» перехід;
- «пактований» перехід;
- «реформістський» перехід;
- «революційний» перехід [6, с. 12].

Окреслені різновиди є свідченням того, що демократії можна досягти декількома варіантами.

При «нав'язаному» переході провідне угруповання режиму спонукає інших акторів визнати їх і діяти за іншими правилами у політичній грі. І, хоча це угруповання спроможне контролювати події, однак, зрештою (і це відбувається часто), воно втрачає контроль.

Якщо ж відбувається «пактований перехід» (або договірний перехід), то між правлячою групою попереднього режиму і тими, хто відмежовується від участі у владі, заключається пакт і угода.

Проведення «реформістського» переходу відбувається під тиском «низів» на правлячі групи, шляхом масової мобілізації знизу.

Досліджуючи питання трансформації політичних режимів, вважаємо за необхідне дослідити диференціацію окремих фаз переходу, маючи за мету теоретичне осмислення всієї динаміки переходу.

Наразі звернімося до репрезентованих підходів щодо створення динамічних моделей. Перша спроба розробки сучасної моделі демократичного транзиту була запропонована американським політологом Данквартом Растроу у статті «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі», у 1970 році.

Відправним пунктом за цього має слугувати умова — наявність національної єдності. Растроу зазначає, що « поняття «національна єдність» не несе у собі нічого містичного на зразок плоті і крові (*Blut und Boden*)». Воно означає лише те, що значна частина громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів щодо того, до якого політичного співтовариства вона (вони) належать» [1].

Зауважимо, що власне сам перехід змодельовано трьохфазно: а) підготовча фаза («preparatory phase»), що характеризується конфліктом всередині політії; б) на другій фазі, т.зв. «фазі прийняття рішень» —

здійснюється вибір альтернатив, укладання пакту (або пактів) на основі прагматичних компромісів. Сюди, також, входить підготовка і усвідомлене прийняття демократичних правил; в) на фазі «звикання (habituation phase)» політичні процедури, інститути і т.п. поступово закріплюються і утверджуються у суспільстві як демократичні.

Д. Растроу вважає, що саме перший основний компроміс є ключовим моментом демократизації. Саме він є доказом ефективності принципу примирення і узгодження і відкриває перспективу вирішення існуючих та наступних проблем методами, демократичними за своєю суттю. Зазначимо, що вихідним положенням для створення динамічної моделі політичної трансформації автор визначає «фактори, що забезпечують стійкість демократії, не обов'язково рівнозначні тим, які породили дану форму будови політичної системи: при поясненні демократії необхідно проводити різницю між її функціонуванням і генезисом» [1, р.337].

3. «Стадія призвичаєння», під час якої відбувається закріплення цінностей демократії.

Поява політичного переходу, його початок, викликає необхідність чіткого визначення його кордонів, тобто визначення, на якому етапі завершиться панування авторитарного режиму і розпочинається політичний перехід.

На початок політичного переходу можуть вказувати:

- активні виступи опозиційних угруповань;
- зміни у верхівці влади, що призводять до зміцнення позицій про-реформістських груп (кадрова перебудова);
- декларації лідерів режиму про наміри щодо проведення реформ, тощо [15, с. 121].

Також початком процесу демократичного переходу (або демократизації) може бути такий історичний момент, за якого його учасники (актори) усвідомлюють, що старий режим більш не може слугувати основою для їхніх дій [9, с. 70].

Враховуючи поточну політичну ситуацію під час транзитивного стану політичних систем, варто звернути увагу на ті політичні процеси, які відбуваються безпосередньо напередодні і у період політичного транзиту. Саме через це варто наголосити на тому, що перехід одного режиму до іншого відбувається в умовах трьох взаємопов'язаних типів криз — структурної, культурної і поведінкової. Вони (кризи) є «... наслідком несумісності (дисгармонії, дисбалансу, конфлікту) різних

аспектів політичної системи: культурних цінностей, соціально — політичних структур і поведінки окремих людей» [10, с.141–152].

Зазначимо, що під поняттям «кризовий стан» розуміється визначення ситуації під кутом зору класичного девелопменталізму. При чому, криза може завершитися стабілізацією, «оздоровленням» і переходом суспільства у «нормальний» стан [11].

У структурі політичного транзиту виокремлюють п'ять основних складових: формування передумов транзиту, власне процес переходу і його якісне наповнення, результат транзиту мікро- і макро- політичний транзит.

Варто зазначити, що дослідники, загалом, виділяють три групи передумов політичного транзиту: а) наявність національної єдності та ідентичності; б) відповідний рівень економічного розвитку; в) впровадження у політичну культуру демократичних цінностей [12].

Також слід зазначити, що поведінкові кризи можуть простежуватися у поведінці як неефективного керівництва існуючого режиму, так і у поведінці більш ефективного керівництва з боку опозиції; у конфлікті між окремими особистостями як у керівництві державою так і серед опозиції.

Безумовно, що в даних видах поведінкових криз мотивація їхніх учасників визначається духовно-ідеологічними цінностями і матеріальними інтересами. Природно, що взаємодія структурних, культурних і поведінкових конфліктів призводить до посилення криз. Останнє може завершитися системною трансформацією [10].

Поведінкові кризові явища простежуються у різний спосіб. По-перше, під час конфлікту між неефективним управлінням існуючого режиму і більш ефективним управлінням, представленим опозицією. По-друге, у боротьбі керівництва правлячого режиму із народною опозицією або апатією мас. По-третє, у конфлікті між окремими особистостями, серед яких одні підтримують існуючу владу, а інші приєднуються до антисистемної опозиції.

В усіх трьох видах поведінкових криз мотивація тих, хто підтримує існуючу політичну систему або опозицію, визначається духовно-ідеологічними цінностями та матеріальними інтересами. За цього частина учасників конфлікту вважає політично пріоритетним досягнення певних етичних принципів, інші — прагнуть здобути бонуси у вигляді влади, багатства, тощо. Зазначимо, що взаємодія структурних, культурних і поведінкових конфліктів призводить до взаємопідсилення

відповідних криз, що зумовлює системну трансформацію і зміни політичної системи.

Оскільки процес демократичного переходу являє собою складне комплексне явище, то він включає, також, і цілу низку додаткових етапів. Різновидами етапів переходу можуть становити: лібералізація, конституювання діалогу і конкуренції між режимом та опозицією тощо.

В основі своєї моделі переходу Д. Растоу визначив компоненти генезису демократії, етапи (або фази) переходу. Перехідний період (транзит) вчений визначає як «період часу від безпосередньо перед переходом до безпосередньо після переходу до демократії». Власне транзит вчений розподілив на три фази, які розміщені у такій послідовності: 1) підготовча фаза; 2) фаза прийняття рішень; 3) фаза звання [1, р.337].

Перехід досить рідко може відбуватися у вигляді однолінійного процесу, коли демократичні завоювання уже не можуть перейти до прибічників авторитарного варіанту розвитку. З цього приводу існують різні підходи щодо розуміння механізмів і закономірностей політичного розвитку. Серед них чільне місце займають циклічні і хвильові моделі [4, с. 20]. Вони здатні пояснювати різні типи і режими зміни політичних систем: еволюційний, інволюційний, круговий, коливальний, тощо.

На початку першої (підготовчої фази) транзиту становлення демократії не є першочерговим завданням, воно виникає пізніше.

Першочергове завдання підготовчої фази полягає у поляризації суспільства, що обмежене національною єдністю.

Для другої фази характерним є те, що частина політичних лідерів країни ухвалює рішення щодо фундаментальних механізмів демократії: виборче право, вільні вибори тощо. Відбувається досягнення компромісу, консенсусу щодо правил гри. Власне симптоматичне засвоєння політичними силами та суспільством нових демократичних правил, процедур та цінностей відбувається в ході фази звання [14, с. 10].

На думку іншого американського політолога — Ф. Шміттєра, початком процесу демократичного переходу варто вважати усвідомлення його учасниками (акторами) того, що старий режим не може бути основою для здійснення різних дій. Кінцем транзиту (переходу) на його думку, є визнання політичними акторами незворотності змін, які відбулися [16, с. 24].

І хоча інтерес до циклів і хвиль соціально-політичного розвитку чітко відображений у теоретичному дискурсі Заходу, проявляється він нерівномірно. Найбільший і тривалий у часі інтерес до даного підходу у процесі аналізу політичного розвитку характерний для представників

світ — системного підходу. Вони розглядають еволюцію соціально-політичних систем у контексті світового розвитку (Ф. Бродель, І. Валерстайн, Дж. Модельські та ін.).

Зокрема І. Валерстайн проводить аналогію циклів і хвиль розвитку політичної системи, які здатні призвести до внутрішньої трансформації із частотою і глибиною дихання, що змінюється у залежності від зовнішніх умов і внутрішнього стану. Він зауважує, що «... ми цікавимося циклами тому, що вони є одночасно і механізмом, який описує життя історичної системи, і механізмом, за допомогою якого діє реальна система. Наш інтерес споріднений інтересові, який виявляє фізіолог дихання тварин. Фізіологи не дискутують про те, чи існує дихання. Вони не передбачають і того, що можна легко пояснити причини і наслідки кожного окремого виду дихання. Таке пояснення неминуче є дуже складним. Але було б важко описувати фізіологію тварин, не беручи до уваги ту обставину, що всі тварини дихають, причому дихають, повторюючи цей процес багаторазово і досить регулярно, — в іншому випадку вони просто не виживуть» [2, р.559–576]

Спосіб переходу до демократії визначається стратегією демократизації, яку обирає режим і опозиція. У різних країнах він здійснюється по-різному і містить свої особливості. Переходи за формою можуть бути мирними і насильницькими, еволюційними і революційними; такими, що нав'язані зовні, або такими, які були здійснені під впливом переважаючих внутрішніх змін.

Зокрема, проблема переходу від однієї стадії суспільного розвитку до іншої, більш високої, містить глибинні коріння. Така точка зору знайшла своє відображення в теорії марксизму в контексті переходу від капіталізму до комунізму. Так, у «Критиці Готської програми» К. Маркс зазначав, що: «Між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періоду відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, окрім як революційною диктатурою пролетаріату» [7, с. 27].

У іншому розділі цієї праці — «Перехід від капіталізму до комунізму», він трактує ідеї політичного перехідного періоду як переходу від «демократії для меншості» до «демократії для більшості».

Варіант, умовно кажучи, «жорсткого» переходу включає в себе: по-перше, етап політичної революції і зміни суспільного ладу, по-друге,

етап поширення і утвердження цих змін в усіх сферах і на території всієї країни.

Зовнішній вплив може бути активним і пасивним та негативним, що сприяє укріпленню або послабленню поставторитарного режиму. Важливою ознакою зовнішнього фактору є його здатність і спроможність трансформуватися у внутрішній фактор.

Часовий вимір переходу, тобто його тривалість, має важливе значення. Однозначної відповіді на це запитання, зрозуміло, не може бути. Як засвідчує історія, за Р. Далем [5], демократія, (за винятком Уругваю) не зліквідовувалася із середини у тих країнах, де вона проіснувала протягом двадцяти років.

Отже, послідовність — одна із складових політичного транзиту. Перед існуючим режимом, який здійснює перехід до демократії та опозицією, постає низка невідкладних, важливих, завдань:

- закріплення авторитету нового, поставторитарного, режиму;
- створення правової та конституційної основи нового суспільства;
- залучення нових демократичних лідерів;
- закладення нових інституційних основ політичної активності на підтримку демократії;
- створення ефективної ринкової економіки, приватного сектора та приватної власності.

Ці завдання можна вирішувати або по чергово, або одночасно. Важливо, в даному випадку, визначити, чи все це відбуватиметься за участі громадськості, чи за її ізоляції.

Отже, які проблеми вирішувати першочергово — економічні чи політичні реформи — залежить від соціокультурного контексту переходу, та стратегії, яку вибирає режим [15, с. 210].

Варто акцентувати увагу і на зовнішньому контексті політичного переходу, адже для ХХІ століття характерні переходи до більшої відкритості міжнародним процесам. Так, на думку ряду дослідників (А. Пшеворський [13, с. 31], Н. Латигіна [9, с. 72]) будь-яка демократизація за визначенням є одночасно і інтернаціоналізацією бажання відкрито сприймати зовнішні імпульси, а також розвиватися з орієнтацією на світові досягнення.

Результати демократичного переходу можуть окреслюватися в залежності від того, як глибоко відбувся перехід у темпоральному вимірі. Часовий вимір дає можливість визначити успішність або невдачу демократичного переходу.

Таким чином, завершення процесу переходу визначається неможливістю повернення до вихідного стану, тобто перехід закінчується тоді, коли політичні актори починають усвідомлювати незворотність змін.

Література:

1. Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model//Comparative Politics. — 1970. — Vol.2. — № 3. — P. 337–367.
2. Wallerstein I. Long Waves as Capitalist Process//Review. 1984. — Vol. — 7. — № 4. — P. 559–576.
3. Бортніков В.І. Особливості розвитку партійної системи українського суспільства в контексті виборів//Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць./Українська академія наук. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 294–307.
4. Пантин В.И. Возможности циклически — волнового похода к анализу политического развития//Полис. — 2002. — № 4 (69). — С. 19–26.
5. Даль Р. О демократии/[Пер. с англ. А.С. Богдановского — М.: Аспект Пресс, 2000. — 204 с.
6. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы//Полис. — 2004. — № 4. — С. 6–27.
7. Критика Готской программы//Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, Изд. 2-ое, т. 19. — С. 932.
8. Наливкина Н. В. Демократические переходы и неудача демократического транзита в России//Вестник ТГПУ. 2006. — Вып. 12 (63). Серия: Гуманитарные науки (социология). — С. 83–84.
9. Латигіна Н. Шляхи та структурні фази демократизації суспільства//Політичний менеджмент. — 2005. — № 2 (11). — С. 68–77.
10. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования/Пер. с англ. — М.: Издательский дом «ИНФРА М», Издательство «Весь Мир», 2000. — 320с.
11. Наше общество в трёх измерениях/Под ред. Н. И. Лапина. — М.: ИФРАН, 1994. — 245 с.
12. Ашимбаев М. С. Политический транзит: от глобального к национальному измерению. — Астана, «Елорда», 2002 г. —303 с.

13. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке/А. Пшеворский; Пер. с англ. [Алексеева Ю.Г. и др.]; Под ред. В. А. Бажанова. — М.: РОССПЭН, 1999. — 319 с.
14. Раствоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели//Полис. — 1996. — № 5. — С. 5–15.
15. Циганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. М.: Интерпракс, 1995. — 296 с.
16. Шмиттер Ф. Процесс демократического транзита и консолидации демократии//Полис. — 1999. — № 3. — С. 30–33.

Вонсович С. Г. Параметры политического перехода: проблемы определения

Основное внимание уделяется параметрам политического транзита в контексте постсоциалистического развития; раскрыто вариативность подходов к этапам и механизмам политического перехода в современной зарубежной и украинской транзитологии.

Ключевые слова: *транзитология, политический транзит, транзитивный процесс, вариативность переходов.*

Vonsovych S. G. Parameters of the political transition: problems of determination

The focus is on the political parameters of transit in the context of post-socialist development revealed variability approaches to the stages and mechanisms of political transition in modern Ukrainian and transitology.

Key words: *transitology, political transit transitive process variability transitions.*

УДК 2.33:167

ДО ПИТАННЯ ПРО СТРУКТУРУ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ: ІННОВАЦІЙНА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

Герасименко А.[©]

Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

Аналізується фінансова політика держави, її інноваційна складова, яка визначається як комплекс організаційно-правових і економічних заходів з боку держави, спрямованих на забезпечення реалізації інтересів суб'єктів інноваційної діяльності і стимулюють інноваційні процеси в країні; цей процес розглядається як ризикований та не завжди прибутковий, який досить часто призводить до реструктуризації та серйозних зрушень; визначається, що для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, що особливо важливо за умови інтеграційних і глобалізаційних процесів, держава повинна реалізувати відповідну фінансову політику, складовою якої б стала стратегія інноваційного розвитку.

Ключові поняття: *людина, виробництво, економічна політика, інноваційна фінансова політика, культура, виховання.*

Визначаючи економічну політику як комплекс заходів, що реалізуються на державному рівні й які забезпечують вирішення стратегічних і тактичних завдань розвитку економічної системи відповідно до інтересів суспільства і особистості, слід проаналізувати її структуру. За правило, вирізняють такі напрями: фінанси-кредитна, бюджетна, науково-технічна, структурна, соціальна, інвестиційна, зовнішня політика. Зупинимось на їх аналізі більш детально.

У сучасному світі зростає роль державних фінансів. Остання фінансова криза довела, що ринкова система не здатна самостійно відновлювати і досягати макроекономічної рівноваги. На думку науковців, роль держави у ринковій економіці надалі буде тільки зростати [1, с. 6]. Діяльність держави в економіці реалізується через економічну політику, головною складовою якої є фінансова політика. Необхідно визначити сутність фінансової політики держави та суперечності її реалізації в структурі

економічної політики України. На сьогодні є очевидним, що економічна ефективність фінансової політики держави, її соціальна направленість залежить від переосмислення її концептуальних засад, подолання тих стереотипів, які визначали стратегію та тактику реалізації цілей, а також обґрунтування підходів щодо ролі та місця держави в ринковій економіці. В сучасній ринковій економіці кожен суб'єкт господарської діяльності знаходиться під постійним впливом, а відповідно в залежності від дії суб'єктивних і об'єктивних чинників. Об'єктивним чинником впливу є дія законів ринку, яка формує поведінку індивідуума в ринковому середовищі. Суб'єктивними чинниками впливу є політика держави і поведінка інших суб'єктів, які намагаються реалізувати власні інтереси. І хоча кожен із суб'єктів розуміє, що існують об'єктивні закони ринку, які він не в змозі подолати в своїй повсякденній діяльності, він намагається їх обійти реалізуючи власні суб'єктивні інтереси. В такій ситуації зростає роль держави як загального контролера за поведінкою всіх суб'єктів економічної діяльності [2, с. 4]. Власне в цієї діяльності буде визначатися головний напрямок фінансової політики, особливо за умов фінансової дестабілізації та кризи.

Головним дестабілізуючим фактором в Україні, як визначають науковці, залишається світова фінансова система, що обумовлюється її сучасною структурою та особливостями функціонування. Саме стан світової фінансової системи на сьогоднішній день є визначальною умовою настання глобальних економічних криз. Важливим наслідком поточної світової кризи є те, що вона фактично поставила точку у тривалій суперечці між кейнсіанською та монетаристською школою макроекономіки про роль держави у процесі регулювання економічних процесів. Практично всі провідні країни були змушені втрутитися у діяльність ринку та здійснити значні фінансові вливання в економіку [1, с. 6]. При цьому на сьогодні існує цілий ряд суперечностей функціонування державної фінансової політики, які були викликані процесом глобалізації. Так, О. Шнипко зазначає, що елементи західних моделей економічного та суспільного життя механічно переносяться на менш розвинуті країни, а це призводить до того, що відставання даних країн у рівні економічного розвитку не зменшується, а збільшується. При цьому держави фактично відмовляються від стимулювання внутрішніх накопичень, які мають бути базою для інвестицій, а відповідно і для економічного зростання, на користь зовнішнього фінансування. Але це зменшує здатність держав до проведення незалежної економічної

політики та створює реальну загрозу втрати економічної незалежності [3, с. 78].

З методологічної точки зору критерієм виявлення тих чи інших суперечностей у фінансовій сфері може бути такий підхід: там, де інтереси не співпадають, існують суперечності. З огляду на це, об'єктивно існуючими основними суперечностями є наступні:

— між об'єктивною необхідністю задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей і можливостями економічної системи країни для цього;

— між потребами економіки в різних ресурсах, необхідних для її ефективного функціонування і можливостями їх забезпечення;

— між потребами економіки в ефективно діючому економічному механізмі, заснованому на засадах ринкової економіки і повнотою та темпами його створення;

— між потребами економічної системи в структурі державного управління і регулювання і системністю та ефективністю її функціонування;

— між національними і регіональними інтересами в економічній сфері;

— між національними економічними інтересами і економічними інтересами первинних ланок народного господарства;

— між національними інтересами в економічній сфері і міжнародними економічними інтересами та економічними інтересами інших країн [4, с. 20].

Однією із головних проблем в процесі реалізації фінансової політики держави є протиріччя між державою і ринком, між суб'єктивним і об'єктивним в процесі соціально-економічного відтворення. Роль держави в ринковому механізмі виявляється у впливі суб'єктивного на реалізацію дії об'єктивних економічних законів через посередництво ринкового механізму.

Суперечливість даного процесу полягає в тому, що суб'єкт в особі держави завжди намагається, прагне до максимізації використання дії об'єктивних механізмів ринку. Держава намагається використати дію об'єктивних законів ринку реалізуючи свою соціально-економічну і фінансову політику. Але процес реалізації державної політики, як правило, супроводжується необхідністю реалізації тактичних цілей політики, які не тільки не враховують дію законів ринку, але і суперечать останнім. І хоча стратегічні цілі фінансової політики держави базуються

на врахуванні і використанні об'єктивних законів ринку, проте, тактичні, а, відповідно, механізм реалізації фінансової політики держави призводить до загострення суперечності між суб'єктивізмом урядової політики і об'єктивністю функціонування ринку [2, с. 4].

В Україні нестабільний стан фінансової політики держави та невиконання власних функцій набуває дещо перманентного характеру. Одним із чинників провалу у виконанні завдання досягнення високих показників соціально-економічного розвитку, що його ставила влада на початку відновлення незалежності, стала неефективна система державних фінансів. У 90-х роках ХХ ст. її еkleктично і хаотично сформована модель дозволила утримати країну від економічного і політичного колапсу, проте вона не здатна була забезпечити реалізацію нових завдань та пріоритетів, що постали перед Україною в умовах розвитку ринкових відносин. За часів економічного піднесення 2000 — I половини 2008 рр. ця модель не змогла забезпечити ефективний перерозподіл фінансових ресурсів з метою створення передумов для оптимізації структури економіки, посилення інвестиційної активності та зменшення розривів між доходами різних груп громадян. Слабкість інститутів та незавершеність процесу розбудови системи державних фінансів давало можливість різним урядам здійснювати кон'юнктурну бюджетно-податкову політику, спрямовану переважно на вирішення ситуативних завдань, замість завдань стратегічного розвитку економіки. Як наслідок, попри значне зростання в 2000–2008 рр. обсягу фінансових ресурсів, що перебували у розпорядженні держави, Україна досягла незначного прогресу у вирішенні головних завдань які стоять перед нею з часу відновлення незалежності: зростанні добробуту населення та структурній перебудові економіки на базі інвестиційно-інноваційної моделі [5, с. 6].

Сьогодні проблеми здійснення взагалі економічної політики та фінансової політики, як її частки модна виразити наступним чином:

По-перше, Україна має надзвичайно енергомісткий промисловий сектор. Впливає на структурні диспропорції і надзвичайно висока зовнішньоекономічна орієнтація та критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції, обтяженої високою часткою доданої вартості.

По-друге, існуючий рівень тінізації економіки дійшов тієї небезпечної межі, коли можна говорити про існування системи розширеного

відтворення тіньових економічних відносин в Україні. Тінізація економіки є одним з основних чинників, які створюють реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку держави. Вона негативно позначається на всіх сферах суспільного життя, гальмує та викривлює соціально-економічні реформи.

По-третє, залишається структурно незбалансованим фінансовий сектор економіки. Низький рівень капіталізації українських банків та недостатня частка державних банківських установ не відповідає вимогам політики зростання та структурно-інноваційної перебудови національної економіки. Низький рівень розвитку фондового ринку не дозволяє зробити його ефективним інструментом мобілізації інвестиційних ресурсів, а відтак і політики економічного зростання. Зберігається структурна розбалансованість державних фінансів, їх суто фіскальна спрямованість.

По-четверте, занижена (у декілька разів) вартість людського капіталу. Наслідок цього — низька платоспроможність населення, відсутність стимулів зростання його кваліфікаційного потенціалу, нагромадження капіталу, технічного прогресу, що в свою чергу відбивається на стані фінансової системи країни в негативному сенсі. Всі ці внутрішні суперечності та загрози ускладнюються зовнішніми світовими кризовими явищами [5, с. 103].

В умовах глобальних економічних потрясень та їх внутрішньо економічних наслідків, коли саме бюджетно-податкові інструменти мали б стати основою антикризової політики України, проблеми та дисбаланси державних фінансів стали продукувати додаткові загрози для економіки. Розбалансований стан системи державних фінансів погіршив соціально-економічне становище країни та інвестиційний клімат, пришвидшив інфляційні процеси, поставив країну перед загрозою дефолту. Усвідомлюючи нагальну необхідність оздоровлення системи державних фінансів, побудови ефективної податкової системи та формування дієвих механізмів перерозподілу фінансових ресурсів в економіці, Президент України, Кабінет Міністрів та Верховна Рада розпочали у 2010 р. реформи системи державних фінансів. Стратегічними цілями реформ було проголошено створення сприятливого фіскального простору для бізнесу, ефективної та децентралізованої бюджетної системи за збереження фінансово потужного уряду. Зміни, що відбулися у функціонуванні системи державних фінансів України у 2010–2011 рр., були наймасштабнішими за останні десять років [5, с. 7].

Сьогодні, у зв'язку із підвищенням значення поняття інноваційна діяльність до економічної і фінансової політики також обов'язково додається й інноваційна складова. Оскільки фінансування інновацій — ризиковане та не завжди прибуткове, а втілення інновацій часто призводить до реструктуризації та серйозних зрушень, то саме державою повинна здійснюватися інноваційно-фінансова політика з фінансування та втілення інноваційної діяльності. Тобто для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, що особливо важливо за умови інтеграційних і глобалізаційних процесів, держава повинна реалізувати відповідну фінансову політику, складовою якої б стала стратегія інноваційного розвитку. Фінансова політика інноваційного розвитку — це комплекс організаційно-правових і економічних заходів з боку держави, які спрямовані на забезпечення реалізації інтересів суб'єктів інноваційної діяльності і стимулюють інноваційні процеси в країні [6, с. 5].

Із всього зазначеного вище можна зробити наступні висновки: по-перше, що неможливе існування універсальних моделей фінансової політики держави, оскільки кожна має власні особливості соціокультурного та економічного розвитку; по-друге, що неефективним є використання зовнішніх позик лише для покриття дефіциту державного бюджету, бо це неминуче призводить до втрати економічної незалежності держави та обмежує можливості проведення незалежної бюджетної політики; по-третє, що фінансова система будь якої країни залежить від світових подій, а посилення взаємозв'язку національних економік скорочує проміжок часу, необхідний для поширення фінансових криз, і збільшує їх руйнівну силу [1, с. 8].

Література:

1. Прокопенко О. В. Проблеми формування та реалізації бюджетної політики України/О. В. Прокопенко, С. М. Фролов, М. А. Деркач//Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. праць/Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». — Суми, 2011. — Т. 33.
2. Лютий І. О. Концептуальні засади та суперечності реалізації соціальної політики держави/І. О. Лютий//Вісн. Київського нац. ун-ту. — Сер.: Економіка. — 2005. — № 79.

3. Шнипко О. Постіндустріальна глобалізація: сутність, чинники, тенденції та суперечності розвитку/О. Шнипко//Економіст. — 2005. — № 4.
4. Єрмошенко М. М. Національні економічні інтереси: Реалізація і захист/М. М. Єрмошенко//Актуальні проблеми економіки. — 2001. — № 1–2.
5. Молдован, О. О. Державні фінанси України: досвід та перспективи реформ: монографія/О. О. Молдован. — К.: НІСД, 2011.
6. Лютий І. О. Концептуальні засади та суперечності реалізації соціальної політики держави/І. О. Лютий//Вісн. Київського нац. ун-ту. — Сер.: Економіка. — 2005. — № 79.

Герасименко А. К вопросу о структуре современной экономической политике: Инновационная финансовая политика

Анализируется финансовая политика государства, ее инновационная составляющая, которая определяется как комплекс организационно-правовых и экономических мер со стороны государства, направленных на обеспечение реализации интересов субъектов инновационной деятельности и стимулируют инновационные процессы в стране; этот процесс рассматривается как рискованный и не всегда подходящий, который зачастую приводит к реструктуризации и серьезных сдвигов; определяется, что для обеспечения конкурентоспособности национальной экономики, что особенно важно при интеграционных и глобализаций них процессов, государство должно реализовать соответствующую финансовую политику, составляющей которой стала бы стратегия инновационного развития.

Ключевые понятия: человек, производство, экономическая политика, инновационная финансовая политика, культура, воспитание.

Gerasymenko A. To the question about structure of modern economic policy: Innovative financial policy

Financial policy of the state, its innovative components, which is defined as a complex of organizational and legal and economic measures of the state, aimed at ensuring the realization of the interests of the subjects of innovative activity and stimulate innovative processes in the country, was analyzed; this process was reviewed as a risky one and will not

always be profitable, which quite often will lead to restructuring and serious changes; it was defined, that in order to ensure the competitiveness of the national economy, that is especially important in the conditions of integration and globalization processes, the state has to implement an appropriate financial policy, component of which would become a strategy of innovative development.

Key words: human, production, economic policy, innovative financial policy, culture, upbringing.

УДК 316:322

ПОНЯТТЯ ДЕМОКРАТІЇ У ФІЛОСОФСЬКОМУ І ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Перглер Т. І. ©

Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

Демократія розглядається як фундаментальне поняття сучасного філософського і політологічного дискурсу, яке у буквальному розумінні означає «народовладдя» і яке цілком може застосовуватися лише до ідеалу, коли народовладдя має під собою систему соціально-економічних і конституційних гарантій та забезпечено реальним використанням громадянами їх політичних прав та їх масовою участю в управлінні справами держави і суспільства, в суспільно-політичному житті.

Ключові поняття: *людина, культура, свобода, демократія, влада, народовладдя.*

Демократичний розвиток української держави визначено конституційно. Водночас його реалізація нашо́вхується на низку протиріч, пов'язаних з розумінням «демократії», технологій та ресурсів її забезпечення тощо. Потреба у вирішенні цих проблем є більш, ніж очевиднішою. Протягом усієї історії людства найблагородніші його представники прагнули створити теорію ідеального суспільства, в якому панували б соціальна справедливість, мир, щастя, а люди стали б вільними й рівноправними. Головним було віднайти соціальний механізм, за допомогою якого суспільство могло б справедливо розподіляти суспільні блага між громадянами. Цей механізм і мав бути демократією.

Розглядаючи саме поняття «демократії» зазначимо, що перші згадки про нього можна віднести ще до часів античної Греції. Протагор, Горгій, Тразімах, Псевдо-Ксенофонт по-різному трактували це поняття. Загальновідоме скептичне ставлення Платона і Аристотеля до демократії як до «неправильної форми» правління.

У праці «Політика» Аристотель сформулював первинне визначення демократії. Але слід пам'ятати, що мислитель вважав демократію найневдалішою з усіх можливих форм правління: «Більш-менш чистою демократією є така, що забезпечує рівність — вона передбачена законом

даної держави, і бідні не зазнають більшого пригнічення, ніж багаті; верховна влада не належить жодному з цих прошарків, обидва вони беруть в ній участь» [2].

Давньогрецькі мислителі пов'язували форму державного управління з суспільним життям і умовами суспільного розвитку. Цю думку розвивали і середньовічні європейські теоретики, а також батьки американської демократії. Так, один із авторів американської моделі демократії Дж. Медісон вважав демократію компромісом влади більшості з владою меншості, який досягається рівноправною участю всіх дорослих громадян у політичному процесі, з одного боку, і обмеженням їх суверенітету, з іншого.

Інший американський вчений, Й. Шумпетер, визначає демократію як форму правління, «інституціональне пристосування для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують можливість впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у перегонах за голосами громадян» [25, с.250]. Це визначення впливає з емпіричних досліджень реальних форм правління в історії держави і досить добре відбиває реалії сьогодення.

Оскільки проблеми демократії досліджують не лише політичні, а й юридичні науки, існує різниця в існуючих підходах до визначення цього поняття. Для правознавця демократія — це, перш за все, принципи законності, закріплені в міжнародно-правових актах, конституціях, законах, які визначають верховенство закону, розподіл влади, права і свободи особи. Для політологів це, в першу чергу, реальна практика здійснення демократичних принципів і норм, владні відносини, особливості політичної системи, політичного режиму, поведінки громадян. В одному з підручників «Політологія», термін «демократія» вживається в чотирьох значеннях: як влада народу; як форма устрою будь-якої організації, заснованої на принципах рівноправності її членів, виборності й прийняття рішень за більшістю (партийна, профсоюзна, молодіжна тощо); як ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд та система цінностей; як рух за народовладдя (соціал-демократичний, християнсько-демократичний тощо) [9].

Хоча, у протиставленні юридичного і політичного підходів до визначення демократії є багато штучного. Дуже влучно з цього приводу висловився Д. Ептер: «В демократії кожний закладений в законі або той, що міститься в настановах суспільства, принцип носить характер об'єктивної політичної практики» [19, с.38].

Політична наука пройшла у своєму вивченні демократії три стадії і зберегла, в основному, три підходи до визначення сутності цього феномена: традиційний інституціоналізм, який сприймає демократію як максимальну законність; біхевіористський (поведінковий) підхід як комбінуванні з соціологією політичних інститутів; функціоналістський підхід, який поєднує елементи першого і другого підходів і робить акцент саме на реальному функціонуванні інститутів демократії на основі конституційних норм із врахуванням поведінки політичних «акторів», тобто громадян і політичних груп.

Найлаконічніше сутність такого розуміння демократії сформулював А. Лінкольн, окресливши його у відомій формулі: «Government of the people, by the people, for the people» (правління народу, обране народом і для народу) [23, с. 7–8].

Однак таке суто етимологічне (засноване на перекладі з грецької мови) тлумачення демократії сьогодні багатьом науковцям видається занадто спрощеним. В електронному виданні Вікіпедії зазначено, термін «демократія» походить з давньогрецької мови (грец. δῆμοκρατία, *dēmokratía*) і буквально означає «влада народу» [4], хоча у новогрецькій Δημοκρατία отримала нове значення і використовується на позначення республіки як форми державного правління.

На їхню думку, воно відображає лише початкову стадію розвитку демократії, зокрема демократії античної, або афінської, яка поширювалась на невеликі за територією і чисельністю населення міста-поліси і була формою безпосередньої участі всіх громадян у політиці.

Хоча визначення демократії як народовладдя, якщо підходити до нього суто науково, а не судити про повноту і рівень розвитку демократії за переліком декларованих прав і свобод громадян чи за іншими формальними ознаками, цілком може застосовуватися лише до ідеалу; коли народовладдя має під собою систему соціально-економічних і конституційних гарантій та забезпечено реальним використанням громадянами їх політичних прав та їх масовою участю в управлінні справами держави і суспільства, в суспільно-політичному житті.

Проте на думку більшості вчених реальне народовладдя недосяжне з багатьох причин. Так, Т. Джефферсон в інавгураційній промові 4 березня 1801 року заявив: «Всім потрібно пам'ятати священний принцип, що хоча в усіх випадках повинна переважати воля більшості, ця воля має бути законною, має бути розумною» [7, с. 394].

Р. Даль пішов в обґрунтуванні неможливості реалізації класичної демократії ще далі. Він вважав, що «ніхто, крім, можливо, фанатика, не бажає досягнення двох цілей — політичної рівності і народного суверенітету — за рахунок інших. Ми повинні запитати себе, наскільки ми здатні пожертвувати дозвіллям, згодою, стабільністю, доходом, безпекою, прогресом, статусом тощо для досягнення більшого — політичної рівності. У житті майже ніхто не вважає, що політична рівність і народний суверенітет варті того, щоби принести в жертву ці блага» [21, с. 194].

Якщо говорити про демократію як форму держави, то вона, частіш за все, постає як форма правління, що протиставляється аристократії або олігархії. Такою є традиція, що йде від античної політичної думки.

Т. Гоббс у праці «Левіафан» трактує демократію як одну з трьох «державних форм» — разом з монархією та аристократією. Для нього демократія — це державна форма, де верховна влада належить зібранню усіх громадян без винятку (хоча сам він віддає перевагу монархії, в якій «загальне благо тотожне з приватним») [5].

Ш. Монтеск'є, розрізняючи три способи правління — республіканський, монархічний і деспотичний — вважав: «Якщо в республіці верховна влада належить всьому народові, то це демократія. Якщо верховна влада перебуває в руках частини народу, то таке правління називається аристократією» [12, с. 169]. Народ доручає здійснювати свою владу обраним уповноваженим. Саме це відрізняє демократичну державу від інших форм правління [12, с. 169].

В одній зі своїх ранніх праць К. Маркс робить висновок: «Демократія — це державний лад як родове поняття» [11]. Він вважав демократію наріжним каменем, ознакою певної форми держави.

Французький соціолог А. Турен вважав: «Ми ніколи не повинні забувати, що демократія не є універсальною моделлю суспільства, а лише моделлю політичного режиму» [18, с. 19]. Російський вчений А. Вітченко пов'язує форму держави з формою влади. Такий підхід дозволяє підкреслювати, що нова форма влади не відкидає, а успадковує демократичні елементи та інститути від колишньої державної форми.

Незважаючи на першорядну важливість ролі держави як інституту політичної системи суспільства, держава не є її єдиною організаційною структурою. Так, для Р. Арона конституційно-плюралістичний режим, плюралізм соціальних груп, «державна партій» — іпостасі демократії. Для іншого французького політолога, [3, с. 273] К. Емері конституційне

право фактично вже витискується «політичним правом», яке регулює відносини «політичних акторів» в умовах демократичних правил гри [22, с. 13–14].

Партійна система для А. Лижфарта — складова поняття демократії [22, с. 7–8].

Ці та інші дослідники, незважаючи на певну різницю в підходах, вважають суспільно-політичні інститути в суспільстві найважливішим фактором демократії. Саме активна участь партійних, громадських організацій та асоціацій у здійсненні політичної демократії надає діяльності відповідних організацій політичного характеру.

Демократія, як принцип внутрішньої організації і діяльності політичних та суспільних об'єднань, є явищем високорозвиненого громадянського суспільства. Але тут необхідно бачити дві сторони: одна справа — участь партій і громадських рухів у суспільно-політичному житті країни, де всі дотримуються єдиних законодавчих норм, які забезпечують міжпартійну демократію, і зовсім інша справа — внутрішньопартійна демократія, де дефіцит демократії відчувається нерідко доволі гостро.

Дефініція демократії часто ототожнюється і з таким поняттям, як політичний режим. Виходячи з визначення політичного режиму як однієї з трьох внутрішніх форм держави (разом з формою правління і формою державного устрою), ототожнення демократії з політичним режимом можливо, однак лише в межах демократичної форми держави та її політичної системи.

Деякі науковці розглядають демократію як політичний світогляд і політичну цінність. Демократія як політичний світогляд — це відображення у свідомості громадян самого змісту демократії, перш за все — ідей свободи і рівності прав. Створюючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях та уявленнях про них.

Демократія як політична цінність найчастіше сприймається як синонім прав і свобод громадян в їх формально-абстрактному або конкретному виявленні. Ідеї і принципи демократії, які втілюються у зміст форм демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія. Носієм і виразником цієї цінності покликана бути й суспільна думка, яка є відносно самостійним соціальним феноменом стосовно суспільної свідомості в цілому, а в умовах організованого громадянського суспільства — й інститутом демократії.

Загальновідомо, яку роль відіграли в ідейній підготовці буржуазних революцій концепції демократів. Для Ш. Монтеск'є свобода і громадянська рівність — основні цінності демократії [12, с. 169]. Засновник першої в світі кафедри конституційного права в університеті Феррари Дж. Компаньоні вважав головною цінністю демократії те, що при ній «народ створює закони, він же їх і виконує».

В сучасній західній політичній науці ціннісні аспекти демократії не втратили свого значення й досі. Наприклад, для Дж. Шумпетера демократія — це метод інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень задля загального блага. На думку Ж. Бюрдо, [20, с. 7] демократія сьогодні — це філософія, спосіб життя, релігія, і лише як похідне від цього — форма правління. Для італійського конституціоналіста Дж. Мараніні демократія — кінцева мета, вища цінність будь-якої влади [24, с.10].

Значний внесок в розробку цього поняття зробив Р. Даль. На його думку, будь-який процес вироблення обов'язкових колективних рішень повинен відповідати кожному з таких критеріїв: рівне право голосу; дійова участь; чітке розуміння; кінцевий контроль з боку народу за порядком денним; розширювальний принцип. Р. Даль вважав, що демократичний процес (процедура) повинен виходити з самої природи демократичного розвитку суспільства і використовуватися як народом, так і керівниками на всіх стадіях управління. Особливості та закономірності сучасного демократичного розвитку різних країн світу підтверджують цю точку зору [6].

Таким чином, як зазначає в своїй статті А. Сіленко визначення демократії аналізується як:

- народовладдя;
- форма держави;
- форма і принципи організації політичних партій і громадських об'єднань;
- політичний режим;
- політичний світогляд і політична цінність;
- політичний процес (процедура управління) [15, с.142].

Безумовно, демократизаційні процеси є об'єктом уваги і в Україні. Так, наприклад, про проблеми української демократії згадували у своїх працях В. Полохало, О. Кіндратець, В. Медведчук, С. Барматова, О. Бабкіна, Р. Сербин, О. Бандура, О. Гарань, С. Рябов, Ф. Рудич, М. Кармазіна, О. Дергачов, О. Скрипнюк та інші. Вони розкрили істо-

ричні передумови виникнення демократії в Україні, структурні складові процесів демократизації, певні недоліки демократії та її сутнісні аспекти.

В словнику «Соціологія політики» поняття демократії визначено як одна з основних форм правління, політичної та соціальної організації суспільства, держави і влади; політичний режим, що базується на визнанні народу як основного джерела влади [17, с.198].

Якщо говорити про історичну генезу демократії, то вона довга і суперечлива. Народжена в Античній Греції, ідея демократії не знайшла там палких прихильників серед філософів. Концепції найяскравіших представників того часу Платона і Аристотеля базувались на протиставленні «правильних» та «викривлених» форм державного устрою і влади. Демократію вони зараховували до «викривленої» форми. В наступні століття також панувало скептичне ставлення до демократії. Після Французької буржуазної революції стало зрозумілим, що саме демократія є засобом більш розумної політичної та соціальної організації суспільства, держави, влади. В XIX ст. у демократії були свої злети та падіння, але, в цілому, до неї було негативне ставлення. Після виходу в світ книги Алексиса де Токвіля (1805–1859) «Демократія в Америці» почало формуватися позитивне ставлення до демократії. На початку XX ст. практично не залишається політичних доктрин, зокрема і більшовизм, і фашизм, які в основу своїх ідеологічних конструкцій не закладали б побудову демократії різного роду. Після революції 1917 р. в Росії диктатура пролетаріату була проголошена як вищий тип пролетарської демократії [10].

Велике значення в утвердженні сучасних норм демократії відіграли «Декларація прав людини», прийнята ООН (1948 р.), Хельсинська нарада (1975 р.), правозахисний рух в постсоціалістичних країнах, Паризька нарада глав урядів європейських країн й прийнята нею «Паризька хартія для нової Європи» (1990 р.) [14].

Аналізуючи демократичні політичні зміни, умови збереження демократичної стабільності, В. Ільїн, як і більшість науковців, наголошують на таких методологічних підходах, як контекстуалістичний (передбачає вивчення впливу на політичні процеси зовнішнього середовища — духовних, культурних, соціальних, економічних факторів) та інституціоналістський (вивчення впливу факторів внутрішнього політичного середовища: існуючих в політичній системі інституційних механізмів, політичних інститутів) [8, с. 12].

В свою чергу, передумови демократії поділяються на:

— об'єктивні внутрішні, що характеризують ситуацію (економічну, культурну, соціопсихологічну), яка складається в тій чи іншій країні у процесі історичного розвитку та спонукає її стати на шлях демократії і більш чи менш успішно рухатися по ньому. До об'єктивних внутрішніх передумов демократичного розвитку належать: економічні (економічне зростання і достатньо високий рівень добробуту, приватна власність, ринкові відносини; наявність агентів ринку та їх правова захищеність), соціальні (наявність доволі чисельного середнього класу, розвиток громадянського суспільства, «соціальний капітал»), культурно-психологічні (певний рівень масової освіченості, громадянська політико-правова культура, достатньо високий рівень моралі, демократична соціокультурна традиція);

— об'єктивні зовнішні, які вказують на вплив геополітичного становища і міжнародних відносин, на вибір державою напряму розвитку та на її спроможність перейти до демократії, на значення процесів глобалізації, що впливають на внутрішню та зовнішню політику держави, створюють певне середовище, в якому здійснюється демократизація;

— суб'єктивні, пов'язані зі свідомими діями людей (насамперед інтелектуальної та політичної еліти), які демонструють певний ступінь розуміння проблем, що постали перед країною, й можливостей їх розв'язання за допомогою демократичних механізмів, виявляють політичну волю й уміння керувати процесом переходу до демократії. На суб'єктивних чинниках утвердження демократії наголошують здебільшого дослідники-транзитологи — представники так званого процедурного підходу (І. О'Доннелл, Ф. Шміттер, та ін.). Вони підкреслюють важливість правильного вибору стратегії й тактики демократичних змін, послідовності та обґрунтованості рішень і дій людей, що ініціюють демократизацію, свідомий вибір ними тих чи інших моделей політичної поведінки, процедурних норм та організаційних форм нових політичних інститутів.

У заможному й процвітаючому суспільстві громадянин свідомо, із почуттям власної гідності й поваги до інших людей може брати участь у суспільному житті, отримуючи задоволення від виконаного обов'язку, від впливу на перебіг суспільно значимих подій. А в кризово-фрагментованому суспільстві людину поглинають клопоти фізичного виживання й вона уникає участі у розв'язанні суспільних проблем. Очевидною є залежність між рівнем економічного розви-

тку і демократією. На думку С. Надель в праці «Рыночная экономика и экономическая демократия», зазначено, що якщо на карті світу відзначити держави з високим рівнем доходу на душу населення, то вона мало відрізнятиметься від карти, на якій будуть позначені сучасні ліберально-демократичні держави [13].

Ефективними, стійкими є економічні системи, що освоюють нові технології і забезпечують постійне зростання виробництва й добробуту населення, засновані головним чином на приватній власності та ринкових методах господарювання. І те, й інше науковці одностайно та небезпідставно відносять до передумов демократії.

Сучасна демократія немислима без особистої свободи громадян, заправою якої є, згідно з теорією лібералізму, приватна власність і ринкові відносини. Разом вони становлять систему вільного підприємництва, будь-який відступ від якої, на думку Ф. Гаска, призводить до рабства. Власність — один із найістотніших видів відносин між людьми, що визначає їхній суспільний статус і соціальні можливості, у тому числі й можливості участі в управлінні суспільством.

Існує різна класифікація власності. Найбільш проста поділяє її на державну й недержавну. Остання включає приватну й колективну власність у різних формах. З позицій дослідження передумов демократії найбільший інтерес становить питання про політичний вплив державної та приватної форм власності. Першу зазвичай розглядають як перешкоду, а другу — як необхідну передумову демократії, хоч взаємозв'язок форм власності та державного правління не завжди однозначний.

У працях «Теорія моральних почуттів» (1759) та «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) А. Сміт [16] показав позитивний вплив підприємницького, ринкового господарства як на економіку, так і на мораль суспільства. Відзначивши певний негативний вплив гонитви за багатством та кар'єрою на моральні якості людей, А. Сміт, проте, пов'язав з ринком формування громадянського (цивільного) суспільства. Ринок забезпечує ефективність господарської діяльності та економічне зростання, а отже, підвищує добробут людей.

Найголовніші напрями (як позитивні, так і негативні) впливу економічного ринку на розвиток демократії такі:

— ринок сприяє економічному зростанню, підвищенню рівня добробуту, а добробут забезпечує стійкість демократичних інститутів;

— ринок привчає людей до самостійного вибору пріоритетів та відповідальності і тому є важливим для формування самостійної, відповідальної, здатної до розв'язання суспільних справ особистості;

— як сфера укладання рівноправних угод між партнерами і досягнення компромісів ринок є важливим чинником формування ідей рівноправності, здатності до компромісів і толерантності;

— за своєю природою ринок є сферою, яка породжує й підтримує нерівність, залишаючи частину людей поза межами достойного існування, тому виникає потреба компенсації цієї нерівності політичними засобами, що й забезпечує «політичний ринок», суб'єкти якого (принаймні частина їх) виступають з позицій соціальної справедливості;

— ринок є сферою егоїзму, реалізації приватних та вузькогрупових інтересів. Звідси випливає потреба протиставлення йому на політичному ринку цінностей суспільного інтересу та солідарності, які формуються в межах і за допомогою інститутів громадянського суспільства.

Ринок сприяє комунікації — вільному, широкому й безперешкодному спілкуванню, обміну думками, отриманню інформації, добровільному укладанню контрактів тощо. Реальний ринок, як і практична демократія, не виключає конфліктів, обману, втрат і розчарувань. Проте вони створюють конкурентне середовище, а воно своєю чергою забезпечує умови для автономності людини, можливості чинити вибір і зберігати свободу, живить множинність (плюралізм) соціального буття.

Деякі політологи стверджують, що в демократичних країнах існує певна аналогія між економічною та політичною системою, яку можна виразити поняттями економічного та політичного ринків. На економічному ринку люди виступають у ролі виробників, з одного боку, та споживачів — з іншого. Економічний ринок забезпечує зростання багатства, але також породжує та поглиблює нерівність. Політичний ринок запроваджує деяку компенсацію цієї нерівності, забезпечує рівновагу інтересів та справедливість. Люди виступають на ньому як громадяни і змагаються за вплив на владні структури. Спільне між обома ринками (що, власне, і робить їх ринками) те, що вони є способами розстановки пріоритетів і здійснення вибору. Однак цінності, які потрібні людям для діяльності на теренах політичного ринку, не завжди збігаються, а часом протилежні тим, які формуються на економічному ринку.

Як зазначає Г. Арендт у праці «Становище людини», якщо люди звикли зневажати закон, якщо вони не довіряють йому, то демократія перетворюється на формальність. Так само важливим є моральний

статус людини — повага до неї сприяє демократії, а зневага — заперечує її. Не буде перебільшенням стверджувати, що демократія має яскраво виражені моральні корені, які живляться етикою взаємності і людинолюбства, солідарності та кооперації. Якщо таких коренів нема, то немає і духу демократії [1].

Література.

1. Арндт Г. Становище людини/Пер. зангл. М. Зубрицької. — Львів, 1999. — 254 с.
2. Аристотель. Політика. — К/, 2000.
3. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.
4. Вікіпедія [Електронний ресурс]/<http://uk.wikipedia.org/wiki>
5. Гоббс Т. Левиафан//Соч. в 2-х т. — М., 1965. — 169 с.
6. Даль Р. А. Введение в теорию демократии. — М., 1992. — 158 с.
7. Джефферсон Т. Томас Джефферсон о демократии. — СПб, 1992. — 394 с.
8. Ильин В. В. Политология. — М.: Книжный дом «Университет», 1999. — 250 с.
9. Кремень В. Г. Політичний режим демократії [Електронний ресурс]/В. Г. Кремень//Політологія. Підручник. — Режим доступу: <http://readbookz.com/book/186/6676.html>
10. Мадатов А. С. Концепции и модели демократии: проблемы и дилеммы [Електронний ресурс]/А. С. Мадатов//Социально-гуманитарное и полиическое образование. — Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/50998>].
11. Маркс К. Капитал. — М.: Партиздат, 1932–655 с.
12. Монтескье Ш. О духе законов//Избр. произв. — М., 1955.
13. Надель С. Рыночная экономика и экономическая демократия//Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — № 1.
14. Політологія/Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін.; за ред. Ф. М. Кирилюка. — К.: Здоров'я, 2004. — 776 с.
15. Сіленко А. Політичні чинники формування держави загального добробуту//Людина і політика. — 2001. — № 5.
16. Сміт А. Теорія моральних почуттів. — М., 1997.
17. Соціологія політики: Енциклопедичний словник/Авт. — упоряд.: В. А. Полторак, О. В. Петров., А. В. Толстоухов. — К.: Видавництво Європейського ун-ту, 2009. — 442 с.

18. Турен А. Что означает демократия сегодня?//Международный журнал социальных наук. — 1991. — № 1.
19. Эптер Д. Э. Пересмотренный институционализм // Международные журнал социальных наук. — 1991. — № 2.
20. Burdeau G. La democratie. — Neuchatel, 1966.
21. Dahl R.A. Democracy, Liberty and Equality. — Oslo, 1986.
22. Emeri C. Droit constitutionnel et institutions politiques. P., 1994.
23. Lijphart A. Democracies. — New Haven; L., 1984.
24. Maranini G. Storia del potere in Italia. — Firenze, 1983.
25. Shumpeter I. Capitalism, Socialism, Democracy. — N. Y., 1962.

Перглер Т. И. Понятие демократии в философском и политологическом дискурсе

Демократия рассматривается как фундаментальное понятие современного философского и политологического дискурса, которое в буквальном смысле означает «народовластие» и которое вполне может применяться только к идеалу, когда народовластия имеет под собой систему социально-экономических и конституционных гарантий и обеспечено реальным использованием гражданами их политических прав и их массовым участием в управлении делами государства и общества, в общественно-политической жизни.

Ключевые слова: *человек, культура, свобода, демократия, власть, народовластие.*

Pergler T. I. Notion of democracy in the philosophical and political discourse

Democracy was reviewed as a fundamental notion of the modern philosophical and political discourse, which is in literal understanding means «power of the people» and which is quite can be used to ideal, when power of the people has as system of social and economic and constitutional guaranties and is provided with a real use by citizens of their political rights and their mass participation in the administration of the state and society, social and political life.

Keywords: *human, culture, freedom, democracy, power, power of the people.*

УДК: 351

ДЕМОКРАТИЧНІ ПРИНЦИПИ ЕЛІТОТВОРЕННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ТРАНЗИТНОГО ТИПУ

Гетьманчук П. М.[©]

*Здобувач кафедри теорії та історії політичної науки
філософського факультету Львівського національного
університету імені Івана Франка*

Розглядаються істотні риси політичних трансформаційних еліт, їх типи та фактори формування в транзитних суспільствах. Основна увага акцентується на факторах формування ліберально-демократичної еліти в Україні.

Ключові слова: *політична еліта, трансформаційні еліти, трансформаційний потенціал еліт, бюрократично-номенклатурна еліта, олігархічна еліта, ліберально-демократична еліта, трансформаційні парадигми.*

Постановка проблеми. Щоб зрозуміти причини успіхів або невдач на шляху посткомуністичної трансформації необхідно проаналізувати цивілізаційну якість еліт і ті фактори, які забезпечують їхній трансформаційний потенціал. Такий підхід дозволяє обґрунтувати думку, що тільки нові еліти, масштаб мислення яких значно випереджає інституційні межі та цінності старого суспільства, здатні проводити швидкі, системні, радикальні суспільні реформи. На сучасному етапі розвитку України відсутня демократична політична еліта, спроможна завершити її політичну трансформацію. Тому питання з'ясування сутності трансформаційних еліт та факторів їх формування залишається і надалі актуальними.

В проаналізованій літературі з даної проблематики, знайшли висвітлення питання, що стосуються суті, структури та функцій політичної еліти і її ролі у транзитних суспільствах [6; 7; 10; 13] факторів, які забезпечують реалізацію елітами їх трансформаційної мети [2; 4; 5; 9; 11]. Однак, ця проблема і надалі залишається нерозв'язаною, оскільки існує нагальна потреба у глибокому аналізі системних рис трансформаційних еліт і факторів, які забезпечують їх успіх в умовах демократичного

транзиту, а також у визначенні стратегічних пріоритетів щодо шляхів формування сучасної політичної еліти в Україні.

Метою нашого дослідження є з'ясування основних атрибутів трансформаційних еліт та факторів формування сучасної демократичної політичної еліти України.

Для отримання відповіді на поставлені в цьому дослідженні питання необхідно уточнити такі дефініції як: «еліта», «трансформаційні еліти», «трансформаційний потенціал політичних еліт», «трансформаційні моделі політичних еліт». Під політичною елітою слід розуміти соціальну групу, яка виконує владно-управлінські функції в рамках політичних інститутів держави, регіональних та місцевих органів влади і партійної системи. Кожна політична еліта поєднує політико-владний статус із елітарними рисами — професійними, організаторсько-волювими, моральними і комунікабельними. При цьому слід сказати, що не завжди елітарний статус і елітарні риси співпадають. В багатьох країнах (особливо слаборозвинутих) до політичних еліт відносяться люди, які вирізняються тільки політичним статусом і не мають (або мають дуже слабо виражені) елітарні риси. Такі еліти називають псевдо або квазі елітами.

Трансформаційними елітами називають еліти, які здійснюють перетворення в рамках відповідних моделей транзиту. Трансформаційний потенціал еліт характеризує їхню здатність проводити реформи, внаслідок яких відбувається перехід до нової моделі суспільства політичної та економічної системи. Цей потенціал включає: трансформаційну парадигму, яка містить стратегічну трансформаційну мету і основні стратегічні пріоритети; організаційну сконсолідованість як відповідну форму політичної організації; масову мобілізацію як своєрідну народну підтримку еліт під час революції або президентських чи парламентських виборів.

Серед трансформаційних парадигм можна виділити: неоліберальну, орієнтовану на проведення радикальних, економічних реформ, розбудову політичних, економічних та правових інститутів і євроінтеграцію; етноетатиську — розбудову суверенної держави, пріоритет етнокультурного відродження над соціально-економічними змінами; соціально-етатиську — посилення регуляторних функцій держави у соціально-економічній сфері; популіську — поєднання найбільш привабливих ідей двох етатиських парадигм.

Моделі трансформаційних політичних еліт можна класифікувати за їхнім вибором трансформаційної парадигми і трансформаційними результатами. Відповідно до цього, виділяємо такі еліти: ліберально-реформаторську; номенклатурно-бюрократичну; олігархічну. Ліберально-демократична еліта об'єднує політиків, які відстоюють неоліберальну парадигму. Вона сформувалася в середовищі антикомуністичної опозиції і частково реформованої комуністичної партії. Ядро такої еліти складають високоосвічені (частина яких здобула освіту у високопрестижних навчальних закладах США і Європи), вольові та моральні політики, які спроможні своєю політичну кар'єру тимчасово принести у жертву задля досягнення реформаторської мети. Номенклатурно-бюрократичні еліти, які відстоюють етатистські парадигми, сформувалися в середовищі нерепформованої комуністичної партії, а також опозиційних антикомуністичних рухів, які поступово пристосувались до правил олігархічної суспільної моделі. Ці еліти забезпечили побудову двох моделей політичних систем, які не відповідають параметрам демократичного транзиту: авторитарної просоціалістичної і олігархічно-авторитарної. Олігархічні еліти, які сформувалися в рамках «м'якого авторитаризму» і зрощування політичної влади та бізнесу, використовують популістську парадигму з метою забезпечення свого домінування. Вони, як правило, формуються з допомогою кланових та фінансово-тіньових механізмів підбору кадрів.

До факторів, які забезпечують формування реформаторських еліт, ми відносимо: наявність сильної опозиції до комуністичного режиму та високу змагальність політичних еліт на початку трансформаційного періоду; модель збалансованої політичної влади, закріплену у новій конституції; конкурентну партійну систему, розвинуте громадянське суспільство.

Як показує досвід країн Центральної Європи, успіх посткомуністичного транзиту в основному залежав від наявності сильної опозиції (типу «Солідарності» у Польщі та «Громадянського форуму» у Чехословаччині) до комуністичного режиму, яка зуміла нав'язати правлячій комуністичній еліті свою парадигму трансформації — неоліберальну. Крім цього така опозиція спонукала до трансформації комуністичні партії у соціал-демократичні, які після проведення ліберальних економічних реформ виконували функцію вже лівоцентристської опозиції до правих реформаторів [1, С 81–83]. Таким чином висока конкуренція між політичними елітами спонукала політичних акторів до створення вільних і справедливих правил політичної гри і тим самим обмежила умови для рентоорієнтованої

поведінки. В Україні, на початку трансформаційного періоду не відбулася зміна політичних еліт, оскільки націонал-демократична опозиція до комуністичного режиму була слабкою за всіма параметрами трансформаційного потенціалу і як наслідок цього — програла перші парламентські та президентські вибори. Такий хід подій не спонукав прокомуністичну еліту трансформуватися у соціал-демократичну, що дало їй можливість створити інституційну модель, в рамках якої можна було легко визначати і реалізовувати етатистські, рентоорієнтовані стратегії.

Суть збалансованості політичної влади полягає у: рівномірному розподілі повноважень між главою держави, урядом і парламентом; ефективний механізм стримувань і противаг у вигляді таких процедур як імпичмент, розпуск парламенту, вотум недовіри або резолюції осуду, постановка урядом питання про довіру, призупинення або скасування судовими інстанціями актів політичного або адміністративного управління.

Збалансованість політичної влади передбачає також наявність конституційних норм, які унеможливають свідоме втручання політичних органів влади у сферу державних фінансів,— один із важливих факторів забезпечення макроекономічної стабільності, запобігання корупції на найвищому політичному рівні. Збалансованість політичної влади передбачає наявність сильної політичної опозиції, яка повинна мати достатні юридичні механізми для контролю над правлячою більшістю через здійснення керівництва важливими постійними і тимчасовими депутатськими комітетами (особливо тими, які займаються питаннями бюджету, оборони, правоохоронних органів), право висловлювати свою позицію на державних ЗМІ, створювати тіньові структури, аналогічні владним інститутам (наприклад, тіньовий кабінет міністрів). В Україні збалансовану модель політичної влади не вдалося створити протягом всього трансформаційного періоду [11]. Конституція України закріпила монополію президентської влади у вигляді надзвичайно широких повноважень глави держави. Хоч монополія президентської влади була обмежена конституційними змінами 2004 року, однак за часів президентства В. Януковича ця монополія була не тільки відновлена конституційно, але й зміцнена домінуванням про-президентської партії у парламенті та місцевих органах влади. Справжня політична конкуренція можлива лише в рамках парламентської форми правління, яка має бути закріплена в редакції нової Конституції України. Інститут сильної президентської влади є менш ефективним, з точки зору

успішної посткомуністичної трансформації, ніж інститут парламентаризму [8, С 344–345].

Крім збалансованої демократичної моделі політичної влади важливим фактором формування політичної еліти є створення сприятливих інституційних умов для розвитку конкурентної партійної системи. Спочатку ніж перейти до аналізу істотних ознак української партійної системи, необхідно з'ясувати основні методологічні підходи до вивчення даної проблеми. В цьому сенсі заслуговує на увагу підходи до цієї проблеми львівського політолога Ю. Шведа. Він пропонує при визначенні поняття партійна система враховувати наявність системних зв'язків, які можуть виявлятися на різних політичних рівнях: виборчому, парламентському та організаційному [14, С 387].

На нашу думку, у понятті «партійна система» доцільно відобразити не тільки зв'язки між партіями, а також структурні елементи самої партії. Крім того важливо показати взаємодію партій з інститутами громадянського суспільства. Враховуючи ці моменти, партійну систему можна визначити як сукупність партій, які взаємодіють у політичній системі і характеризуються такими ознаками як: юридичний статус, ідеологічні цінності, організаційна будова, фінансова база, електоральна підтримка, соціальне представництво партій, їх місце і роль у здійсненні політичної влади і політичної опозиції, характер відносин між інститутами громадянського суспільства. Саме названі елементи розкривають зміст партійної системи. Наприклад, коли ми говоримо, що діяльність партії ґрунтується на тіньовій фінансовій базі чи слабких конкурентних засадах підбору кадрів, то стає зрозумілим, що така партійна система не відповідає параметрам розвиненої демократії. Так само відсутність реальної парламентської опозиції, здатної гідно опанувати урядові свідчить про недемократичність партійної системи.

В Україні ще не сформована демократична партійна система. В силу того, що модель політичної влади є авторитарно-олігархічною і не відповідає параметрам розвиненої політичної демократії, подібною є і партійна система. Можна зробити висновок, що партійна система України за трансформаційний період еволюціонувала від атомізованої до олігархічної. Незважаючи на набуття нею ряд ознак демократичної партійної системи внаслідок узаконення пропорційної системи на всіх рівнях виборів до представницьких органів влади і конституювання парламентсько-президентської форми правління, на сьогодні спостерігається тенденція до ще більшої її олігархізації.

Олігархічна партійна система передбачає монополію однієї партії і її сателітів на рівні всіх інститутів політичної влади. При цьому слід відзначити, що олігархічна партійна система охоплює не тільки правлячу партію, але й поширюється і на опозиційні партії. Йдеться про те, що опозиційні партії мають подібні риси як і правляча партія.

Характерними рисами олігархічних партій є: наявність харизматичного лідера, який опирається на близьке оточення своїх соратників; бізнес-середовище, яке забезпечує спонсорювання партії; партійні клерки, які виконують функції партійного апарату; партійні маси, які не впливають на партійні рішення. Модель такої партії передбачає також демократичний централізм, пріоритет фінансово (тіньового) капіталу над політичним, розмитість спеціалізації функцій і поєднання багатьох партійних функцій в руках партійної верхівки, ідеологічну еkleктичність. Таким чином, модель олігархічної партійної системи забезпечує формування олігархічної, а не ліберально-демократичної політичної еліти.

З метою формування ліберально-демократичної еліти необхідно створити інституційну конструкцію для формування демократичної партійної системи. Основними елементами такої конструкції є збалансована модель політичної влади у вигляді парламентської форми правління, пропорційна виборча система із відкритими регіональними списками, механізм державного фінансування партій та ефективний порядок державного і громадського моніторингу за партійними фінансами.

У перехідних суспільствах модель виборчої системи має більший вплив на розвиток партійної системи ніж у суспільствах зрілої демократії. В цьому сенсі є необхідним узаконення максимально демократичної моделі виборчої системи, яка б з одного боку стимулювала сильну міжпартійну конкуренцію, з іншого — сприяла розвитку внутріпартійної демократії. Мажоритарні системи, а також змішані виборчі системи є більш сприятливими для застосування адмінресурсу, підкупу виборців та обрання вигідних для влади кандидатів. Цьому підтвердженням є досвід багатьох пострадянських країн, в тому числі і України.

Якщо фінансування партії є нелегальним і громадськість не проінформована про джерела формування фінансової бази партій, то безумовно, що така партія не зможе виражати і захищати інтереси громадськості. Як показує досвід партійного будівництва пострадянських країн, так і країн Третього світу, нелегальна фінансова база партій є основним фактором її відчуження від суспільства, а також відчуження

партійної верхівки від партійних низів. Сьогодні є актуальним, з точки розвитку партійної системи України, внесення змін до закону про політичні партії, які би передбачали порядок фінансування партій і механізм державного контролю за фінансовою діяльністю. Якщо проаналізувати досвід країн Європи, то джерелами фінансової бази партій є: державні субсидії, пожертви від фізичних та юридичних осіб, членські внески, та інші доходи не заборонені законодавством. В Україні слід запровадити державне фінансування партій з метою позбавлення їх залежності від олігархічних кланів, а також стимулювання міжпартійної та внутріпартійної конкуренції. В цьому сенсі доцільно було б використати досвід Німеччини, яка здійснює фінансування партій в залежності від ступеня їх громадської підтримки: результатів виборів до Європарламенту, Бундестагу, ландтагів; за сумою залучених партією коштів — членських внесків і пожертв. Таким чином німецька держава стимулює розвиток сильних партій, які мають популярність серед населення. Німецьке законодавство про партії також передбачає кримінальну відповідальність за махінації з пожертвами та фінансовими звітами у вигляді позбавлення волі від 3 до 5 років або виплату грошових штрафів. Крім цього законодавством передбачені певні обмеження щодо фінансування партій з боку фізичних осіб, але законодавчо не врегульоване питання встановлення верхньої межі для пожертв [3].

Крім узаконення механізму державного фінансування партій необхідно ще законодавчо закріпити порядок моніторингу над фінансовою діяльністю партій. В цьому аспекті заслуговує на увагу думка автора щодо такого порядку моніторингу [12, С 565]. Суть цих пропозицій полягає у: забороні анонімних пожертв; запровадженні майнової люстрації для суб'єктів виборчого процесу; публічній фінансовій звітності партій та суб'єктів виборчого процесу щодо використання виборчих фондів; забезпеченні фінансування передвиборчих кампаній лише із спеціально створених рахунків та виключно у безготівковій формі.

В цілому погоджуючись із названими пропозиціями щодо забезпечення детінізації політичного процесу загалом, а партійного зокрема хочу підкреслити, що без законодавчого закріплення жорсткого механізму юридичної відповідальності (в тому числі і кримінальної) цю проблему буде не можливо вирішити. Йдеться насамперед про такі види відповідальності як припинення діяльності партій, зняття партії, партійного блоку, окремого кандидата від партії з виборчих перегонів, позбавлення права займати політичні посади протягом певного терміну

(скажімо 5 років). Підставами для юридичної відповідальності повинні стати такі правопорушення як: несвоєчасна подача партійного звіту і розміщення його на відповідному сайті; несвоєчасна подача декларацій про доходи, майно і видатки учасників виборчого процесу і розміщення їх на відповідних сайтах; приховання або фальсифікація фінансової інформації; перевищення витрат виборчого фонду; порушення законодавства щодо сплати членських внесків та пожертв.

Важливим фактором трансформації політичних еліт є розвинуте громадянське суспільство, в структурі якого формуються кадри для майбутньої політичної діяльності. В Україні громадянське суспільство перебуває у незрілому стані в силу відсутності належних правових, фінансових та організаційних умов. Тому для активізації громадської діяльності важливо законодавчо закріпити ті інститути, які дозволяють громадянам впливати на процес прийняття політичних рішень. До них можна віднести інститути прямої демократії, легальне лобювання громадськими організаціями різноманітних суспільних інтересів, забезпечення незалежної громадської експертизи проєктів політичних рішень, доступу громадян до публічної інформації. У структурі громадянського суспільства вирішальну роль відіграють такі інститути як вільні ЗМІ та автономні університети, які покликані забезпечити формування як інтелектуальної, так і політичної еліти.

Висновки. Трансформаційними елітами називають еліти, які здійснюють політико-правові, економічні і культурні перетворення в рамках відповідної моделі транзиту. Трансформаційні еліти в умовах посткомуністичного транзиту мають забезпечити розбудову інститутів політичної демократії і вільного ринку. На пострадянському просторі цю місію реалізували повністю лише політичні еліти в країнах Прибалтики, а частково — Грузії, Молдови. В більшості пострадянських країн була сформована олігархічно-авторитарна модель управління політичної системи або просоціалістичні управлінські авторитарні моделі. В Україні внаслідок відсутності зміни політичних еліт на початку трансформаційного періоду відбулися часткові політичні та економічні реформи, що призвело до формування олігархічно-авторитарної інституційної моделі і відповідно олігархічної політичної еліти. Для формування сучасної реформаторської політичної еліти необхідно: створити збалансовану модель політичної влади шляхом закріплення у новій конституції України парламентської форми правління; стимулювати політичну конкуренцію шляхом узаконення пропорційної системи

з відкритими регіональними списками та публічного механізму моніторингу над фінансовою діяльністю партії; створити належні правові та фінансові передумови для активізації громадської діяльності.

Література:

1. Вахудова А. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму/А. Мілада//Пер. з англ. Тараса Цимбала.— К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.— 379 с.
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політико-правові системи світу: навч. посіб./С. Д. Гелей, С. М. Рутар//— К.: «Центр учбової літератури», 2012.— 346.
3. Ключкович А. Фінансування діяльності партій у Німеччині: Політико-правовий аспект/А. Ключкович//Науковий вісник ужгородського університету.— № 9.— 2008.— 115–121 с.
4. Колодій А. Політична трансформація в Україні: інституції та люди/А. Колодій//Збірник наукових праць.— Вип. 12.— Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007.— 205–211 с.
5. Кочубей Л. Виборчі системи як передумова формування політичної еліти / Л. Кочубей // Політ. менедж.— 2007.— Спецвипуск.— С. 197–205.
6. Мандзій Л. С. Політична еліта в перехідних суспільствах/Л. С. Мандзій//Політична еліта: історія та теорія: [навч. посіб.]/Л. С. Мандзій, О. Ю. Дащаківська; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка.— Л., 2009.— С. 332–352.
7. Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції»/Ю. Мацієвський//Політ. менедж.— 2010.— № 2.— С. 38–55.
8. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн/О. Норгаард//Пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки.— К.: Ніка-Центр, 2007.— 424 с.
9. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=58&c=1236>.
10. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утворенні української держави/Ф. Рудич//Політ. менеджм.— 2008.— № 2.— с. 3–14.

11. Рутар С. М. Україна в контексті посткомуністичних трансформацій / С. М. Рутар//[Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/53.pdf
12. Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидії корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації/М. І. Флейчук. — Львів: Ахілл, 2008. — 660 с.
13. Хайко П. Політична роль олігархів/П. Хайко//Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції/Віден. ун-т [та ін.]; за ред. Ю. Б.-Дільгер. — К., 2009. — С. 123–147.
14. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. Посібник/Ю. Шведа. — Львів: Тріада плюс, 2004. — 528 с.

Гетьманчук П. Н. Демократические принципы создание элиты в политической системе транзитного типа

Рассматриваются существенные черты политических трансформационных элит, их типы и факторы формирования в транзитных обществах. Основное внимание акцентируется на факторах формирования либерально-демократической элиты в Украине.

Ключевые слова: *политическая элита, трансформационные элиты, трансформационный потенциал элит, бюрократически-номенклатурная элита, олигархическая элита, либерально-демократическая элита, трансформационные парадигмы.*

Hetmanchuk P. M. Democratic principles of the creating elite in the political system under transit

In the article are considered essential features of the political transformation of elites, their types and factors shaping in transitional societies. The main emphasis is placed on the factors shaping the liberal-democratic elites in Ukraine.

Keywords: *political elite, elite transformation, transformational potential elites, bureaucratic nomenclatura elite oligarchic elite liberal-democratic elite, transformational paradigm.*

УДК 329.058

ПОПУЛІЗМ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Дем'яненко М. М.[©]

Бібліотекар I категорії НБУВ

Здійснена спроба відповісти чому приходять до влади політики, які віддають перевагу популістській діяльності для реалізації своїх політичних амбіцій.

Ключові слова: *популізм, політична ідеологія, політична діяльність, політичний феномен.*

У суспільній свідомості популізм сприймається як особливий соціально-політичний феномен, котрий ґрунтується на засадах інспіраційного лідерства та політичної демагогії типу міфологізації, маніпулювання масовою свідомістю і громадською думкою через вираження повсякденних, а відтак обмежених і тимчасових інтересів, потреб народу для досягнення визначеної політичної мети, як правило, пов'язаної із завоюванням чи утриманням влади. Це є своєрідна соціальна поведінка, спрямована на підпорядкування пропонованої суспільної свідомості і суспільної поведінки в умовах зміни соціально-політичної організації суспільства.

На відміну від близьких для нього різновидів соціальної поведінки (мода, популярність), які характеризуються простою звичкою переймати умовно нове в поведінці, популізм спитається на такі форми психології, які забезпечують переростання поглядів, почуттів та настроїв мас у безпосередні політичні дії.

Як політичний феномен популізм виступає засобом політичної боротьби і цей феномен проявляється ще в давньогрецьких містах-полісах (М. Вебер), у період ресорджименто в Італії (А. Грамші), в часи Великої французької революції (П. Лафарг). А вже як політична ідеологія з визначенням її носієм — політичною остаточно сформувалася наприкінці XIX ст. у США, де діяла Народна (популістська) партія.

Як політичне явище в наш час є типовим не лише для кризового стану суспільства, а й для відносно стабільного, усталеного його розвитку не тільки для країн, що розвиваються, але й для колишніх соціалістичних

держав, а також для західних демократій. Він є своєрідною захисною і корегуючою реакцією на необхідність докорінних змін, що постають перед системами різних соціально-політичних орієнтацій.

Об'єктивна можливість популізму пов'язана із соціальною тенденцією, згідно з якою маси є лише об'єктом політики. В свою чергу суб'єктивні передумови для популізму викликані недосконалістю відносин панування — підпорядкування, домінуванням масового суспільства. Соціальна база популізму є полікласовою, гетерогенною. Рушійну силу її становлять насамперед проміжні, перехідні і межові групи суспільства (середні верстви, декласовані групи, люмпени), які з причин свого суперечливого становища уявляють свої інтереси понад класовими і виявляють через це найбільшу податливість до демократії.

На ранніх етапах історії популізм експлуатував ідеали, що склалися стихійно, і тому відображав занадто абстрактні інтереси народних мас. Через це він не мав значного впливу на устрій державної влади. Поширення популізму на той час головним чином зумовлене нерозвинутістю самих мас, а сам популізм був закономірним етапом суспільного розвитку.

З удосконаленням засобів та механізмів управління суспільною свідомістю, демократичних інститутів влади і політичних партій популістські ідеї популістські ідеї почали вноситись в уже розвинуті маси спеціальною пропагандистською машиною. В цей час популізм стає засобом завоювання і утримання влади. Панівний клас (група) використовують його для політичного рокування влади і збереження соціального статус-кво, опозиція — для часткового перерозподілу влади.

Технологія сучасного популізму побудована на провокуванні мас на запрограмовані політичні дії шляхом включення їх у маніпулятивну гру з харизматичним лідером демагогічного типу. Завдяки популізму політична активність мас або нейтралізується до перетворення її на самостійний політичний рух або ж використовується в групових, кооперативних чи класових інтересах. Популізм містить у собі набір анти технологій, котрі спричиняють його зміст: прості політичні рішення, які ґрунтуються на низькій загальній культурі деяких учасників політичного процесу; значення малих, але конкретних політичних справ, яка зводить всю політику до безлічі конкретних дрібниць; навішування політичних ярликів політичним противникам; загравання з масами, експлуатація політичних почуттів простих людей.

Участь мас в пропонованих популістами заходах надає популізму характеру легітимної політичної дії, яка в свою чергу забезпечує легітимність досягнутої за її допомогою влади.

Історичний досвід показує, що популізм як політичне явище виникає в країнах, де мають місце демократичні інститути (загальне виборче право, рівноправність громадян) і де суспільство як спільнота виборців виступає учасником політичного процесу. Тільки тоді апеляція до суспільних настроїв, спроби підлаштуватися під стереотипи масової свідомості можуть стати дієвим засобом завоювання влади. Так міжнародний досвід доводить, що популістський рух активізувався в періоди, коли країни переживали переломні етапи своєї історії. При різких соціально-економічних зрушеннях, особливо тоді, коли ламалися старі підвалини політичних відносин, а нові ще не викарбувалися чітко і виразно, на політичну арену виходили популістські діячі. Яскравим прикладом цього може слугувати політичний досвід країн СНД, в тому числі й України. Поширення популізму в сучасному українському політичному житті зумовлює актуальність дослідження змісту цього феномену.

Як показала практика виборчих кампаній в Україні, всі вони проходили і проходять під гаслами взаємних обвинувачень у популізмі. Враховуючи обмежену можливість реалізації передвиборчих партійних проєктів можна сказати, що більшість українських політичних сил на сьогодні є «популістами» в тому сенсі, що їхні програми розраховані насамперед на залучення голосів електорату без жодного шансу як на реальне втілення обіцянок, так і на запровадження контролю за їх реалізацією з боку громадянського суспільства.

Таким чином, політична практика доводить актуальність і необхідність комплексного дослідження феномену політичного популізму, вироблення єдиного цілісного уявлення про нього в політичній науці. Це в свою чергу передбачає аналіз різних аспектів прояву популізму в сучасних політичних процесах, зокрема виокремлення його структурно-функціональної специфіки в системі політичних технологій.

У багатьох визначеннях популізму використовуються деякі риси авторитаризму, націоналізму, соціалізму для опису ключових характеристик цього феномену, який внаслідок цього стає ще більш абстрактним і заплутаним. Єдиними безперечними характерними рисами популізму, наявність яких підтверджують більшість дослідників, є негативізм,

єдність цільової аудиторії та існування харизматичних політичних лідерів.

Як політичний феномен зазвичай популізм виникає і проявляє себе як супутник змін, криз та несприятливих ситуацій у суспільстві, тому деякі автори називають його популістським рухом. Через те, що популісти об'єднуються заради подолання певних кризових явищ, популістський рух тяжко підтримувати протягом тривалого часу, адже він є здебільшого епізодичним явищем. Він характеризується значною мінливістю, що ускладнює спроби його детального визначення, адже популізм набуває відтінку того суспільства, у якому він з'являється, використовуючи характерні традиції, міфи та символи з метою інтеграції народу. Адже насправді популізм з'явився спершу як рух, вираження волі народу. Популісти надають перевагу протестам як формі політичного представництва, демонстраціям, нелегальні страйкам, блокадам, бойкотам тощо.

Як правило, подібні рухи очолюються харизматичним лідером, здебільшого з авторитарними, диктаторськими або патернальними рисами, котрий завдяки використанню демагогічних прийомів, звертаючись до невдоволення, стурбованості та сподівань населення, пропонує прості і легкі вирішення складних соціально-політичних, економічних та інших проблем, що хвилюють людей. Роль лідера та його позиція у партії є однією з причин, чому популістські партії є такими незвичними. Політичне життя таких партій залежить від популярності їхніх лідерів. Міцні позиції лідерів є також причиною нетривалого життя популістських партій, адже перехід подібного лідерства до когось іншого є досить проблематичним.

Як і будь-яке політичне явище ставлення до популізму формувалося головним чином на основі специфіки застосування його на практиці. Саме тому сьогодні у науковій літературі накопичилось багато підходів до самого феномена популізму чи то ідеології, чи політичної діяльності, принципів його діяльності, можливостей впливу на свідомість і поведінку мас.

Бурхливість та різноплановість історичного розвитку популізму як політичного феномену до певної міри передбачила всю множинність підходів до тлумачення даного поняття: вчені намагалися розробити типологію популізму, його соціальну природу, історичні джерела та представити його у різних контекстах, залучаючи до цього дискурс, стратегію та ідеологію партій. Саме така позиція представлена західними

дослідниками Д. Макре та А. Валіцьким, котрі вважають, що популізм є ідеологією, котра виходить з визнання пріоритету народу на проти-вагу державі, іншим народам, індивідові. Справді, подекуди популізм слугує засобом «аналізування» суспільного протесту. Він мобілізує в тій чи іншій мірі гнів та невдоволеність народу і скеровує його проти інститутів влади та політичних еліт, відірвалися від народу, не забезпечують його основних потреб та інтересів.

Разом з тим визначати популізм як ідеологію є недостатньо переконливим аргументом, оскільки за таких умов цей феномен набуває дещо інших параметрів, і його потрібно було б ставити в один ряд із демократією, консерватизмом, фашизмом та іншими ідеологіями. Але ж популізму як ідеології бракує ключових цінностей, і на відміну від соціалістів чи лібералів, популісти не можуть самостійно визначитись, що означає сам популізм за своєю сутністю, соціальною природою, змістом. Він може розглядатися лише як елемент ідеології, її характерна риса [5].

Як політичний феномен популізм може інтерпретуватися завдяки двом основним підходам до його суті: 1) як політичної риторики; 2) як стилю політики. Якщо перший міститься в сфері етики, то другий — лежить у площині технологічної сфери. І тоді популізм як форма політичної технології передбачає маніпуляції інтерсуб'єктивними соціальними структурами (тобто смисловими значеннями), які з необхідністю приводять до маніпуляції свідомістю, а значить і поведінкою людини. Технологія сучасного популізму, як зазначає О. Нечосіна, «побудована в більшій мірі на провокуванні мас на запрограмовані політичні дії шляхом включення їх у маніпулятивну гру з харизматичним лідером, нерідко демагогічного типу. Завдяки цьому політична активність мас або нейтралізується до перетворення їх на самостійний політичний рух, або ж використовується в групових корпоративних чи класових інтересах» [2, с. 42].

Феномен популізму як ефективної політичної технології полягає в тому, що він використовується здебільшого в перехідних і кризових суспільствах, спираючись при цьому на масову свідомість ряду соціальних груп, які маргіналізовані або дезорієнтовані внаслідок соціальних, економічних, політичних факторів, що призводять до загальної нестабільності у суспільстві, погіршення економічного та соціального рівня життя. В таких умовах популізм активно

розповсюджується і має значну підтримку в середовищі неформованої політичної та правової культури.

Наступним феноменом популізму виступає політична практика, яка становить «певний тип ідеології, що сповідує сильну державну владу з безпосередньою участю народу в управлінні, враховує національні традиції народу, його специфічні інтереси» [3]. Це саме та реальність, в якій популізм часто проявляє свої недоліки, що формують негативну побутову оцінку самого явища. Одночасно це домінуючий підхід сьогодні, який можливо стане одним із етапів в історії становлення політичного феномену популізму.

Популізм зазвичай асоціюється з емоційним, спрощеним, маніпуляційним дискурсом, спрямованим на інстинктивні почуття людей, чи з опортуністською політикою, спрямованою на те, щоб купити підтримку виборця. Але хіба звертання до людських почуттів заборонено при існуванні демократичного режиму? Хто вирішує, яка політика популістська, а яка — ні? Як писав Р. Дарендорф: «популізм одного є демократією іншого, і навпаки». У цьому плані популізм розглядається як суто політико-правовий феномен, що «бере участь» у боротьбі за владу. Під цим кутом зору популізм можна розглядати як висування нереалістичних, але популярних у конкретній ситуації гасел та обіцянок для досягнення визначених політичних цілей.

Популізм часто визначають як «діяльність, котра має за мету забезпечення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел і т. п.». Втім, це явище є більш змістовним і його не варто обмежувати лише виборчою технологією. Популіст у сучасній політиці — діяч, що грає з масами.

Популізм як система цінностей поширений передусім серед верств населення з низьким рівнем політичної та правової культури і розрахований на людей, які не прагнуть раціонально оцінювати дії політиків. Політик-популіст, як правило, — це харизматичний лідер, для якого пріоритетом слугують не якісь програми чи концепції, а «голос народу», сподівання та потреби «простої людини». Політика-популіста не турбують довгострокові наслідки його діяльності, його мета — одержати підтримку якнайбільшої кількості прихильників у даний момент. Він чудово орієнтується, що потрібно робити, щоб завжди бути у фарватері громадських симпатій.

В умовах домінуючої ролі віртуально-символічних аспектів сприйняття популізм є одним з ефективних ресурсів владного впливу. Саме

завдяки віртуально-, символічно-організованому універсуму люди можуть сприймати цілі сфери соціальної реальності, компенсуючи факт обмеженості доступної інформації, тобто буквально — «домислювати реальність». Уміння витончених політтехнологів і «простих популістів» направляти усвідомлення громадянами соціально-політичної дійсності дозволяє створювати в різних груп суспільства відчуття «самостійного розуміння» того, що відбувається. Оскільки ефективність політичної комунікації залежить від якості сприйняття або інтерпретації, то творці «громадської думки» прагнуть сконструювати вигідний смисловий розв'язок позицій. Популістська віртуальна еклетика в даному випадку вже не просто терпима, вона необхідна такій програмі для її повноти і посилення зовнішньої привабливості проголошених ідеалів в очах тих верств населення, які ця програма намагається спонукати до якихось звершень.

Використання деяких із політичних технологій представляє реальну картину політичної діяльності політичних партій, об'єднань, політичних лідерів, сприяє їх популярності, підтримки більшості населення. Найважливішою ознакою, за якою можна виокремити їх політичну діяльність — це інноваційність, тобто, здатність постійно продукувати нові ідеї, або їх комбінувати, вдосконалювати. Щоб бути популярним, їм необхідно уже в тривалій практиці політичної діяльності довести уміння і можливість сформулювати політичний курс — виважений, зрозумілий і такий, що відповідає інтересам і прагненням більшої частини суспільства. Саме така їхня діяльність забезпечує повагу і значну популярність, реальну підтримку серед широкого загалу населення чи то в процесі виборів до вищих органів державної влади, чи закріпити вже надану їм владу.

Політичний феномен популізму виявляє себе в тому, що більшість політичних технологій, які використовуються у боротьбі за владу, спрямовані на її утримання, розширення та зміцнення. Це — виборчі технології, де широким спектром проявляються технології саме популістського характеру. Світова практика засвідчує, що жодна виборча кампанія не проходить без застосування так званих «брудних» технологій, зокрема, маніпулятивних та фальсифікації результатів виборів. Це — некоректні виборчі технології як сукупність протизаконних чи етично сумнівних засобів, способів, прийомів організації і проведення виборчої кампанії, спрямованих на забезпечення будь-якою ціною переваги над суперником. Некоректні або «брудні» політичні технології

використовуються з метою приниження та дискредитації суперників і опонентів, збір на них компромату, не зважаючи ні на які моральні та правові норми. При цьому дискредитація полягає інколи не лише у створенні їх негативних образів, а й демонстрації населенню того, що опоненти не мають аргументів дати відповідь.

У сукупності рис, які має масова свідомість і на які тією чи іншою мірою мусять орієнтуватися політики-популісти та політтехнологи, намагаючись вплинути на неї, можна виділити щонайменше три рівні. Базовий рівень означає множинну властивостей, які первісно притаманні власне масовій, колективній свідомості, соціетальній психіці, свідомості людських мас як такої. Вони визначаються загальними психічними властивостями людини, особливостями людської свідомості як форми відображення дійсності, специфікою поставання та функціонування колективних форм психічного буття незалежно від конкретних культурно-історичних форм їхнього функціонування. Маючи на меті вплинути на масову свідомість, агент такого впливу має апріорі орієнтуватися на те, що він матиме справу з людською спільнотою, визначальними характеристиками якої в такому контексті є її базові потреби, властиві їй глибинні процеси, та стани.

Другий рівень — умовно його можна назвати структурно-функціональним — охоплює ту сферу масової свідомості, що є результатом тривалого культурно-історичного розвитку, зміст якої становлять вироблені багатьма поколіннями форми та засоби колективного відображення дійсності, творення спільного світу. Ця сфера виразніше, ніж базова, сприймається і рефлексується як самими громадянами, так і дослідниками масової свідомості, зокрема й політиками та політтехнологами — агентами впливу на неї. Попри те, що на цьому рівні масова свідомість постає як продукт певного соціального розвитку, вона погано або й зовсім не піддається цілеспрямованим, спеціально організованим впливам. Історична умовність і відносність її станів і змісту може бути доволі очевидною, але водночас очевидними є й притаманна їй у всіх випадках атрибутивна непіддатливість на зовнішні втручання.

Третій, найбільш поверховий рівень (його можна назвати поточно-функціональним) поширюється на ті процеси й стани масової свідомості, які є буденним, хвилиним відображенням актуальних подій. Вони є мінливими та змінними і більшою чи меншою мірою піддаються цілеспрямованій корекції, хоча й із різним, не завжди очікуваним результатом.

Відтак популісти, які мають намір впливати на зміст масової свідомості і при цьому хочуть, щоб їхній вплив був достатньо адекватним, мають зважати на цілковиту неможливість змінювати структури базового рівня, надзвичайну важкість впливу на рівень структурно-функціональний і лише відносно, потенційну можливість міняти масову свідомість на поточному рівні.

Природно, усяке нове явище вносить у соціальні реалії як позитивні, так і негативні моменти. Це закон життя, який необхідно враховувати й у політиці. Становлення демократії також супроводжується не тільки позитивними явищами, але і витратами, що гальмують розвиток процесу народовладдя. Одна з таких витрат — популізм, який суспільство повинне навчитися ефективно переборювати, виробляти по відношенню до нього своєрідну систему «противаг».

З одного боку популізм як політичний феномен є ознакою (хоча і негативною) демократичного будівництва суспільства, а з іншого боку, саме суспільство повинне за допомогою демократичних норм і інститутів створювати умови для мінімізації популістських зазіхань. Якщо цього вчасно не зробити, то останні, безперешкодно поширюючись, нанесуть у кінцевому рахунку великих втрат державі в цілому. Звичайно, будь-яка влада може зробити у своїй діяльності помилки. Від цього ніхто не застрахований. Але на сьогодні головна небезпека в популізмі влади, у безвідповідальних обіцянках ринкових реформ без жертв і труднощів з боку більшості громадян.

У свою чергу, одна з найбільших небезпек популізму для суспільства полягає в тім, що він є перешкодою на шляху нормального функціонування такої основоположної засади, як делегування владних повноважень суспільною групою довіреній особі. Ця засада є підґрунтям демократії, і її недотримання, на думку видатного французького соціолога П. Бурд'є, неодмінно веде до «фетишизації» політики, коли політик починає, так би мовити, жити «власним» життям у відриві від реалій суспільної групи, яка його висунула й інтереси якої він має репрезентувати. Адже політики, які завдячують своєю популярністю виборцям, доволі швидко забувають про те, хто є джерелом влади. Загалом можна стверджувати, що зростання популістських настроїв у суспільстві та злет популярності примітивних соціальних рецептів свідчать про низький рівень громадянської свідомості.

Феномен політичного популізму проявляється і в тому, що багато його положень формально перебувають у форматі демократії, оскільки

спрямовані на надання, розширення влади народу, усунення перешкод народовладдя. В політичній практиці популізм як головна проблема демократії формулює протиріччя між конституційними нормами демократичних суспільств щодо влади народу, його суверенітету і практикою, яка виявляється в тому, що внаслідок виборів влада належить еліті. В такому контексті популізм широко використовує своєрідні максими — гасло: «*Vox populi — vox Dei*», або формулу 16-го президента США Авраама Лінкольна «Уряд, створений народом, з народу і для народу». В даному контексті популізм, особливо у своїй риторичній виходить з позиції, що демократія означає владу народу і лише владу народу. З цієї ідеальної позиції він критикує стан справ у конкретних країнах, наголошуючи на властивих їм недоліках демократії, які ведуть до корупції, низької відповідальності, поганій компетенції правлячої еліти.

Демократія — це своєрідний комплекс взаємопов'язаних цінностей, інституційних механізмів, процедур, які у своїй сукупності визначають «правила гри». Вони змінюються в часі і просторі, набувають певних особливих рис залежно від конкретно-історичних умов. З цієї точки зору популізм за своїми загальними ознаками не може трактуватися як антидемократичний феномен.

Своєрідним позитивним гаслом популізму досить часто є абстрактна вимога повернення влади народу внаслідок усунення від влади непопулярних у народу людей, груп, політичних сил і передачу влади «дійсним» представникам народу. Відповідно популізм прагне коригувати, вносити зміни в прийняті правила гри, виходячи лише з позиції інтересу власної політичної сили, не враховуючи інтересів інших політичних акторів. У внутрішньополітичному житті простежується певна закономірність, яка полягає в тому, що популістичні лідери приходять до влади, опираючись на засади представницької демократії, в подальшому вони виділяють проблемні сторони демократії, справедливо критикують їх, але пропонують долати їх, фактично, з позицій авторитаризму, запровадження засад одноособової влади. Досить часто популізм звертається до механізмів прямої демократії (наприклад, інститут загальнонаціонального референдуму). Фактично постійне звернення популізму до народу є спробою прикриття авторитарної сутності популізму.

Важливим методом, що використовується популістською групою чи окремим політиком-популістом є спекуляція на вірі людей в пропоновані швидкі та легкі шляхи вирішення злободенних на даний момент проблем, що межує із грою на очікуваннях народу, маніпулюванням

суспільною свідомістю, обманом і зневагою людської особистості. Тому серед технологій в арсеналі використовуваних методів популізму значиться і переорієнтація гніву і образ людей на нині діючі інститути влади, політичні еліти, нездатні в своїй діяльності задовольнити основні потреби й інтереси більшої частини суспільства, котра потерпає від політичного і економічного свавілля діючої влади. При цьому розрахунок робиться на те, що більша частина населення пристане на гучні гасла популістів. Тут використовуються характерні риси буденної свідомості мас, а саме, спрощеність уявлень про суспільне життя, безпосередність сприйняття запропонованих заходів, максималізм, тяжіння до сильної особистості тощо.

Популісти будують свою риторику на акцентуванні економічних і соціальних інтересів звичайних людей, приховуючи реальні проблеми та інтереси держави. Цей стиль риторики може служити не одній, а безлічі ідеологій — у залежності від підтримуваної ідеології. Саме це передбачає виокремлення кілька рівнів популізму:

— реальний (політика еліти, спрямована на обмеження правлячих сил на користь народу);

— спекулятивний (спекуляція та загравання з основною масою народу, якому обіцяють все, що він хоче почути);

— віртуальний (загравання з народом, спрощене до виконання обіцянок по вирішенню віртуальних проблем).

Популізм є складовою виборчої стратегії політичних сил, у яких відсутні чіткі ідеологічні пріоритети. Йому притаманна ідеологічна простота, можна навіть сказати, примітивізм, що позбавляє його можливості стати засадою для виникнення інституціоналізованих партій.

В процесі реалізації політичного рішення важливо домогтися підтримки прийнятих рішень та засобів їх здійснення з боку населення. Позитивна мотивація у населення складається за рахунок умілого пропагандистського забезпечення, доказу переваг обраного варіанту вирішення проблеми. Як правило, прийнято виділяти декілька основних типів (технологій) реалізації рішень: популізм, елітизм, консерватизм, демократизм та радикалізм. Популізм передбачає пряму апеляцію до громадської думки, до безпосередню опору на масові настрої. Тому він обов'язково зорієнтований на спрощення, а інколи і вульгаризацію запропонованих цілей. Правлячі еліти намагаються виробити якийсь заклик до населення, реалізація якого, за їх думкою, забезпечить подолання всіх протиріч та швидке просування до успіху. Нерідко в таких

випадках використовують лестоці, залякування внутрішньою або зовнішньою погрозою, безпідставні обіцянки тощо. Найбільш часто популізм використовується при харизматичному правлінні, але популістські заходи можуть стати складовою частиною політичного курсу і при інших режимах, які дотримуються раціональних методів управління.

Література:

1. Баранов Н. А. Популизм и демагогия/Н. А. Баранов//Человек, культура, общество: межвуз. сб. науч. тр./Отв. ред. Н. В. Дулина, И. А. Небыков/Волгоград. гос. техн. ун — т. Волгоград, 2005. — Вып. 3. — С. 100–108.
2. Нечосіна О. В. Популізм як політичний феномен і технологія/О. В. Нечосіна//Актуальні проблеми державного управління. — 2000. — Вип. 4. — С. 42–54.
3. Політична наука. Словник: категорії, поняття, терміни/За ред. Кухти Б., Романюк А. та ін. — Львів: Кальварія, 2003—498 с.
4. Малько А. В. Политическая и правовая жизнь России: актуальные проблемы/А. В. Малько. — М., 2000. — 389 с.
5. Taggart P. Populism. — Buckingham: Open University Press. — 2000. — 128 p.
6. Taguieff P. A. Les fins de l'antiracisme. — Paris: Editions Michalon. — 1995. — 708 p.

Демьяненко М. Н. Популизм как социально-политический феномен
Сделана попытка ответить, почему довольно часто приходят к власти политики, отдающие предпочтение популистской деятельности для реализации своих политических амбиций.
Ключевые слова: *популизм, политическая идеология, политическая деятельность, политический феномен.*

Demyanenko M. N. Populism as a socio-political phenomenon

The attempt is made to answer why quite often politics, preferring populist activities to achieve their political ambitions, come to power.

Keywords: *populism, political ideology, political activity, political phenomenon.*

УДК 061.2:316.3

КЛІЄНТЕЛІЗМ ЯК ВИЯВ РЕГІОНАЛІЗМУ***Таран С. В.*** ©*Здобувач кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Аналізуються сучасні західні підходи до вивчення регіоналізму і застосовуються до вивчення регіонально окресленого клієнтелізму в Україні.

Ключові слова: *регіоналізм, клієнтелізм, конфлікт, політичні інституції, політичні поділи, патронаж, політична мобілізація.*

Україна є політично розмаїтою країною з чисельними історичними, політичними та культурними внутрішніми поділами. Особливістю України є поділ «титульної етнічної групи», яка має внутрішні політичні поділи глибші, ніж поділи між іншими етнічними та соціальними групами. За таких умов визначальну роль у політиці може відігравати регіональна ідентичність та «регіоналізм» як спосіб перетворення регіону на суб'єкта політичних відносин [1].

Як описує цю ситуацію Колодій, в таких умовах представники різних національностей, наприклад, Донецька мають між собою більше спільного у поглядах поведінці, ніж українці Донецька та українці Львова [2].

В науковій літературі найбільш поширеним підходом до регіональних поділів в Україні є дихотомія «Схід-Захід», яка хоч дещо спрощено, але достатньо чітко окреслює сукупність поділів титульної нації. Саме в цьому значенні «регіоналізм» буде вживатися у цій статті.

В умовах існування регіоналізму особливою проблемою для країн демократичного транзиту стає клієнтелізм. Клієнтелізмом називають специфічну модель у стосунках між лідером («патроном») та підлеглим («клієнтом»), у рамках якої патрон забезпечує клієнта матеріальними ресурсами в обмін на політичну підтримку. Такий обмін носить неформальний характер та базується на різноманітних джерелах політичної лояльності, таких як етнічна, родова, регіональна спорідненість між суб'єктами клієнталістичних відносин.

Неформальні клієнтелістичні мережі часто стають ключовими джерелами порушень принципів публічної участі громадян у житті країни,

руйнують верховенство закону, знижують якість публічних послуг, сприяють корупції, гальмують надходження інвестицій та загальний економічний розвиток [3, с. 1].

У підсумку, клієнтелізм створює ситуацію, коли загальні публічні інтереси стають вторинними у порівнянні з приватними інтересами лідерів клієнталістичних мереж та залежних від них патронажних груп.

Клієнтелізм має тенденцію поширюватись у країнах з малим досвідом демократії, у яких наявні значні регіональні, мовні, релігійні відмінності між різними суспільними групами. Численні дослідження доводять, що саме у таких суспільствах існують передумови для організації патронажних зв'язків між політиками та окремими суспільними групами, і це створює складнощі для забезпечення загальних публічних інтересів [4].

Але, як зазначають Брінкергоф та Голдсміт, оскільки клієнтелізм глибоко вкорінений у суспільство і рідко визнається офіційно, його дуже важко як виявити, так і знищити.

Україна являє собою суспільство з різноманітними регіональними, мовними, етнічними, релігійними поділами, зовнішньополітичними орієнтаціями, а також — недовготривалими традиціями партійного будівництва. Відтак, клієнтелізм може становити виклик для української демократії. Оскільки розмаїті відмінності між різними групами суспільства прямо пов'язані з регіональними відмінностями, клієнтелізм може бути описаний як вияв регіоналізму.

Іншими словами, клієнтелізм може виявлятися в Україні через залучення голосів, а також перерозподіл публічних ресурсів переважно за регіональною ознакою. При цьому публічні інтереси всієї країни жертвуються заради поточних інтересів політичних груп, лідери яких походять з окремих регіонів.

Небезпечний потенціал клієнтелізму як явища регіоналізму підтверджується постійними повідомленням про застосування владою адміністративних важелів під час виборчих кампаній («адмінресурс») та організації систем розподілу матеріальних винагород виборцям в обмін їх на підтримку на виборах («підкуп виборів»). Ці явища мають регіональне забарвлення — у різних регіонах «адмінресурс» та «підкуп» застосовується у різній мірі та часто мають регіональні особливості.

Однак, з іншого боку, наявність клієнтелізму може створювати в суспільстві потенціал для суспільно-політичної стабільності. Клієнтелізм

може диверсифікувати інтереси регіональних груп і, таким чином, розширити можливості для політичних компромісів. Політична мобілізація на основі регіонально окреслених матеріальних заохочень може послаблювати міжрегіональні конфлікти у тому разі, якщо політичні уподобання та способи політичної мобілізації у різних регіонах будуть принципово різними. Наприклад, для однієї регіональної групи основним способом політичної мобілізації можуть бути ідеологічні цінності, для другої — матеріальні. У цьому разі, групи можуть мати надто різні ціннісні пріоритети і, відтак, групи просто не матимуть вирішальних причин для жорсткого поборювання одне одного [5].

Стабілізацію міжрегіональних суперечностей внаслідок клієнтелізму можна назвати «компліментарністю цілей», — взаємодоповненням інтересів груп, які, диверсифікуючи інтереси, уникають силових конфліктів.

У статті продемонстровано що вплив клієнтелізму на стабілізацію регіоналізму в Україні є значним. Для демонстрації цього твердження у статті використанні три групи підходів до вивчення клієнтелізму, які широко використовуються у західній політології.

Перший підхід полягає у аналізі ідеологічної єдності політичних партій. Теоретичне обґрунтування аналізу полягає в тому, що партії, які демонструють внутрішню ідеологічну єдність схильні вдаватися до мобілізації виборців на основі програм, а не клієнталістичних зв'язків. Натомість, клієнталістично зорієнтовані партії не мають такої внутрішньої ідеологічної єдності, і, відповідно, надають перевагу мобілізації на основі адресної матеріальної підтримки окремих груп та запереченні універсальних гасел та тез, адресованих всіх групам суспільства. Прикладом такого підходу є робота Кітчелта, Манфелдової, Марковського та Токи, які вивчали способи партійного будівництва у чотирьох країнах — Чехії, Угорщині, Польщі та Болгарії [6].

Основний метод, який був використаний у згаданій роботі — опитування партійних активістів та експертів, які визначали позиції своїх партій щодо актуальних ідеологічних питань. Це, зокрема, бачення партійцями моделі ринкової економіки, ролі держави у економіці, питання соціальної політики, стратегії приватизації, ставлення до церкви та міграції, гендерні питання. На основі аналізу експертних думок та статистичної обробки відповідей членів партій дослідники виявили, по-перше, підходи до політичної мобілізації різних політичних сил. А, по-друге, — виявили наскільки ідеологічно близькими між собою є

позиції членів одних і тих же партій. Відтак, — робили висновок щодо існування внутрішньої ідеологічної єдності в одних партіях, і її відсутності — в інших.

Дослідники дійшли загального висновку, що клієнталістичні зв'язки не є основним способом партійної мобілізації у досліджуваних країнах, хоче певні тенденції до зміцнення клієнтелізму існують у Болгарії.

Способи партійної мобілізації, на думку авторів, напряду залежать від варіацій комуністичного режиму, який існував у певній країні. Так, у Чехії в радянські часи існувала так звана «бюрократично-авторитарна» модель комунізму, яка була доценту зруйнована внаслідок «оксамитової» революції і замість неї одразу виникла партійна система з універсалістськими ідеологіями. У Польщі та Угорщині партійні системи були побудовані у результаті поступальної заміни «національно-адаптаційної» моделі комуністичного режиму на нову демократичну модель розвитку, в якій, економічні та культурні поділи перетинались між собою. Нарешті у Болгарії у радянські часи існувала «патрімоніальна» модель комуністичного режиму, після занепаду якої вже у демократичному болгарському суспільстві економічні та культурні поділи підсилювали один одного, створюючи передумови для розвитку клієнтелізму.

Подібні підходи до вивчення клієнтелізму як вияву регіоналізму є доцільним застосовувати і в Україні. Проводячи опитування експертів та дослідження ідеологічної єдності членів політичних партій та співставляючи підтримку цих партій в українських регіонах можна робити висновки щодо потенціалу розвитку клієнтелізму в тих, чи інших українських регіонах. При цьому у дослідженнях необхідно враховувати специфіку розвитку цих регіонів за радянських часів.

Практичне дослідження ефекту патронажу на розвиток української політики, під час якого було застосовано опитування експертів, було проведено у травні 2008 року Центром «Соціовимір».

У дослідженні «Групи впливу в центральних органах влади в Україні після битви за Київ: ресурси та можливі сценарії» взяли участь 25 українських політологів та політичних експертів, які безпосередньо працюють у партійних середовищах, відповіли на питання, котрі окреслюють проблеми прямого і непрямого впливу провідних політичних сил на органи державної влади (Кабмін, РНБО, Прокуратура, Конституційний суд), існування формальних і неформальних груп впливу в парламенті та способи політичної мобілізації партій. Опитування було проведено

після дострокових виборів до місцевих органів влади м. Києва навесні 2008 року, які знаменували черговий перерозподіл політичних сил.

Важливий акцент дослідження — це способи мобілізації, які ці політичні сили, на думку експертів, використовують під час виборчих кампаній. Результати дослідження свідчать, що різні партії можуть використовувати відмінні способи політичної мобілізації. На запитання: «Яким механізмам мобілізації виборців надають перевагу представники вказаних політичних сил?» (експерти могли вказати два можливі варіанти) опитувані зазначили, що ідеологія є важливим чинником для політичної мобілізації виборців Блоку «Наша Україна-Народна Самооборона» (88%) та Блоку Ю. Тимошенко. Також, більшість експертів (64%) вважає, що ідеологія відіграє значну роль під час політичної мобілізації прихильників Комуністичної партії України. Водночас, адмінресурс (патронаж), на думку експертів (84%), є провідним механізмом політичної мобілізації для Партії регіонів та, певною мірою (32% відповідей), для КПУ. Особисті якості лідера (харизма) є визначальною для політичної мобілізації прихильників Блоку Ю. Тимошенко та Блоку В. Литвина.

Крім того, експерти відзначають, що, фактично, жодна політична сила не використовує у рівній мірі всі способи мобілізації. Таким чином, дослідження виявило, що, з погляду експертів, політичні сили країни різняться не лише ідеологією, її значенням у діяльності тих чи інших партій, чи поглядами на актуальні питання економіки та політики, а і підходами до мобілізації виборців, формуючи різні типи політичної організації для різних груп населення [7].

Оскільки електоральна база Партії регіонів та КПУ зосереджена у східному регіоні України, можемо констатувати, що експерте опитування підтверджує, що клієнталістичні мережі, які будуються без огляду на ідеологічну складову, мають в Україні виразне регіональне забарвлення.

На наявності регіональної політичної мобілізації на основі клієнтелізму наголошують і інші експерти. Так, директор Донецького інституту соціальних досліджень і політичного аналізу Володимир Кіпень стверджує, що серед усіх політичних сил регіону саме Партія регіонів найбільше готова до виборів на пропорційній основі. Однак, саме ця партія, на думку експерта, являє собою радше «адміністративним та бізнес-проектom, оскільки саме в ній зосереджені адміністративні та фінансові ресурси фінансово-промислової еліти» [8]

Інший експерт, керівник Громадського комітету з питань захисту конституційних прав та свобод громадян Микола Козирев (Луганськ) пояснює історичні причини наявності патронажних очікувань у виборців східного регіону. Оскільки за радянських часів ці регіони були наймогутнішою індустріальною базою Союзу, то саме ці регіони зазнали найбільших «соціальних втрат» після колапсу радянської системи. Експерт вважає, що після розпаду Радянського союзу населені пункти регіони стали «своєрідним гетто з високим рівнем злиденності, розрухи, декласованості». Саме через це, переконаний Козирев, мешканці Сходу України стали «жертвами маніпулятивних технологій». Процес занепаду індустріальної бази сходу завершився масштабним перерозподілом власності, внаслідок чого у регіоні утворилися потужні «мафіозні клани», які зосередили у своєму управлінні значні ресурси. Ці «клани», згодом, стали для місцевих мешканців «роботодавцями», від яких почало залежати їхнє соціальне забезпечення, яке вже не могла надавати держава. Відповідно, і регіональні політики потрапили під вплив «кланових структур» та сприяли утворенню соціальних відносин, за яких виборці опинилися у тотальній соціальній залежності від регіональних політиків.

Схожі історичні фактори, які вплинули на формування типів політичної мобілізації у Східному регіоні України описує і інших регіональний експерт — Олег Богуславський, директор Центру підтримки демократичних журналістських ініціатив, який вважає, що особливі умови сталінської індустріалізації на сході України «зробили глибокий відбиток на свідомості мешканців регіону». Це, зокрема, виявилось у відсутності запитів громадян на наявність будь-яких національних та ідеологічних маркерів («денационалізація»), а також — у наявності «слабкої недорозвиненої інтелігенції». За таких умов у незалежній Україні регіональна політична еліта виконувала не «представницьку», а «обслуговуючу» роль [9].

Експерти, які працюють з партійними структурами також наголошують на пов'язаності регіонального походження та патронажних зв'язків, які вибудовуються у державних структурах України. Після перемоги В. Януковича на Президентських виборах (2010 р.) призначення у центральні органи влади на основі регіонального походження набули широкого масштабу, і ця практика має довгу історію. Так, Вадим Карасьов, директор Інституту глобальних стратегій наголошує, що основним критерієм добору у патронажно зорієнтовані мережі у струк-

турах української влади впродовж тривалого часу було саме регіональне походження державних чиновників. Експерт також вказує на випадки, коли ще у часи прем'єрства В. Януковича (2006–2007 рр.) заради дотримання принципу регіональної лояльності окремі відставні чиновники, які походили з донецького регіону, були відкликані з пенсії, аби лише вони могли заповнити вакансії у центральних органах влади [10].

Політична мобілізація на основі матеріальних заохочень, без зв'язку з виразними ідеологічними маркерами, часто ставала базовою і для організації парламентських коаліцій. Перший Президент України Леонід Кравчук описує один з таких форматів більшості, яка була створена у парламенті у 2004 році, напередодні Президентських виборів: «Нинішня більшість сама створювалася з людей, які не мають певної позиції та чіткої філософії: частина з них голосує в обмін на певні, скажемо так, преференції. Один хоче острів на Дніпрі, інший — щоб йому завод дозволили приватизувати» [11]. Через такий спосіб мобілізації, наголошує Кравчук, партійна більшість позбавлена будь-якої ідеологічної єдності і, відтак, такий політичній більшості притаманна постійна внутрішня нестабільність.

Отож, дослідження думок експертів, які працюють з різноманітними партійними середовищами, виявило, що різні партії мають різні підходи до політичної мобілізації. На думку експертів, одні політичні сили акцентують увагу на харизмі лідерів та елементах ідеології, тоді як інші — зосереджують зусилля на використанні адмінресурсу та матеріальних заохочень. При цьому, регіональне походження політиків має значний вплив на те, якому саме формату політичної мобілізації буде надавати перевагу їхня політична сила. Зважаючи на низку згаданих вище передумов, політики «східного» регіону менше вдаються до ідеологічної аргументації та формують свою політичну підтримку на основі патронажних зв'язків, які виборці даного регіону, власне, і очікують.

Другий підхід полягає у аналізі електоральної поведінки представників тих чи інших регіонів. Якщо регіональні групи демонструють швидку зміну своїх політичних уподобань на користь партій, які мають доступ до розподілу матеріальних ресурсів, це може стати ознакою творення клієнталістичних мереж у даних регіонах [12].

Крім того, на наявність клієнтелізму можуть вказувати і пріоритети виборців, які очікують від політиків вирішення їхніх нагальних питань. Якщо виборці очікують від партій, за які вони голосують, насамперед, вирішення їхніх матеріальних проблем та адресної матеріальної під-

тримки своїх регіональних груп, можна констатувати схильність таких виборців до клієнтелістичного формату участі у політичному процесі. Якщо ж, пріоритетом виборців є універсальні ідеологічні засади, зорієнтовані на всі групи суспільства, то такі групи виборці, вочевидь, демонструють інші формати відносин з політичними партіями. Пріоритети виборців можна, зокрема, визначити через аналіз проведених соціологічних опитувань, які дозволяють виявити пріоритети виборців конкретних політичних партій.

Таким чином, застосувавши описані підходи до вивчення клієнтелізму можна ефективно досліджувати явище, яке має неформальний характер і тому важко піддається аналізу, хоча і становить вагому частину політичних процесів у перехідних демократіях, зокрема, в Україні.

Аналіз електоральних уподобань українських виборців, як і дослідження думок експертного середовища, також вказують на існування клієнтелістичних мереж, котрі мають регіональне забарвлення. Під час виборів громадяни висловлюють різні пріоритети, які мають значення для їхнього волевиявлення. Так, парламентські вибори 2012 року засвідчили, що виборці Партії регіонів, ядро електоральної підтримки якої традиційно зосереджено на сході та півдні, найбільше схильні змінювати свої політичні уподобання у відповідь на матеріальне заохочення з боку політиків.

Про це свідчить, зокрема, загальнонаціональне дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» і Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у вересні-жовтні 2012 року. Дослідження виявило, що не мають наміру «продавати свій голос» 83% виборців, тоді як 11,5% готові «продати свій голос» на виборах до парламенту. Майже 10% населення зазначили, що на їхніх мажоритарних округах кандидати у депутати вже «роздавали продуктові пайки та інші подарунки». При цьому, ставляться до цього позитивно і готові проголосувати кандидата, який роздає подарунки, 5.5% опитаних, і найбільше таких респондентів — серед Партії регіонів — 9%. Ще 32% ставляться до такого явища нейтрально — допомогу візьмуть, але на їхнє голосування, за твердженням респондентів, це не вплине (*Усього було опитано 2043 респонденти. Похибка вибірки не перевищує 2.2%*) [13].

Аналогічні результати виявлені і дослідженнями інших аналітичних структур. Так, загальнонаціональне опитування, проведене компанією GfK Ukraine у червні 2012 року виявило, що 6,2% громадян готові проголосувати за кандидатів в депутати «в обмін на гроші або продуктові

набори». Найбільш значимим фактором, який впливає на готовність громадян проголосувати у відповідь на матеріальне заохочення, є, відповідно до дослідження, «готовність голосувати за Партію регіонів (13,3%) (Усього було опитано 1000 респондентів. Похибка вибірки не перевищує 3.2%)».

Експерти компанії наголошують на готовності саме цієї групи виявляти лояльність до політиків, які пропонують їм матеріальну винагороду. Заступник директора GfK Ukraine Гліб Вишлинський наголошує: «Технологія опосередкованого підкупу виборців може бути ефективною, якщо тільки буде чітко націлена на групи людей, для яких прийнятні подарунки або гроші від кандидатів». Експерт також наголошує, що прихильники інших партій, УДАРу, партії «Батьківщина», КПУ, які брали участь у парламентській кампанії 2012 року, не толерують «подарунки» від політиків, а, отже, не настільки вразливі до патронажу, як виборці Партії регіонів: «Єдина партія, по якій очевидна ця позитивна залежність — це Партія регіонів, при цьому дане явище більш характерне для великих міст і півдня України» [14].

Зазначимо, що здійснення підкупу виборців є кримінальним злочином (Стаття 157, ККУ) і тому, можна припускати, що справжні масштаби готовності окремих груп виборців утворювати мережі неформальних клієнталістичних відносин між політиками та виборцями є значно більші, оскільки не всі виборці можуть зізнатися про таку готовність під час соціологічних опитувань.

Інше дослідження, проведене від час парламентської кампанії 2012 року виявило і більшу толерантність прихильників Партії регіонів до причетності їхніх кандидатів по мажоритарних округах до фактів корупції. Так, загальнонаціональне дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» і соціологічною службою Центру Разумкова у серпні 2012 року, виявило відмінності у мотиваціях виборців різних політичних сил голосувати за кандидатів по мажоритарних округах: серед виборців «Свободи» відносно більше важить такий чинник, як пропозиції кандидата щодо реформ в Україні (42%), особисті якості кандидата були найбільш важливі для виборців «УДАРу», «чесність і некорупційність» важлива для виборців КПУ (46%), а найменш вимогливі до чесності і некорупційності — прихильники Партії регіонів (27%). (Усього було опитано 2009 респонденти. Похибка вибірки не перевищує 2.3%) [15].

Виходячи з патронажних очікувань власних виборців щодо адресної матеріальної підтримки Партія регіонів широко використовує залучення бюджетних коштів під час виборчої кампанії. Так, під час парламентської кампанії 2012 року у місцеві бюджети було направлено близько 8 мільярдів бюджетних гривень в якості субвенцій та дотацій. Відповідні зміни до бюджету були кілька разів внесені, в процесі визначення кандидатів від партії влади на конкретні мажоритарні округи. Формально, кошти виділялись на «заходи щодо соціально-економічного розвитку окремих територій», та «фінансування медицини та закладів охорони здоров'я», але, фактично, використовувалися на ведення виборчої кампанії кандидатів від Партії регіонів. Кандидати від партії влади будували стратегію виборчої кампанії на використанні державних коштів винятково на потреби мешканців округів, де балотувалися [16].

Аналітики телеканалу ТВі підраховали дотації обласних бюджетів, які, вочевидь, розподіляються геть нерівномірно, а, натомість, відображають наявні патронажні зв'язки між виборцями та політиками у різних регіонах України. Логіка розподілу дотацій не відображає ні кореляції з кількістю населення областей, ні з економічною ситуацією в кожній області, ні з проблемами закладів охорони здоров'я у окремих областях. У 2012 році відповідні дотації отримали: Донецька область у обсязі 829,7 млн. грн., Луганська — 122,5 млн. грн., Дніпропетровська — 137 млн. грн., Харківська — 106 млн. грн., і, водночас — Тернопільська — 17 млн. грн., Львівська — 41,7 млн. грн., Житомирська — 30,8 млн. грн., Чернігівська — 29 млн. грн. [17].

Використання бюджетних коштів під час виборчих кампаній у східних областях України узгоджується і з частотою застосуванням адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній. Фіксацію цих застосування «адмінресурсу» здійснює низка громадських організацій. До таких порушень громадські організації зараховують залучення до агітації службових осіб та адміністративний тиск на виборця. Відповідно до моніторингу парламентських виборів 2012 року, який провів Комітет виборців України (КВУ), найбільше фактів про такі порушення було зареєстровано за участі «самовисуванців» та Партії регіонів, оскільки саме вони мають найбільший доступ до адміністративних та матеріальних ресурсів [18].

Інша моніторингова організація, — громадянська мережа «Опора», — наголошує на особистій участі голів обласних адміністрацій у втручанні у виборчий процес. За версією «Опори», найпоширенішою формою

адмінресурсу є проведення офіційних заходів із залученням представників окремої партії чи кандидата. Крім того, експерти організації вказують і на використання політиками адресної матеріальної підтримки своїх виборців.

Під час моніторингу експерти реєстрували часті публічні заяви з боку державних чиновників на підтримку Партії регіонів чи окремих кандидатів, зловживання повноваженнями у власних передвиборчих інтересах, ініціювання нових бюджетних проєктів в інтересах окремих кандидатів чи партій та політично вмотивований тиск на правоохоронні органи [19].

Політична мобілізація на основі матеріальних заохочень характерна і для міжвиборчого періоду. Зокрема, Партія регіонів широко застосовує так звані програми «лояльності», які передбачають різноманітні пільгові та безоплатні послуги та товари прихильникам партії. Програми розраховані на різні соціальні аудиторії та вимагають від реципієнтів або членства у партії, або офіційно поданих документів, які засвідчують особу та, вочевидь, будуть використані для подальшого залучення у партійну діяльність. Прикметно, що до реалізації програми залучені і чиновники, призначені Партією регіонів, зокрема, голову КМДА Олександра Попова [20].

Зазначимо, що спроби політиків налагодити клієнталістичні мережі в центрі та заході України теж мають місце, однак ці мережі набагато менш ефективні. Це підтверджують і наведені вище опитування громадської думки. Так, дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» та КМІСом під час парламентської кампанії 2012 року виявило, що майже 10% населення зазначили, що на їхніх округах кандидати «роздавали продуктові пайки та інші подарунки». Особливо вирізняється місто Київ, де 40% респондентів зізналися, що такі «подарунки» від кандидатів мали місце [21].

Схожі результати щодо способів політичної мобілізації виборців столиці отримані і під час опитування громадян, проведеного компанією GfK Ukraine. Дослідження виявило, що готовність взяти подарунок від кандидата у депутата виявили на півночі країни — 14%, на заході — 22%, на півдні та сході — по 32%, в центральній Україні — 40%, в Києві — 56% респондентів [22]. Однак, якщо порівняти результати парламентських виборів з розподілом настроїв щодо готовності громадян отримувати матеріальну підтримку від політиків, то ми побачимо, що ефективність клієнтелізму найвища на сході та півдні країни. Красномовним став

той же Київ, де попри масштабні спроби мобілізації виборців на основі матеріальних заохочень, Партія регіонів показала на виборах неочікувано низький результат (12,6% голосів, 4-те місце — після трьох опозиційних політичних сил). Більше того, на мажоритарних округах міста Києва, де можливості для клієнтелізму більше, ніж на загальнонаціональному окрузі, жоден кандидат, якого підтримувала влада і який широко заохочував виборців адресною матеріальною допомогою, не зміг отримати перемогу.

Таким чином, опитування громадської думки чітко вказують на наявність клієнталістичних мереж, які мають тенденцію бути дієвими, насамперед, на сході та півдні країни, а, відтак мають регіональне забарвлення. Зазначимо, що спроби утворити патронажні зв'язки між політиками та виборцями були і в інших регіонах України, особливо, в місті Києві, але їхня ефективність у інших регіонах виявилась значно меншою. Це викликано тим, що очікування виборців щодо політиків у столиці, центрі та заході України дещо інші. Як свідчать результати парламентських виборів 2012 року, виборці заходу та центру України більш схильні робити політичний вибір на основі ідеології або лояльності до харизматичного лідера. Разом з цим, різновекторні політичні зацікавлення виборців різних регіонів створюють передумови для політичного компромісу у рамках розвитку регіоналізму — представники двох регіонів не мають критичних підстав для жорсткого конфлікту.

Третій підхід фокусується на вивченні регіонального походження кадрового складу державних інституцій, які є вразливими для клієнтелізму. Якщо в країні наявний клієнтелізм, то, вочевидь, окремі політичні та економічні сфери перебувають під впливом окремих груп, які очолює «патрон». Цілком логічно припускати, що саме в державних структурах, які контролюють ці сфери, домінують учасники клієнталістичних мереж. Призначення на державні посади, в цьому випадку є, з одного боку, винагородою за політичну підтримку «клієнти», а з іншого — практичний механізм забезпечення контролю над сферою зацікавлення «патрона». Отже, про наявність клієнтелізму може свідчити переважача присутність представників певних регіонів у окремих органах влади.

Рекрутування до певних органів влади громадян за етнічною та регіональною ознакою — розповсюджене явище у багатьох суспільствах з малим досвідом демократій. Ще колоніалісти щойно прибувши на підконтрольні території часто ототожнювали з місцевими регіональними

групами певні «професійні» якості, вважаючи, що одні групи різняться від інших більшою «працелюбністю» «підприємливістю» «розсудливістю», а, отже, здатні виконувати краще від інших обов'язки військових, адміністраторів, або комерсантів. Відповідно до своїх стереотипів колонізатори формували органи місцевої влади з вихідців окремих регіонів, що потім позначилось і на постколоніальному розвитку країн, зокрема, розвитку етнічних конфліктів за доступ до публічних ресурсів [23].

Схожі проблеми клієнтелізму не минули країни, які нині вважаються розвиненими демократіями. Так, у США, за визначенням Фукуями, ціле сторіччя, аж до закінчення доби прогресивізму (початок Першої світової війни) клієнтелізм та розподіл робочих місць у державному секторі був домінуючим чинником політичної мобілізації [24].

Кадрові рішення на основі логіки клієнтелізму поширені і на пострадянському просторі. В країнах Центральної Азії провідну роль у формуванні політичної еліти відіграють кровноспоріднені зв'язки та традиційні субнаціональні розмежування за трайбалістичною, етнічною, релігійною ознаками. Серед критеріїв рекрутування персонального складу політико-економічних кланів — походження з одного регіону, протекціонізм, фаворитизм, непотизм. Крім того, у низці суб'єктів Російської федерації значення цих факторів також є визначальним [25].

В Україні клієнталістичні зв'язки можуть бути виявлені шляхом аналізу кадрового складу урядових структур, вразливих для клієнтелізму. Якщо клієнтелізм присутній, то в цих органах влади мають домінувати представники одного і того ж регіону, які можуть бути задіяні у клієнталістичні схеми. Насамперед, це стосується державних структур, які мають інституційні можливості для перерозподілу публічних ресурсів на користь представників відповідних регіональних груп. Для України це можуть бути міністерства будівництва та інфраструктури, енергетики, вугільної промисловості, важкої промисловості.

Це припущення і було підтверджено під час дослідження регіонального походження керівників шести українських міністерств. Для аналізу впливу «компліментарності цілей» на стабільний розвиток регіоналізму були вибрані три міністерства, які є вразливими для клієнтелізму. Також, для порівняння, — було досліджено регіональне походження керівників органів влади, які є мало вразливими для клієнтелізму і інтерес до яких виявлять групи впливу, зацікавлені у визначенні ідеологічних основ держави.

Автором був проаналізований керівний склад шести міністерств від часу незалежності України, які регулюють сфери освіти, культури, закордонних справ, будівництва та інфраструктури, палива та енергетики, вугільної промисловості. У різні роки міністерства могли мати відмінну назву, але їх сфера компетенції, загалом, лишалась незмінною.

Під регіональним походженням керівників слід розуміти місце народження політиків, а у випадку, якщо політик народився за межами України — місце навчання. Якщо ж і навчання відбувалося за межами країни — індикатором походження вважаємо місце першої роботи, де почалося кар'єрне зростання діяча.

У дослідженні до західних та центральних областей віднесені області, які впродовж української незалежності демонстрували схожі політичні уподобання. Це Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області. До східних та південних областей у сенсі політичних орієнтацій їхніх виборців зараховані — Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області та АР Крим.

Як і було зазначено вище, дослідження підтвердило достовірність моделі про «компліментарність цілей», відповідно до якої інтерес до представництва у органах влади, які пов'язані з формуванням ідеологічних парадигм держави мають вихідці з центральних та західних областей України. Водночас, інтерес до органів влади, які легко можна задіяти у клієнталістичні схеми виявляли вихідці з східних та південних областей.

Нижче представлені детальні результати дослідження по кожному міністерству.

Міністерство культури України є, вочевидь, найбільш ідеологічно орієнтованим органом влади, оскільки його діяльність прямо пов'язана з питаннями етнічної ідентичності, з розумінням того, які саме культурні символи притаманні державі, титульній нації та етнічним меншинами. Міністерство культури, у порівнянні з іншими центральними органами влади не контролює значні фінансові ресурси, однак, має вирішальний вплив на ідеологічні підвалини держави.

За часи української незалежності відбулось 12 призначень на посаду міністрів культури; побувати на цій посаді встигли 10 політиків (Ю. Богуцький був на цій посаді тричі). З них 8 діячів (Л. Хоролець,

Д. Остапенко, Б. Ступка, О. Білозір, І.Лиховій, В. Вовкун, М. Кулиняк, Л. Новохатько) — представники західний та центральних областей, і лише 2 (І.Дзюба, Ю. Богуцький) — вихідці зі «сходу». Прикметно, що хоча І.Дзюба був вихідцем зі сходу України, він свого часу представляв красномовний виняток для уявлень про українську політику — будучи з Донецької області він у радянські часи став одним із символів спротиву русифікації України та був тісно пов'язаний з дисидентським рухом.

Другим міністерством, через яке не можна отримати прямий доступ до значних матеріальних ресурсів, але яке впливає на формування ідеологічних підвалин держави, є Міністерство освіти і науки України. Це міністерство формує суспільно-політичні символи, за якими формується політична ідентичність молодшого покоління. Крім того, міністерство безпосередньо пов'язане з формуванням офіційного курсу історії країни. Відтак, Міністерство освіти і науки становить безпосередній інтерес для діячів, які прагнуть формувати «політику символів».

Починаючи з 1991 року відбулось 9 призначень на посаду міністрів освіти і науки України; 8 різних політиків (І.Зязюн, П. Таланчук, М. Згуровський, В. Зайчук, В. Кремень, С. Ніколасенко, І.Вакарчук, Д. Табачник) отримували призначення на посаду міністрів освіти (Д. Табачник був на цій посаді двічі). Всі вони — вихідці з центральних або західних областей України.

Нарешті, третім міністерством, діяльність якого впливає на «політику символів», є Міністерство закордонних справ України. Сферою відповідальності міністерства є формування зовнішньополітичних орієнтацій країни, які, як зазначалось вище, безпосередньо пов'язані з розвитком регіоналізму в Україні. Від того, який геополітичний вектор домінуватиме в зовнішній політиці України залежить цивілізаційний вибір країни, а, відтак, те, який тип політичної ідентичності буде домінувати в Україні.

За часи української незалежності відбулось 15 призначень на посаду міністрів закордонних справ. Побувати на цій посаді встигли 9 політиків (Б. Тарасюк був на цій посаді тричі, А. Зленко, В. Огрязко та К. Грищенко — двічі), з яких 6 (А. Зленко, Б. Тарасюк, К. Грищенко, В. Огрязко, А. Яценюк, В. Хандогій, Л. Кожара) — вихідці з центральних та західних областей. Лише двоє (Г. Удовенко та П. Порошенко) — вихідці зі сходу та півдня України. До речі, ці два винятки є так само прикметними, як і випадок з І.Дзюбою, який будучи вихідцем Донецької області, очолював міністерство культури: Г. Удовенко — був

одним з лідерів націонал-демократичного Народного руху України, а П. Порошенко — одним з чільників партії «Наша Україна» та організаторів «помаранчевої революції» 2004 року.

Дзеркально зворотна ситуація з регіональним походженням керівників міністерств, якщо йдеться про органи влади, через які можна організувати клієнталістичні зв'язки з виборцями.

Перший орган влади, який нами досліджувався, — це Міністерство регіонального розвитку і будівництва. У окремі роки міністерство мало відмінні назви та існувало у статусі Державного комітету, однак, це не змінювало сферу відповідальності цього центрального органу влади — будівництво та інфраструктуру.

Ця сфера завжди була вразливою для корупції та патронажу не лише в Україні. Як свідчить спільне дослідження Міжнародної торгової палати, Трансперансі інтернешенал, проекту ООН Глобал Компакт та Світового Економічного форуму саме будівельна галузь залишається найбільш корупційною галуззю у світі [26].

Визначення будівництва та інфраструктурного розвитку як найбільш корупційного сектору економіки підтверджується і іншими дослідженнями організації Трансперансі інтернешенал, яка, вивчивши більше 3000 кампаній з 28 країн світу визначила що серед 19-ти секторів економіки саме в цьому секторі найчастіше зустрічаються випадки корупції та хабарництва [27].

Оскільки корупція та клієнтелізм, фактично, завжди існують одночасно, можна було очікувати, що саме в ньому будуть виявлені диспропорційне представництво різних регіональних груп України.

Нині сектор курає Міністерство інфраструктури та Віце-прем'єр-мініструряду. Від часу української незалежності відбулось 21 призначення на посаду керівників галузі. Побувати керівниками сектору інфраструктурного розвитку та будівництва посаді змогли 17 політиків (В. Гусаков, В. Череп, О. Кучеренко були керівниками галузі кілька разів). З них — дванадцять діячів (В. Борисовський, Ю. Сербін, Г. Онищук, В. Гусаков, В. Череп, В. Рибак, В. Яцуба, О. Попов, Ю. Хіврич, В. Тихонов, А. Близнюк, Б. Колесніков, В. Козак) — вихідці зі східних та південних областей, і лише четверо (Г. Семчук, О. Кучеренко, П. Качур, В. Куйбіда) — вихідці з центру та заходу країни.

Переважають представники східного регіону і у двох інших міністерствах, де ймовірно виникнення клієнталістичних мереж — Міністерстві вугільної промисловості та Міністерстві палива та енергетики України,

на основі реорганізації яких у 2010 році було утворено Міністерство енергетики та вугільної промисловості України.

Міністерство вугільної промисловості довгий час курувало субсидії, які виділялися урядами на підтримку вугільної галузі. Систему державної підтримки вугільної галузі в Україні неодноразово піддавали критиці, оскільки виділені кошти витрачалися неефективно і непрозоро. Замість того, аби сприяти реструктуризації галузі та пом'якшенню соціально — екологічних наслідків виробництва, кошти ставали предметом політичного лобювання [28].

Також, у вищевказаному дослідженні організації Трансперансі інтернешенал наголошується, що корупційні схеми ведення бізнесу характерні для газової та нафтодобувної та, загалом, добувної галузі економіки у багатьох країнах світу. Цей сектор відзначається потребою значних інвестицій та необхідністю постійно співпрацювати з урядом, що створює умови для корупції та тіньових схем [29].

З 1991 року в Україні відбулось 12 призначень на посаду керівників центральних органів влади, які курували вугільну промисловість; очолити міністерство встигли 10 політиків (В. Полтавець, С. Тулуб були на цій посаді двічі). З них, 7 політиків (М. Сугай, В. Полтавець, С. Поляков, Ю. Русанцов, С. Тулуб, В. Тополов, Ю. Ященко) — представники східних областей, і лише 2 (С. Янко, Е. Ставицький) — вихідці з центральної України.

Міністерство палива та енергетики України курувало енергетичний сектор — третю досліджувану нами сферу, яка традиційно перебуває під загрозою враження клієнтелізмом та корупції. Патронажні моделі використання енергетичного сектору є розповсюдженим явищем на пострадянському просторі, зокрема, в країнах, де не відбулися справжні ринкові реформи.

Так, в Росії, на початку 1990-х років уряд запровадив для російських підприємств ціни на енергію та енергоносії, які були нижче за ринкові. Уряд, таким чином, уникав соціальних потрясінь, тримаючи під контролем стратегічні підприємства та забезпечуючи собі політичну підтримку. Коли ж, під тиском Міжнародного валютного фонду, який вимагав лібералізації російської економіки, уряд таки пішов на підвищення цін на енергію, уряд диверсифікував систему субсидій, дозволяючи підприємствам не сплачувати борги за енергоносії. Отож, енергетичний сектор не лише сам по собі перебував під впливом патронажних зв'язків між урядом та підприємствами. Через енергетичний сектор російський уряд

також запроваджував політичний контроль і над підприємствами інших галузей, які істотно залежали від споживання енергії. Адже система толерування несплати боргів за енергоносії мала вибірковий характер і застосовувалась до підприємств та власників, які виявляли політичну лояльність до уряду [30].

Використання енергетичного сектору як інструменту клієнталістичних зв'язків між великим бізнесом та владою є притаманним і для України. Так, у травні 2011 року Верховна Рада ухвалила постанови про списання боргів підприємствам паливно-енергетичного комплексу на суму понад 24 млрд. гривень перед державним бюджетом, а також відповідні взаємні борги підприємств ПЕК [31].

По суті, держава за рахунок бюджету досі дотує велику промисловість, не приводячи тарифи до економічно обґрунтованого рівня. Відповідна велика промисловість та, зокрема, групи, які контролюють ринок газу в Україні у відповідь займають лояльну позицію до влади.

За часи української незалежності відбулось 17 призначень на посаду керівників енергетичного сектору країни. Очолити енергетичний напрям уряду змогли 11 політиків (О. Шеберстов, С. Єрмілов, І. Плачков, С. Тулуб, Ю. Бойко були на посаді галузевих міністрів двічі). Серед очільників енергетичного сектору — 7 (В. Склярів, О. Шеберстов, Ю. Бочкарьов, І. Плачков, С. Тулуб, В. Гайдук, Ю. Бойко) — вихідці зі сходу та півдня країни, і четверо (В. Семенюк, С. Сташевський, С. Єрмілов, Ю. Продан) — вихідці з центральних та західних областей України.

Підсумкові результати дослідження керівного складу шести міністерств України зібрані у наступній таблиці:

Міністерства:	Регіональне походження керівників міністерств (1991–2012 рр.)	
	Кількість вихідців з центральних та західних областей України	Кількість вихідців з східних та південних областей України
Міністерство культури України	10	2

Міністерство освіти і науки України	8	0
Міністерство закордонних справ України	7	2
Міністерство інфраструктури	4	13
Міністерство вугільної промисловості	2	7
Міністерство палива та енергетики	4	7

Отож, можемо констатувати чітку тенденцію — починаючи від часів української незалежності вихідці з центральних та західних областей України схильні очолювати центральні органи влади, які пов'язані з формуванням ідеологічних парадигм держави. Водночас, представники східних та південних областей виявляють інтерес до міністерств, вразливих до клієнталістичних схем та корупції. Що дуже важливо — ця тенденція була стійкою за будь-якого формату влади в Україні, незалежно від того, які партії формували парламентську більшість чи у який спосіб призначалися міністри.

Попри різний партійний склад українських урядів регіональні групи виявляли однаковий інтерес до одних і тих же секторів влади, різниця між якими полягає, зокрема, у різних можливостях для творення клієнталістичних мереж у сферах їхнього впливу. Такий різновекторний інтерес регіональних груп послаблює міжпартійне протистояння та створює умови для політичного компромісу. Відтак, аналіз керівного складу шести українських міністерств впродовж 1991–2012 років під-

тверджує існування «компліментарності цілей» серед двох політичних регіональних груп України.

Таким чином, застосувавши підходи до вивчення українського регіоналізму, які використовуються у західній політології, можемо робити загальний висновок про існування розвиненого регіоналізму в Україні, який має значний конфліктний потенціал для суспільства. Разом з тим, як виборці так і політики, які належать до двох основних регіональних груп України («схід» та «захід») мають достатньо розмаїті інтереси, які, частково, лежать у різних ціннісних категоріях, а, відтак, піддаються модеруванню. Наявність клієнтелізму серед окремих регіонально окреслених груп виборців диверсифікує інтереси виборців та політиків, відволікає їх від гострих ідеологічних питань та є одним з чинників стабілізації регіоналізму в Україні.

Література:

1. Макаров Г. Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві: автореферат дис. канд. політ. наук. — К., 2005.
2. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості//АГОРА. Випуск 3: Україна — регіональний вимір. — Київ: Стилос, 2006. — С. 69–91.
3. Brinkerhoff D., Goldsmith A., Clientelism, Patrimonialism and Democratic Governance: An Overview and Framework for Assessment and Programming. http://www.abtassociates.com/reports/2002601089183_30950.pdf, 2002.
4. Alesina A., Baqir R., Easterly W. Public Goods and Ethnic Divisions, *Quarterly Journal of Economics* 114 (November), 1999. — С. 1243–1284.
5. Таран С. Підходи до вивчення регіоналізму та етнічних груп у західній політології: гіпотези для України//Гуманітарні студії: збірник наукових праць. Вип. 15. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012.- С. 136–153.
6. Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R. and Toka G. *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation and Inter-Party Cooperation.* — Cambridge UP, 1999.
7. Соціовимір: Групи впливу в центральних органах влади в Україні після битви за Київ: ресурси та можливі сценарії. [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://www.idi.kiev.ua/index>.

- php?option=com_content&view=article&id=211%3A2012-10-21-12-05-09&catid=52%3AAdoslidshennya&Itemid=117&lang=uk.
8. Центр досліджень соціальних перспектив Донбасу: Як «дончане» можуть навредити Януковичу? [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/332/>.
 9. Рижков В. Схід України: чого він чекає? // Газета «День». — № 72 (2005).
 10. Ромашова Н. Про «формулу успішності» в українській політиці // Газета «День». — № 213 (2007)
 11. Українська правда, 6 травня 2004 [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/05/6/2999689/>
 12. Hopkin J. The Emergence and Convergence of the Cartel Party: Parties, State and Economy in Southern Europe. [Електронний режим доступу] — Режим доступу:
 13. <http://personal.lse.ac.uk/hopkin/hopkin%20lse%20paper%202.pdf>;
 14. Вибори-2012: за кого і чому мають намір проголосувати виборці? Прес реліз Фонду Демократичні ініціативи. Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2012-year/vmlba_ndjweogjo_mnkwegkje.htm;
 15. Куришко О. Не гречкой единой. Газета «Коммерсантъ Україна». — № 106 (1596).
 16. Вибори-2012: за кого і чому збираються голосувати виборці на мажоритарних округах? Прес реліз Фонду Демократичні ініціативи. Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2012-year/vibori-2012mazhoritarnih-okrugah.htm>.
 17. «Тендер NEWS»: телеканал ТВі [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://tv.tvi.ua/video/tender-news-naubilsh-sponsorovani-z-derzhbjudzhetu-okruhy.htm>.
 18. Седлецька Н. ТОП-25 найбільш спонсорованих з держбюджету округів // Українська правда. — 24 жовтня 2012 [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/10/24/6975335/>.
 19. Стадник К. Статистика передвиборних порушень. Deutsche Welle, Новини, 27.10.2012.
 20. «Регіонали» хочуть в'їхати в Раду на адмінресурсі: Українська правда — 3 жовтня 2012 [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/10/3/6973914/>.

21. «Молоді регіони» і Попов підкупають дисконтними картками: Українська правда — 5 липня 2012 [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/07/5/6968128/>.
22. Прес реліз Фонду Демократичні ініціативи. Вибори-2012: за кого і чому мають намір проголосувати виборці?. Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2012-year/vmlba_ndjweogjo_mnkwegkje.htm.
23. Куришко О. Не гречкой единой. Газета «Коммерсантъ Україна», № 106 (1596).
24. Horowitz H. *Ethnic Groups in Conflict*. — Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 2000.
25. Fukuyama F. The Two Europes. [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://blogs.the-american-interest.com/fukuyama/2012/05/08/the-two-europes/>.
26. Рогожина К. Клиентелизм в рекрутировании политических элит в Российской Федерации и постсоветских государствах Центральной Азии, — автореферат, Москва: Российская академия государственной службы при Президенте РФ, 2010.
27. International Chamber of Commerce, Transparency International, the United Nations Global Compact and the World Economic Forum Partnering Against Corruption Initiative (PACI), *The Business Case against Corruption*. — 2007 [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <https://members.weforum.org/pdf/paci/BusinessCaseAgainstCorruption.pdf>.
28. 2011 Bribe Payers Index report. — 2011 [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://bpi.transparency.org/results/>.
29. Шевцов А, Земляний М, Вербинський В, Вугільна галузь. Стратегія розвитку та шляхи перетворень [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/energy/147/index5.htm>.
30. 2011 Bribe Payers Index report. — 2011 [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://bpi.transparency.org/results/>.
31. Hough J. *The Logic of Economic Reform in Russia*, Brookings Institution Press, 2001. — С. 52–126.
32. Інформаційне управління Верховної Ради України [Електронний режим доступу] — Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/uploads/documents/26437.pdf>.

Taran S. Клиентелизм как проявление регионализма

Анализируются современные западные подходы к изучению регионализма и применяются к изучению регионально обусловленного клиентелизма в Украине.

Ключевые слова: *регионализм, клиентелизм, конфликт, политические институции, политические деления, патронаж, политическая мобилизация.*

Taran S. Clientelism as a manifestation of regionalism

Modern western approaches to regionalism are analyzed and used for the research of the regionally-related clientelism in Ukraine.

Keywords: *regionalism, clientelism, conflict, political institutions, political divisions, patronage, political mobilization.*

УДК 321.02:316.772.3

ТЕОРІЯ МЕРЕЖ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Чальцева О. М.[©]

*Кандидат історичних наук, доцент кафедри політології
Донецького національного університету*

Розглянута доцільність використання мережевої теорії в дослідженнях, які стосуються процесу формування публічної політики. Мережева теорія дає можливість дослідникам аналізувати різні національні кейси, звертаючи увагу на специфіку процесу управління у вигляді окремих конфігураційних зв'язків акторів, які можуть не повторюватися.

Ключові слова: мережа, мережева теорія, публічна політика, мережеві зв'язки, стратегія поведінки, логіка суб'єктів, система.

Публічна політика є однією з тем політології, яка традиційно розроблялась в західній політичній науці і останнє десятиріччя активно почала досліджуватися на пострадянському просторі.

У політичній літературі вище означену проблему розглядають з точки зору різних методологічних підходів. Кожен з них дає свою інтерпретацію категорії «публічна політика». Так, біхевіоралізм дозволяє вивчати публічну політику, ґрунтуючись на методологічному індивідуалізмі, за допомогою мікротеорій та кількісних методів аналізу. Неоінституціоналізм через економічні теорії, теорію раціонального вибору та ін. Теорія прийняття політичних рішень дозволяє дослідити процес підготовки і механізм прийняття політичних рішень. Системний підхід розглядає публічну політику як частину загальної системи, що має внутрішнє і зовнішнє середовище. Конструктивізм пояснює проблему вибору курсу держави, виходячи з ідеологічної складової і комунікативних практик. Державний менеджеризм представляє публічну політику як політико-управлінську категорію. Кожен з методологічних підходів розглядає якусь окрему область, тим самим, заглиблюючи знання про дану політичну проблему. Особливу популярність в 90-і рр. ХХ ст. у політичній науці набула *теорія мереж*. Вона дозволила розглядати публічну політику відповідно до сучасних тенденцій в процесі її вироб-

ництва, а також дала можливість аналізувати складні зв'язки багатьох акторів політичного поля.

Мережева теорія протягом 80–90-х рр. розроблялась переважно європейською (англійською та німецькою) та американською науковими школами. Серед видатних представників цього наукового напрямку можна назвати Р. Родеса, Д. Марша, Д. Кноука, Т. Берцель, М. Сміт, Дж. Марча та ін.

На пострадянському просторі мережева теорія і дослідження мереж стали розглядатись на початку 2000-х років. Особливо, в цьому сенсі, виділяється російська школа політичної науки. Серед дослідників, які зацікавились цією проблемою слід відзначити Л. Сморгунова, О. Солов'йова, О. Дегтярьова, В. Сергєєва, О. Морозову, О. Попову та ін. Спробою об'єднати зусилля представників різних наукових шкіл з проблеми мереж і мережевого підходу, була Міжнародна наукова конференція «Мережі в глобальному світі: структурні трансформації в Європі, США та Росії», яка проходила в червні 2012 р. (м. Санкт-Петербург), а також X Всеросійський семінар Дослідницького комітету РАН з порівняльної політології «Мережевий аналіз публічної політики: методологія і тематика порівняльних досліджень», який проходив в рамках цієї конференції. Автори наукових доповідей констатували, що у зв'язку з принциповими змінами в державному управлінні, формуванням управлінських структур мережевого типу в публічній сфері і мінливою соціально-політичною реальністю, в політичній науці існує необхідність пошуку нових міждисциплінарних методологічних підходів для дослідження публічних процесів.

Наукова дискусія щодо застосування мережевої теорії в дослідженні публічної політики ще не завершена. Авторами різних наукових шкіл представлено багато модифікацій концепту «політична мережа», і в цьому сенсі протиріч практично не існує. Під політичною мережею розуміють систему державних і недержавних утворень у будь якій сфері політики, які взаємодіють між собою на основі ресурсної залежності з метою досягнення консенсусу по загальному питанню. Проте, визначити прямий зв'язок між політичною мережею і формуванням ефективної публічної політики ще необхідно дослідити. *У статті здійснена спроба визначити доцільність застосування мережевої теорії в дослідженнях формування публічної політики, як в стабільних, так і в перехідних системах.*

Сучасні дослідники політичних мереж Таня А. Берцель (Німеччина) і Карен Хеард-Лаурьот (Великобританія) відносно доцільності застосування мережевої теорії щодо формування публічної політики, фокусують свою увагу на тому, що мережі виступають у двох видах. В якості конкретних видів *посередництва* інтересів різних акторів, і в якості специфічної форми *управління* [1].

У першому випадку мережа — це тип посередництва інтересів, який включає різні форми інституціоналізованих відносин обміну між державою, бізнесом та громадянським суспільством. Тобто, це такий тип посередництва інтересів, який характеризується структурними зв'язками, взаємозв'язками та динамікою відносин між суб'єктами в політичному процесі. В цьому сенсі мережевий концепт надає можливість розглядати публічну політику, як децентралізовану політичну діяльність різних акторів з їх ресурсним потенціалом та інтересами. Другий підхід до мереж передбачає, що вони є особою формою управління, інституційний засіб неієрархічних моделей координації учасників, які мають ресурсну взаємозалежність.

В якості засобу управління мережа, на думку дослідниць, має специфічні ознаки. По-перше, публічні і приватні актори формують неформальну переговорну систему, в якій вони мають рівний статус, і координують свої дії через переговорно-погоджувальні процеси на основі добровільних угод. По-друге, добровільні угоди виступають в якості колективних регуляторів і виконуються всіма суб'єктами. В процесі прийняття рішень приватні актори дорівнюються до державних, що ще раз підтверджує відсутність ієрархічного стилю управління.

Мережева теорія виділяє дві сфери дослідження: сферу вертикального і горизонтального переплетення політики між різними рівнями держави і суспільства, і сферу узгодження соціальних і економічних інтересів за допомогою організацій, союзів та інших суспільних груп. Практика осмислення чисельних інтересів, політичних умов і виробництва демократичних рішень в конкретних національних державах (компаративні дослідження мереж в окремих країнах) дозволяє емпірично перевірити мережеву теорію. При цьому слід враховувати той факт, що кожна країна має свій власний набір національних складових, мережеву конфігурацію, і попередній досвід управління політичним життям.

Ще одним аргументом на користь мережевої теорії у використанні її в дослідженнях публічної політики, є те, що вона дозволяє розглядати

як стабільні, так і нестабільні системи. Формування публічної політики в перехідних системах передбачає розгляд держав, що знаходяться в процесі зміни своїх складових частин. Система в процесі трансформації не може мати стійких характеристик підсистем і елементів. Це відноситься, у тому числі і до процесу управління. Тому знайти загальні типологічні межі процесу формування публічної політики властиві для всіх систем подібного типу дуже складно. Мережева теорія дає можливість дослідникам розглядати різні національні кейси, звертаючи увагу на специфіку процесу управління у вигляді окремих конфігуративних зв'язків акторів, які можуть не повторюватися.

Мережева методологія доказова ще і внаслідок того, що змінні для емпіричного підтвердження зрозумілі і верифіковані. Центральними параметрами політичних мереж, на думку дослідника соціальних мереж Ван Ваардена є: *суб'єкти і їх стратегії, функції, структури, процедурні правила, влада*. До суб'єктів відносяться всі державні і недержавні учасники політичного процесу, які знаходяться в процесі взаємодії. Суб'єкти визначають стратегію формування публічної політики і встановлюють процедурні правила [2].

Наступна обставина стосується самої логіки формування і функціонування політичних мереж. Клаус Шуберт стверджує, що мережі можуть утворюватися по різному і виділяє три «логіки» їх формування: логіку структури, логіку суб'єктів і логіку інновацій. «Логіка структури» передбачає, що мережі функціонально і/або у зв'язку з певною метою існують відповідно до цілей і намірів суб'єктів. Приналежність суб'єкта до мережі формує ідентичність і забезпечує суб'єктові певну міру безпеки. Це забезпечує саморозвиток мереж. Термін «логіка суб'єкта» ставить в центр уваги окремого суб'єкта (індивіда або організацію), а також вирішення політичних проблем через призму інтересів суб'єктів під впливом на процес ухвалення рішень різних зовнішніх чинників. «Логіка інновацій» має на увазі, що мережі слід розглядати не лише як системи переговорів і ухвалення рішень, але і як перспективні системи, що створюються для досягнення цілей. В основі даного виду формування мережі полягає динамічний процес, орієнтований на перспективність розвитку системи [3, с. 213–214].

Згідно теорії що розглядається, мережі виникають не як самоціль, а формують структури, які дають можливість суб'єктам за допомогою різних ресурсів формувати і реалізовувати свої цілі. Влада в політичних мережах залежить від наявних ресурсів у суб'єктів політичного процесу.

Структура, як компонент системи виникає через регулярність стосунків між учасниками мережі. Основними змінними в дослідженні структур можуть бути: чисельність суб'єктів, інтенсивність, взаємність і регулярність стосунків, стабільність мереж. Змінні, що відображають динаміку систем: міра координації мереж (вертикальні, горизонтальні), характер взаємодії мереж (конфліктні, змагальні, формальні, неформальні і ін.). В процесі розгляду національних мережевих практик може виникнути необхідність введення антецедентних і втручаючих змінних, які допоможуть пояснити специфічні особливості кожного окремого випадку.

Структурні компоненти мережі можна в емпіричному форматі розглянути на прикладі як стабільних, так і перехідних систем, де основними акторами політичного процесу є різні політичні інститути при традиційно домінуючій ролі держави. У мережевій теорії інститут держава представляється і як суб'єкт серед інших, будучи диференційованим в різних міністерствах, відомствах, комісіях і інтересах, і розглядається як остання санкціонуюча інстанція для процесів саморегуляції. Теорія мереж в даному випадку здатна пояснити процес формування політики, як результату ієрархічних, і неієрархічних форм взаємодії між різними суб'єктами держави, а також між ним і приватними групами інтересів. У демократичних системах повноваження держави не бувають всеосяжними і централізованими, оскільки існують різні рівні управління і виробництва політики. Тому політико-адміністративні мережі мають складну структуру і переплетення вертикальних і горизонтальних зв'язків. У перехідних системах держава є одним з головних суб'єктів, що визначає стратегію розвитку при збереженні своєї ролі в процесі управління. Державні інститути в різних системах мають більше ресурсів і можливостей для артикуляції інтересів суспільства і виявлення основних соціальних, економічних, політичних і інших проблем, що вимагають свого рішення.

Окрім держави, мережевими суб'єктами виступають різні політичні і неполітичні інститути діяльність яких регламентується нормами, які установлює держава. Можлива конфігурація мережевих зв'язків і стратегія поведінки мережевих учасників в політичних системах в першу чергу залежатиме від ролі інституційних учасників мережі в процесі формування публічної політики. Це дасть можливість з'ясувати їх здібність до виконання основних функцій публічної сфери. Однією з найважливіших функцій мереж є виконання комунікаційного діалогу між учасниками процесу, що у свою чергу надає можливість для співп-

раці, формування коаліційних стратегій для прийняття політичних рішень. Якщо ця функція виконується в повному обсязі, тобто між владою і суспільством існує діалог, то це може бути показником демократичності системи.

Логіка вибору мережевого підходу для пояснення публічної політики диктується також тим, що дослідження з цієї проблеми, які існують на сьогодні, стосуються переважно ліберально-демократичних держав. Відповідно, теорія, висновки і практичні рекомендації відносяться до систем з однойменним політичним режимом. Роботи, які присвячені даній проблемі, свідчать, що всі сфери аналізу публічної політики межують з теорією демократії, тобто можуть мати пояснювальні можливості при визначенні рівня демократичності системи і специфіки її функціонування. На жаль, це не дає можливості повноцінно досліджувати публічну політику держав, що знаходяться в процесі трансформації.

Деяку пояснювальну можливість дістають теорії переходу (модернізації, трансформації та ін.). Одними з найпопулярніших теорій в західній політичній науці є теорії демократизації. Лінійний розвиток перехідних держав із заздальгідь визначеним демократичним результатом (консолідованою демократією) — є суть даної парадигми. На думку американського вченого Л. Уйатхеда, порівняльне вивчення демократизації допоможе дослідити процеси, що характеризуються невизначеністю, дискурсивною відвертістю і співіснуванням суб'єктивних поглядів, що змагаються, не відмовляючись від пошуку переконливого пояснення і не ігноруючи високі стандарти перевірки [4, с. 346]. Проте, для пояснення питань формування публічної політики за допомогою теорій демократизації також є недостатніми, оскільки вони більшою мірою приділяють увагу процесуальним характеристикам переходу від авторитаризму до демократії, проблемам обумовленості демократії і стратегії традиційних суб'єктів політичного процесу. Логіка досліджень в рамках цих теорій більшою мірою присвячена структурним і нормативним аспектам розвитку перехідної системи, де головним суб'єктом є держава з її режимними характеристиками. Тому пояснення формування публічної політики в перехідних системах без урахування нових суб'єктів політичного поля, що беруть участь в процесі прийняття і здійснення політичних рішень, неможливо. Мережева теорія в цьому сенсі допоможе пояснити дії різних акторів (державних і недержавних), адекватно спіткати плюралізм інтересів в процесі ухвалення політичних рішень і

виявлення впливу на нього, проаналізувати горизонтальні і вертикальні зв'язки між учасниками мережі, при цьому не зациклюючись на результатах переходу і рівні демократичності.

Безумовно, ми не можемо стверджувати, що мережева теорія вільна від ідеологічних нашарувань. Так, на думку німецького дослідника політичних мереж Клауса Шуберта, виробництво політики в сучасних демократіях передбачає осмислення багатьох політичних інтересів і об'єктивних аргументів з урахуванням двох центральних умов. По-перше, це дотримання демократичних принципів і процедур в ході ухвалення політичних рішень, а, по-друге, транспарентна, продумана з формально-правової точки зору, і ефективна з точки зору реалізації рішень політика, яка знаходиться в нормативній залежності від конкретних інституційних умов, від ідеалів, якими керується політика формування економічного строю і конкретного результату політичної конкуренції. Але, крім того, від діяльності і ефективності політико-адміністративного апарату [3, с. 202]. Отже, мережева теорія передбачає деякі демократичні умови, проте не робить акцент на лінійності процесу демократизації, приділяючи більше уваги мережевим зв'язкам між суб'єктами політичного процесу.

Таким чином, мережева теорія серед багатьох методологічних підходів є оптимальною для пояснення багатосуб'єктного, переплетеного і поліваріантного процесу формування публічної політики в сучасних політичних системах. Вона може бути застосована, як для стабільних, так і динамічних систем. Пояснювати процес прийняття політичних рішень та ефективність публічного управління. Проте не слід забувати, що мережева теорія, як і більшість методологічних підходів політичної науки відповідає своєму часу і сучасному політичному процесу, вона також не може бути аксіоматичною і для дослідників постають нові наукові питання, які потребують свого вирішення.

Література:

1. Бёрцель Т., Хеард-Лаурьот К. Сети в системе многоуровневого управления Европейским Союзом: основные концепции и практический результат...//*Демократия и управление*: Информационный бюлетень исследовательского комитета РАПН по сравнительной политологии (СП-РАПН) № 1 (13). — СПб., 2012. — С. 53–64
2. Waarden van F. Dimensions and types of policy networks//*European Journal of Political Research*. — Vol. 21. — 1992. — No.1–2.

3. Шуберт К. Логика структуры, логика субъектов и логика инновации: концепции сетей и анализ сфер политики//Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментированное введение.- М.: РОССПЭН. — 2004. — 220 с.
4. Уайтхед Л. Сравнительная политология: исследования по демократизации//Политическая наука: новые направления/Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. — М., 1999. — С. 345–361.

Чальцева Е. М. Теория сетей в исследованиях публичной политики
Рассмотрена целесообразность использования сетевой теории в исследованиях, касающихся процесса формирования публичной политики. Сетевая теория дает возможность исследователям анализировать различные национальные кейсы, обращая внимание на специфику процесса управления в виде отдельных конфигуративных связей акторов, которые могут не повторяться.

Ключевые слова: сеть, сетевая теория, публичная политика, сетевые связи, стратегия поведения, логика субъектов, система.

Chaltseva E. M. Network theory in the study of public policy

The article examine the feasibility of using network theory in research related to the process of the formation of public policy. Network theory allows researchers to analyze the different national cases, paying attention to the specifics of the process control in the form of individual actors configurational relationships that may not be repeated.

Keywords: network, network theory, public policy, networking, behavior strategy, logic entities, system.

УДК 32–027.21:659.127

PR-ТЕХНОЛОГІЇ В ПОЛІТИЧНОМУ МАРКЕТИНГУ

Мастєрук Д. А. ©

*Аспірант кафедри політології Донецького національного
університету*

Аналізується рівень впливу PR-технологій в політичному процесі та здійснюється методологічне їх вивчення.

Ключові слова: *політичний маркетинг, PR-технології, технології виборчого процесу, маніпулювання масовою свідомістю, інформаційно-комунікативні технології.*

Ідеологічна і партійна ідентифікації — ось ті чинники, які впливали на електоральні переваги в середині ХХ століття. В кінці ХХ століття ситуація кардинально змінилася. На електоральний вибір виборців стали визначально впливати виборчі технології. Останні ж, як відомо, тісно пов'язані з новими інформаційними можливостями.

Особливої популярності методи управління суспільством за допомогою інформації набули в період між двома світовими війнами. Перша світова війна стала важливим чинником розвитку зв'язків з громадськістю. Зазначене можна пояснити тим, що для цієї війни характерним було небачене раніше включення широких мас населення у воєнні дії. Технічні потреби війни примушували все суспільство докладати особливих зусиль для їх задоволення. А це було можливим за умови ідеологічної мобілізації населення навколо політичного центру. Це завдання уряди воюючих країн вирішували за допомогою масової пропаганди патріотизму і націоналізму. Розвитку зв'язків з громадськістю сприяли також гострі конфлікти між роботодавцями та найманими працівниками на рубежі століть, які вели до соціальної напруженості.

Таким чином, надзвичайно актуальним у цей час стає пошук можливостей для організації взаємодії між владою та суспільством у формі постійного діалогу. У справді демократичному суспільстві, де реально існує свобода слова і свобода преси, громадськість очікує від своїх політичних лідерів відкритості в оприлюдненні політичних, економічних і соціальних програм, підтримує публічне і чесне обговорення їх стратегій.

Стрімкий розвиток рекламної індустрії відбувся після 1945 р. У цьому контексті Ф. Уебстер зазначає: «Ця індустрія не тільки виросла економічно, вона суттєво збільшила кількість своїх методів: починаючи з формування образу корпорації, спонсорства, зв'язків з громадськістю і кінчаючи прямою поштовою розсилкою ...З кількісним зростанням прийшов і якісний: у цій сфері з'явилися справжні професіонали, а проведені ними «кампанії» стали набагато прицільнішими» [1, с.260].

Автором терміна «public relations», під яким розуміли компетентність в управлінні громадською думкою, став третій президент США Томас Джефферсон. Хоча є й інші думки, наприклад, що автором даного терміна є американець Д. Ідон (1882 р.) Засновник першої кафедри піару в Нью-Йоркському університеті Е. Бернайс дав наступне визначення зв'язків з громадськістю: «Піар — це спонукання громадськості до прийняття певної точки зору і спроби домогтися її прилюдного сприйняття». Е. Бернайс був упевнений в необхідності існування фахівців з піару: «Фахівці зі зв'язків з громадськістю життєво необхідні ... тому що загальний добробут залежить від того, наскільки пристосованій окремий індивід, група чи суспільний інститут до вимог життя» [1, с.260].

Як професія і наукова дисципліна «public relations» проходить становлення в 20–40-ті роки ХХ ст. Першою книгою, присвяченою піар-практиці, стала книга Е. Бернейза «Кристалізуючи громадську думку» («Crystallizing public opinion»). У Європі тоді стали створюватися наукові школи, що займаються проблематикою паблік рілейшнз. І хоча в європейських підходах до дослідження все ще відчувався американський вплив, було очевидним, що європейська наука йде своїм шляхом. Так, у Німеччині була створена концепція паблік рілейшнз, згідно з якою зв'язки з громадськістю є інструментом суспільних сил, використання якого сприяє досягненню взаємодії у всіх сферах життєдіяльності суспільства [2].

Піар як особлива сфера людської діяльності сформувався у США і Західній Європі в минулому столітті й спочатку становив собою всього лише один (хоча і найефективніший) напрямок ринкової діяльності в маркетингу, що сприяє процесу просування на ринок оновлюваних товарів і послуг. Піар у практичному сенсі — це різновид реклами, але реклами витонченої, орієнтованої на останні відкриття в галузі соціальної психології і нейролінгвістичного програмування [3]. К. Олехнович спра-

ведливо зазначає, що розвинені і грамотні технології «public relations» є безумовним імперативом демократичної держави [4].

У демократичному суспільстві, де реально існує свобода слова і свобода преси, громадськість очікує від своїх політичних лідерів відкритості в оприлюдненні політичних, економічних і соціальних програм, підтримує публічне і чесне обговорення їх стратегій. Така модель здійснення політичної комунікації встановлює суспільний порядок і вимагає від зв'язків з громадськістю та самої громадськості етичного ставлення і конструктивної комунікативної взаємодії. У авторитарних формах правління необхідність такого тонкого інструмента, як зв'язки з громадськістю, відсутня і в хід іде тільки пропаганда [4, с.20].

Зв'язки з громадськістю є маркетинговою технологією. Є.Ромат і В.Федько розглядають зв'язки з громадськістю як структурну ланку системи маркетингових комунікацій — єдиного комплексу, який «об'єднує учасників, канали і прийоми комунікацій організації, спрямовані на встановлення і підтримання визначених, запланованих цією організацією взаємин з адресатами комунікацій у рамках досягнень її маркетингових цілей» [5, с.107].

Слід погодитися з думкою, що «політичний піар — це різновид маркетингової інформаційної діяльності, спрямованої на створення позитивного іміджу і відповідних комунікацій актора, що реалізує конкретну мету, а також на підтримку стійкої довготривалої атмосфери, що зберігає довірче ставлення партнерів і контрагентів до його активності в політичній сфері» [6, с.141].

Зв'язки з громадськістю в контексті управління відображені у визначенні Р.Херлоу: «Паблік рілейшнз — це особлива функція управління, яка допомагає встановлювати і підтримувати загальні принципи спілкування, розуміння, згоди і співпраці між організацією і відповідним їй колом осіб. Вона включає в себе вирішення різних проблем, забезпечує адміністрацію інформацією про громадську думку і сприяє відповідальному ставленню до неї, визначає і підсилює відповідальність керівництва в задоволенні суспільних інтересів, допомагає адміністрації ефективно і завчасно проводити зміни, передбачаючи ті чи інші тенденції, використовує в якості своїх інструментів науково обгрунтовані, надійні й етичні методи спілкування» [7, с.225].

Взаємозв'язок політичної культури та «паблік рілейшнз» проявляється у багатьох формах, головною з яких для демократичного суспільства є вибори. При спілкуванні з виборцями політику необхідно

враховувати безліч чинників, у тому числі і характер політичних поглядів і переконань більшості. Політичний «паблік рілейшнз» забезпечує з одного боку аналіз настроїв і очікувань виборців, а з іншого — створює сприятливий образ (імідж) кандидата [8, с.15].

Передвиборча кампанія є особливою сферою інтересів політичних зв'язків з громадськістю. У цьому випадку успішність піар-діяльності визначає вибір активної стратегії, яка полягає в передбаченні і запобіганні появі негативної інформації в ЗМІ. Демократичний процес ґрунтується на бюрократичній координації, спрямованій на досягнення консенсусу як результату узгодження.

Як впливає з американської схеми піар-політики, «традиційні ідеології (сповідувані республіканцями, демократами чи представниками якихось інших, не настільки великих партій) в сучасному світі не варті гроша, головне (якомога напористіше просувати популістські, прийнятні для електорату цінності будь-якими доступними методами). Саме в Новому Світі було неодноразово доведено, що переможця в передвиборній гонці визначає не глибина і актуальність пропонованих суспільству змін, а розмір рекламного бюджету і здатність привернути до себе на службу найбільш талановитих політтехнологів» [9].

Політичний PR формує в суспільній свідомості довіру до політичної партії, політичного лідера, політики уряду. Головне завдання PR полягає в тому, щоб сформувати довіру до певного політичного діяча (політичної партії) через позитивний імідж, показати значимість того чи іншого кандидата для громадськості [10, с.29–30].

Політичні зв'язки з громадськістю відбивають різноманіття аудиторій, які відрізняються цілями і намірами. Аудиторії — це лідери та чиновники всіх гілок державної влади та урядових органів; громадські групи; лідери політичних партій; комітети політичних дій; професійні спільноти; фахівці ЗМІ та широка громадськість [11, с.9]. Як вважає К. Олехнович, використовувати в політичному процесі PR-технології є невід'ємною частиною управлінської діяльності органів влади демократичної держави. У той же час вони можуть розглядатися як індикатор рівня політичної культури [4, с.12].

Зв'язки з громадськістю включають в себе такі основні напрямки діяльності:

— дії, спрямовані на поліпшення відносин між організацією і громадськістю, а також з колективом самої організації;

— дії, спрямовані на подолання негативної інформації про організацію, чуток;

— своєчасне і точне інформаційне забезпечення кризових, надзвичайних ситуацій — аварій, катастроф;

— формування і підтримка позитивного іміджу організації;

— постійне інформування громадськості про діяльність організації, налагодження контактів між організацією і громадськістю в особі її зацікавлених представників;

— дослідження громадської думки.

Здійснення цих видів діяльності передбачає використання певних методів роботи, до яких відносяться, насамперед, наступні:

— випуск і розсилка прес-релізів;

— організація прийомів, брифінгів та прес-конференцій;

— організація візитів, інших заходів за участю журналістів та громадськості;

— розсилання листів у редакції;

— виготовлення і показ фото-, відео- і кіноматеріалів;

— випуск друкованої продукції — газет, брошур, журналів, що містять інформацію про організацію;

— проведення досліджень громадської думки.

Сучасні комунікативні технології створюють ситуацію, за якої швидкість є ключовою перевагою зв'язків з громадськістю. Піар-професіонали використовують високотехнологічне устаткування і засоби зв'язку, що дозволяють ефективно працювати в екстремальних та кризових ситуаціях. Зростаючий обсяг знань та інформації, що поширюється зі швидкістю світла завдяки цифровим технологіям, змушують зв'язки з громадськістю розвивати здатність до швидкого реагування, що дає перевагу в прийнятті рішень. Піар-діяльність традиційно була і залишається професією швидкого реагування, що стає перевагою організацій, де час і швидкість розглядаються як корпоративні цінності, що підтримують високу конкурентоспроможність [11, с.10].

У науковій літературі справедливо звертається увага на те, що рекламні й піар-технології у своїй основі містять одні й ті ж теорії та моделі споживчої поведінки. Широко відомий так званий DAGMAR-підхід до планування рекламного впливу, який у 1961 р. був розроблений Р. Х. Коллейем. Цей підхід застосовується для вибору і представлення в кількісній формі цілей рекламного впливу і застосування їх для вимірювання результативності роботи. Згідно даного підходу мета рекламного

впливу визначається як специфічне комунікаційне завдання, яке виконується в певній аудиторії і в певний період часу, що фактично збігається з цілями п'яр-програм.

Узагальнення результатів теоретичних і прикладних досліджень привели до становлення системи РЕЙС, яка стала базовою концепцією сучасних п'яр-технологій: «дослідження — дія — спілкування — оцінка».

Охарактеризуємо деякі з технологій політичних зв'язків з громадськістю, застосовуваних в українській політиці.

Важливою функцією відділів зв'язків з громадськістю в політичних організаціях є забезпечення інформації про організаційні новини. Прес-реліз — це текст, що містить новинну інформацію про організацію, який розсилається звичайною або електронною поштою в редакції газет і журналів, а також на служби новин радіо і телебачення. Прес-реліз складається таким чином, щоб вміщена в ньому інформація привертала увагу редакторів і вони були зацікавлені в її опублікуванні. Таким чином, прес-реліз завжди повинен відрізнятися новизною, оскільки ЗМІ приваблює передусім та інформація, яка здатна, в свою чергу, привертати увагу аудиторії.

Популярною технологією зв'язків з громадськістю серед політиків є прес-конференція. Для цього необхідний спеціальний інформаційний привід, який може викликати широкий інтерес у громадськості — донести до громадськості думку того чи іншого політика, державного чиновника про значущі суспільно-політичні проблеми, пояснення у зв'язку з виниклими конфліктами або скандалами, висвітлення завдань нового політичного курсу і т. д.

Прес-конференція сама по собі становить собою новизну і привертає інтерес ЗМІ. Перед конференцією нерідко проводяться брифінг для визначення кола основних питань, які будуть обговорюватися, а також репетиція для перевірки технічного обладнання. Запрошеним на конференцію пропонуються спеціально підготовлені матеріали, які розсилаються і в ЗМІ для опублікування.

Режим «питань-відповідей» пред'являє до комунікатора певні вимоги. Він повинен уміти чітко формулювати свої думки, нейтралізувати «незручні питання», бути готовим до несподіваних і каверзних запитань. Значна частина прес-конференцій плануються, як правило, заздалегідь, і загальне коло обговорюваних тем відоме. Однак бувають і незаплановані прес-конференції, необхідність яких обумовлена якимись

надзвичайними подіями. У таких випадках складність комунікації, природно, зростає, і комунікатор опиняється в більш складних умовах.

Передбачається, що зв'язки з громадськістю, на відміну від пропаганди, не націлені на те, щоб вселити людям якусь систему ідей, об'єднати їх для колективних дій. Зв'язки з громадськістю всього лиш інформують громадськість про ту чи іншу організацію і специфіку її діяльності. Якщо пропаганда припускає тільки односторонню комунікацію, то зв'язки з громадськістю розраховані на зворотну реакцію громадськості. За їх допомогою поширюється інформація з урахуванням інтересів і потреб тих, до кого вона звертається. На відміну від пропаганди, яка часто застосовує підтасування фактів, передбачається, що зв'язки з громадськістю поширюють об'єктивну, правдиву інформацію.

Однак варто згадати і про те, що зв'язки з громадськістю як наукова категорія пройшли непростий шлях становлення. Так, у 1960–1970-х роках дослідники розмірковували про буржуазно-пропагандистські системи зв'язків з громадськістю, підпорядковані завданню маніпулювання громадською думкою (І.Зяблюк, А. Власов, М. Скуленко та ін.). У 1980-ті роки зв'язки з громадськістю втратили свою привабливість для наукового дослідження. І тільки в 1990-і роки в науковій літературі було запропоновано новий підхід, згідно якого пропонувалося розглядати зв'язки з громадськістю в широкому соціальному контексті. Дана проблематика охопила такі теми, як передвиборні технології, імідж влади, політичного лідера, відносини із ЗМІ та ін. А. Ван дер Мейден, професор Утрехтського університету, вважає, що зв'язки з громадськістю відрізняються від пропаганди наступним: «Метою паблік рілейшнз є досягнення згоди, в той час як мета пропаганди — формування руху. Паблік рілейшнз прагнуть до правдивого діалогу; це зовсім не властиво для пропаганди. Методи паблік рілейшнз припускають повну відкритість, в той час як пропаганда за необхідності вдається до приховування фактів. Паблік рілейшнз прагнуть до розуміння, а пропаганду цікавлять послідовники» [12, с.18–19].

Чи так це? Практика засвідчує, що паблік рілейшнз дуже часто були вельми далекі від теорії з її етичними нормами. Наприклад, Дж. Грюніг наполягає на тому, що ПР — це сукупність методів і тактик комунікації, іншими словами — інструментів, які можна використовувати по-різному. І якщо хтось використовує ці інструменти не на користь суспільству, чи означає це, що він практикує не паблік рілейшнз? [13]. Деякі автори відзначають маніпулятивну спрямованість PR, вказують на те,

що основним напрямком діяльності PR є управління, маніпулювання суспільною свідомістю, тобто створення зовнішнього і внутрішнього соціального, економічного, політичного, психологічного середовища, сприятливого для успіху організації. Вирішення цього стратегічного завдання неможливе без забезпечення комунікації фірми з її соціальним середовищем: клієнтами, органами влади, ЗМІ, співробітниками фірми [14, с.8]. М. Кононов розуміє під політичним маніпулюванням інструментарій латентного соціального управління політичною свідомістю і поведінку громадян з метою примушування їх до вигідних для суб'єкта маніпулювання дій навіть всупереч їх власним інтересам [15, с.76].

Слід зазначити, що елементи політичного маніпулювання застосовувалися ще в глибоку давнину. Г. Грачов та І. Мельник вважають, що потужний поштовх технології впливу на маси отримали завдяки розповсюдженню різних релігій. Іншим джерелом прийомів і методів впливу на масову свідомість послужили зусилля товаровиробників в умовах ринкової економіки [16, с.122–123].

З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій можливості політичного маніпулювання посилилися. Особливу роль маніпулювання громадською думкою стало відігравати в ХХ столітті. З'явилися нові технологічні засоби (радіо, телебачення) і форми (політичний плакат, листівки та способи їх розповсюдження), за допомогою яких стало можливим включити у сферу впливу пропаганди мільйони людей одночасно. Спеціально створені для цього організації стали створювати цілі політичні спектаклі — у вигляді масових дійств і видовищ та різного роду провокацій [17, с.191]. Маніпуляція є діалогічною за формою, тобто скоріше вона є імітацією діалогових форм спілкування, засвідчуючи можливості вільного вибору особистості, створюючи ілюзію винесення самостійних рішень, на які робить ставку маніпулятора [18, с.12].

Володіння інформацією, можливість певним чином подати її, «прикрасити», або замовчати подробиці, відкриває величезні можливості для маніпулювання громадською думкою як окремо взятих соціальних груп на виборах, так і громадян усієї країни. Т. Мітрохіна вважає компонентом зв'язків з громадськістю використання компрометуючої інформації для дискредитації конкурентів, супротивників, суперників і опонентів у ході політичної боротьби [19]. Крім того, класик маркетингу Ф. Котлер вважає пропаганду функцією маркетингової служби зі зв'язків з громадськістю. В якості прикладу він наводить 1970-й

рік, коли в американських і світових медіа-засобах публікувалися переважно негативні статті про Нью-Йорк; зміні цієї тенденції сприяла пропагандистська кампанія «Я люблю Нью-Йорк» [20, с.147].

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що PR-технології є надзвичайно важливою складовою сучасного політичного маркетингу. На їх основі в умовах формування ринкового суспільства розвивається нова система соціальних послуг для населення; формуються підвалини відкритого суспільства з прозорими взаємовідносинами народу і влади; створюється позитивний імідж державно-управлінських структур і політичних лідерів; налагоджується система інформаційного забезпечення різних верств населення; здійснюється супроводження виборчих кампаній; відбувається поступове подолання ідеологічного упередження, властивого політичній пропаганді.

Література:

1. Уэбстер Ф. Теории информационного общества/Ф. Уэбстер. — М.: Аспект Пресс, 2004.
2. Любашівський Ю. Я. Хронологія і динаміка розвитку «паблік рилейшнз» у світовому просторі// (Електронний ресурс). Режим доступу: <http://preduc.h10.ru>
3. Насколько живуч политпиар? [Електронний ресурс]. — Режим доступу — http://www.koryak.izbirkom.ru/example_news/sx/art/929111/cp/13/br/
4. Олехнович К. С. PR-технологии в региональных политических процессах (на примере Южного Федерального округа: автореф. дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 — политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии/К. С. Олехнович. — Ростов-на-Дону, 2007. — 29 с.
5. Федько В. П. Маркетинг. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2002.
6. Политические коммуникации/ред. А. И. Соловьев. — М.: Аспект Пресс, 2004.
7. Касьянов В. В. Социология массовой коммуникации / В. В. Касьянов. — Ростов-на-Дону: Феникс.
8. Хорава Ф. М. Роль института «паблік рилейшнз» в социокультурных процессах постсоветской России (на материале межкультурных и межэтнических коммуникации): автореферат

- дис... канд. соц. наук: спец. 22.00.04. — Социальная структура, социальные институты и процессы/Ф. М. Хорава. — М., 2000.
9. Насколько живуч политпиар? [Электронный ресурс]. — Режим доступа — http://www.koryak.izbirkom.ru/example_news/sx/art/929111/cp/13/br/
 10. Воробьева К. А. Политическая коммуникация как особое информационно-психологическое воздействие/К. А. Воробьева, Ю. Р. Тагильцева//Политическая коммуникация: Материалы Всероссийская научной школы для молодежи. Екатеринбург, 25 августа — 08 октября 2009/Урал. гос. пед. ун-т; Гл. ред. Чудинов А. П. — Екатеринбург, 2009. — Т 2. — С. 29–30.
 11. Стриганкова Е. Коммуникативное конструирование взаимодействия СМИ и PR в политической сфере общества/Е. Стриганкова//Власть. — 2011. — № 8.
 12. Блэк С. Введение в паблик рилейшнз/С. Блэк. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
 13. Grunig J. E., Hunt T. Managing public relations. — NY, 1984.
 14. Саяпина И. А. Информация, коммуникация, трансляция в социокультурных процессах современного общества: автореф. дис... докт. культурологи: спец. 24.00.01 — Теория культуры/И. А. Саяпина. — Краснодар, 2001.
 15. Кононов М. Современные информационно-политические технологии в Российском избирательном процессе/М. Кононов//Власть. — 2008. — № 7.
 16. Грачев Г. В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия/Г. В. Грачев, И. К. Мельник. — М.: Алгоритм, 2002.
 17. Кара-Мурза С. Г. Манипулирование сознанием/С. Г. Кара-Мурза. — М.: ЭКСМО, 2010..
 18. Ворошилова А. А. Антология научных исследований в области манипуляции сознанием: монография/А. А. Ворошилова. — Красноярск: СибГАУ, 2007..
 19. Митрохина Т. Н. Компрометирующие материалы в прессе как средство борьбы/Т. Н. Митрохина, С. А. Федорова//Журнал ПОЛИТЭКС. — 2009. — № 3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/604/30/>

20. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. Экспресс-курс. 2-е изд./Ф. Котлер [Пер. с англ. под ред. С. Г. Божук]. — СПб.: Питер, 2006.

Мастерук Д. А. PR-технологии в политическом маркетинге

Анализируется уровень влияния PR-технологий в политическом процессе и приводятся особенности изучения их методологии.

Ключевые слова: *политический маркетинг, PR-технологии, технологии избирательного процесса, манипулирование общественным мнением, информационно-коммуникативные технологии.*

Masteryk D. A. PR- techniques in political marketing

Serves to analyze the influence level of PR- techniques in a political process and also gives the information about the peculiarities of their examination methodology.

Keywords: *political marketing, PR- techniques, techniques of elective process, manipulation of public opinion, Information and Communication Technology.*

УДК 061.26316.3

ІНФРАСТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ІДЕЇ, МОДЕЛІ, ПРАКТИКА

Збишко І. С.[©]

Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

Стаття присвячена окресленню проблеми структури громадянського суспільства в Україні, її діяльності на практиці. Розглядається питання нормативно-правової бази регулювання діяльності інфраструктури громадянського суспільства в умовах сьогодення.

Ключові слова: *інфраструктура громадянського суспільства, соціальні інститути, організації громадянського суспільства*

Сучасна вітчизняна політична система та інститути громадянського суспільства проходять складний і неоднозначний період розвитку, осмислення якого має наблизити пересічного громадянина, науковця, політика і політолога до знаходження відповідей на численні запитання стосовно демократичності нашого суспільства, ефективності діяльності державної влади, можливості впливу на неї інститутів громадянського суспільства та національної еліти.

Сьогодні, вже можна назвати цілу низку вагомих досліджень, які претендують на висвітлення різних сторін і принципів функціонування громадянського суспільства. Серед дослідників, які мають серйозні здобутки в дослідженні громадянського суспільства виділяються В. Баркова, Т. Розова, А. Колодій, М. Мокляк, Г. Зеленько, В. Сіренко, І. Кресіна, І. Воронов, М. Бойчук, М. Калініченко, Ф. Рудич. Поза тим, досліджувана проблема є настільки невичерпною, що новому дослідникові залишається безліч можливостей для самореалізації

Будь-яке громадянське суспільство у ході організаційної взаємодії з державою у площині розробки і реалізації публічної політики, державного регулювання і державного управління має спиратися на спеціалізовану інфраструктуру, що обслуговує його життєдіяльність взагалі і кратологічну функцію у політичній сфері конкретно. Тому, доцільним

та актуальним є питанням інфраструктури громадянського суспільства в Україні.

Введення поняття «інфраструктура громадянського суспільства» у наукову літературу, передбачає, насамперед, інтегративне, сумарне дослідження родових категорій його елементів та оформлення сфокусованих результатів відповідно до отриманого понятійного досвіду.

Варто зупинитися на категорії «структура», що має багато різних значень, які також достатньо різняться між собою. Ми виходимо з позиції, що саме це поняття передувало в змістовному значенні поняттю «інфраструктура».

У розумінні багатьох дослідників структура включає в себе не тільки чисту схему відносин, упорядкованості елементів, але й самі ці елементи, відбиваючи форму їх розташування і характер взаємодії їхніх властивостей у системі. Наприклад, В. Афанасьєв під структурою розуміє — впорядкованість, організованість системи. Властивостями останньої є специфічні зв'язки та відношення, найбільш характерні з яких — координація та субординація. Координація виражає просторову горизонтальну підпорядкованість компонентів системи. В цьому випадку йдеться про взаємодію компонентів одного рівня організації. Субординація є вертикальною впорядкованістю — співпідпорядкуванням елементів. Тут вже йдеться про взаємодію компонентів різних рівнів.

Перша, визначена категорія — це інститути: з одного боку, офіційні державні установи, а з іншої сторони — громадянські інститути.

Другим суб'єктом, що формує інфраструктуру громадянського суспільства є різноманітні за своїм призначенням організації, які включають до свого переліку різні суспільні об'єднання, недержавні і некомерційні організації, мережу неформальних угруповань, соціальні руху та течії. Об'єднуючи цей перелік організаційних форм в єдине визначення — організації, визначаємо такий елемент інфраструктури громадянського суспільства, який є носієм форм для участі в суспільному житті країни, стає вираженням цінностей та уподобань певного суспільства, при цьому вимагає забезпечення необхідних послуг з боку держави для задоволення своїх вимог.

Третім суб'єктом, що формує інфраструктуру громадянського суспільства є фізичні особи: громадяни та учасники громадянського суспільства в цілому.

Під «елементом» можна розуміти ту мінімальну об'єктивну або суб'єктивну частку соціальної реальності, сукупність яких складається прямо або опосередковано в органічну систему або організм. Оскільки елемент є своєрідною межею членування соціального об'єкта, власна його будова зазвичай не береться до уваги при характеристиці соціального організму. Комбінація однорідних елементів суб'єктивного і об'єктивного походження в певне самостійне утворення, здатне забезпечити реалізацію специфічної функції в більш високому цілому, визнається нами як компонент.

До елементів інфраструктури можна віднести: соціальні інститути, різні види і типи громадських організацій і люди, що утворюють певну морфологічну структуру феномену і забезпечують реалізацію комплексу функцій, що притаманні громадянському суспільству як колективному носію недержавної форми влади.

Проаналізуємо базові засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні, що утворюється нормами Конституції України, Цивільного кодексу України, Закону України від 16 червня 1992 р. № 2460-ХІІ «Про об'єднання громадян», Закону України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні», Закону України від 11 липня 2001 р. № 2625-ІІІ «Про органи самоорганізації населення», Указу Президента України від 31 липня 2004 р. № 854 «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378 «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та іншим нормативними актами.

Це законодавче поле створило можливості для появи різноманітних недержавних організацій в Україні. Однак нечітке визначення учасників «третього сектору» та їх статусу створює непотрібні непорозуміння. Наприклад, в законодавчих актах застосовуються різноманітні терміни, такі як «недержавний», «громадський» та «суспільний», хоча юридичне визначення цих термінів відсутнє. Тобто, на сьогоднішній день, законодавство України, що регулює діяльність в Україні громадських організацій складається власне із положень Конституції України, законів, ухвалених Верховною Радою (парламентом) України, Указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів, що мають характер нормативних документів і прийняті в розвиток законів. Базовим документом на якому ґрунтується нинішнє і буде ґрунтуватись майбутнє

законодавство для неприбуткового сектору (громадських організацій) є Конституція України в редакції від 28 червня 1996 року. Ефективність функціонування інфраструктури громадянського суспільства обмежується на рівні діючих норм чинного законодавства, відсутністю фінансування з боку держави. Досить істотним критерієм ефективності інфраструктури громадянського суспільства виступає механізм прямого фінансового контролю, виконання якого закріплено за державою і загальної мережевої стабільності. За роки незалежності в Україні, роль держави в суспільстві залишається й надалі монопольною, хоча діюче законодавче поле надає широкий спектр прав та можливостей об'єднанням громадян. Громадські організації мають право виступати учасниками цивільно-правових відносин, представляти та захищати свої законні інтереси у державних та громадських органах, брати участь у політичній діяльності, вносити пропозиції до органів влади і управління. Це означає, що громадські організації виступають повноправним суб'єктом політичних відносин, можуть, за законом, здійснювати вплив на учасників політичного процесу. Але необхідно також визнати, що існуючі взаємовідношення «держава — громадянське суспільство» в Україні — це лише контурна нормативно-правова схема. Як повідомляє виконавчий директор Інституту масової інформації В. Сюмар, в Україні вести громадську діяльність складно, і складно для будь-якої людини в цивілізованій спосіб відстоювати свої права. Вона відзначає, що «за статистикою, в Україні на 10 тис. населення є 11 неурядових організацій, а для прикладу в Угорщині — 46, Хорватії — 85, а в Естонії — 201. Ці цифри показують, наскільки повільно Україна будує громадянське суспільство».

Вивчення питання нормативно-правової бази регулювання діяльності інфраструктури громадянського суспільства показує, що, з одного боку, законодавчо виявлено деяку загальновизнану класифікацію громадських організацій, а з іншого боку не представляється можливим представити універсальну класифікацію громадських організацій та об'єднань в силу різних причин. До таких причин можливо віднести вплив контексту змін в державі, процесів глобалізації, дефіцит ресурсного забезпечення громадян країни тими чи іншими послугами в задоволенні їхніх потреб тощо. Діючим законодавством України закріплено існування формальної структури громадянського суспільства як способу соціальної організованості, при якому соціальні позиції і взаємозв'язки чітко визначені певними правилами незалежно від побажань членів цієї соціальної

організованості. Так, на рівні нормативно-правових актів визначається рівні та критерії типології існування громадських організацій в Україні, що складають основу громадянського суспільства в країні.

Результати рейтингів впливових міжнародних організацій говорять про сучасний стан та основні тенденції самоорганізації громадян та інституціонального розвитку громадянського суспільства в Україні. Адже показники розвитку громадянського суспільства в Україні протягом періоду незалежності поступово поліпшувалися, а останніми роками не показували позитивної динаміки, але зберігали певну стабільність на досягнутому рівні. За результатами дослідження *Nations in Transit* міжнародної неурядової організації *Freedom House* (де оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 балів — «найгірша», до одного бала — «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно покращилася від 4,75 балів у 1998 р. до 3 балів у 2005 р. та 2,75 балів у 2006–2011 рр. Саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший поступ та, відповідно, отримала найкращу оцінку відносно інших показників.

За іншими напрямками дослідження *Nations in Transit* рейтинги України виглядають менш успішними: у 2011 р. «Рейтинг демократичного розвитку» (тобто середній загальний показник, інтегрований на основі інших) становив 4,61 бала, «Національне демократичне управління» — 5,5 бала, «Виборчий процес» — 3,5 бала, «Незалежні медіа» — 3,75 бала, «Місцеве демократичне управління» — 5,5 бала, «Судова система та незалежність суддів» — 5,5 бала, «Корупція» — 5,75 бала.

За даними іншого авторитетного рейтингу, що визначається у межах дослідження Індексу сталості неурядових організацій Агентства США з міжнародного розвитку (*USAID NGO sustainability Index*) стан розвитку громадянського суспільства в Україні оцінено у 3,5 бали (за шкалою від 1 до 7, де поріг консолідації складає 3 бали). При цьому найслабшими складниками сталості неурядових організацій (НУО) визнано фінансову життєздатність (4,2 бала) та їх сприйняття громадськістю (3,8 бала), а найсильнішими — адвокація (2,8 бала) та надання послуг (3,3 бала). Показово, що за показником адвокації НУО вже навіть перейшли поріг консолідованої демократії. За загальною оцінкою зарубіжних експертів, громадянське суспільство України характеризується як перехідне та неконсолідоване, тобто таке, що не досягло рівня країн розвинутої демократії та зберігає ризик повернення до менш розвинутого стану.

Для визначення вказаного рейтингу розвитку громадянського суспільства зарубіжні експерти беруть до уваги:

- кількісне зростання неурядових організацій України (НУО),
- їхню організаційну спроможність та фінансову стабільність, правове та політичне оточення, в якому вони функціонують,
- розвиток незалежних професійних спілок,
- рівень участі груп захисту інтересів у політичному процесі

За офіційними даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ), оприлюдненими Державною службою статистики України станом на початок 2012 р., 2011 рік характеризувався стабілізацією позитивних трендів інституціонального розвитку громадянського суспільства. Продовжувалося подальше зростання кількості офіційно зареєстрованих об'єднань громадян. Так, на початок 2012 р. було зареєстровано (включно з міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 71767 громадських організацій (на початок 2011 р. їх було 67696), 27834 профспілки та їх об'єднань (у 2011 р. — 26340), 13475 благодійних організацій (у 2011 р. — 12860), 13872 об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (у 2011 р. — 11956) та 1306 органів самоорганізації населення (у 2011 р. — 1210). Характерно, що тенденція зростання з року в рік кількості офіційно зареєстрованих об'єднань громадян фіксується і на рівні громадських організацій із всеукраїнським та міжнародним статусами, і на місцевому рівні. За даними статистичного бюлетеня «Громадські організації в Україні» Державної служби статистики України (на основі даних Міністерства юстиції України), станом на 1 січня 2011 р. в Україні діяло 3529 об'єднань громадян, що були легалізовані Мін'юстом України (збільшення порівняно з 2009 р. на 7,6% та з 1996 р. у 4,8 разу), з них 185 політичних партій та 3344 громадські організації (відповідно 5,2% та 94,8% у загальній кількості громадських об'єднань). Із загальної кількості легалізованих громадських організацій 2619 мали всеукраїнський статус, 725 — міжнародний. Місцевими реєструючими органами легалізовано 77252 громадських організацій з місцевим статусом (збільшення порівняно з 2009 р. на 7,5%). Суттєвим є те, що вказана тенденція характерна для всіх регіонів України. Як видно з вище представлених статистичних даних, що кількість зареєстрованих об'єднань громадян досить суттєво відрізняється за різними даними, при цьому жодна з офіційних методик статистичного обліку (ЄДРПОУ, Міністерство юстиції України) не дозволяє отримати точну інформа-

цію про кількісні показники розвитку громадянського суспільства. Так, методика ЄДРПОУ не враховує організації та осередки, легалізовані способом повідомлення; натомість Єдиний реєстр громадських формувань Міністерства юстиції України не враховує організації, легалізовані виконавчими комітетами органів місцевого самоврядування. Крім того, державна статистика об'єднує показники принципово різних видів неприбуткових установ та організацій (від власне громадських організацій до торговельних бірж) і розподіляє окремі види інститутів громадянського суспільства (ІГС) між різними інституційними секторами. Це не дозволяє отримати дані щодо показників діяльності власне інститутів громадянського суспільства. Жодна з названих методик статистичного обліку ІГС не відповідає європейським стандартам у цій сфері.

Позитивним чинником, що сприяє відкритості в діяльності організацій громадянського суспільства (ОГС) та інформуванню про неї громадян, стало започаткування з березня 2009 р. на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України пошукової системи «Єдиний реєстр громадських формувань», яка функціонує у відкритому доступі. Станом на початок 2012 р. даний реєстр містив відомості про 3526 легалізованих організацій із всеукраїнським та міжнародним статусами, 323 громадські організації, легалізовані способом повідомлення про заснування, 1118 благодійних організацій, 66 постійно діючих третейських судів, 22 творчі спілки. За даними Творчого центру Каунтерпарт кількість зареєстрованих НУО в 2011 році залишалася стабільною та становила 52 000 громадських організацій та 11 000 благодійних організацій по всій Україні. Отже, незважаючи на відсутність єдиного механізму отримання показників діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні, за різними методиками, аналітичними та статистичними джерелами інформування розвитку цього процесу в нашій країні, визначається тенденція до формального зростання всіх інститутів громадянського суспільства, незалежно від типу та рівня функціонування. Такий висновок ґрунтується на тому, що всі перераховані види та форми інститутів громадянського суспільства відповідають чітко встановленим нормам українського законодавства в своїй діяльності, напрямкам та організаційним формам. Таким чином, з позиції визначення формального, тобто офіційно діючого статусу, складова частина громадянського суспільства на території нашої держави офіційно зростає. З позиції другого підходу до вивчення проблематики існування формальної складової громадян-

ського суспільства в Україні необхідно зосередити увагу на тому, що далеко не всі зареєстровані в Україні ОГС є активно і постійно діючими, або ж взагалі реально існуючими. Так, за даними Державного комітету статистики України, про результати своєї діяльності за 2010 р. органам статистики прозвітувало 21677 центральних органів громадських організацій, що складає лише 39,2% від їх загальної кількості. А згідно з оцінками Творчого Центру «Каунтерпарт» частка активних і постійно діючих громадських організацій (тобто таких, що працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проєктів та є відомими у своєму регіоні) становить лише 8–9% від їх загальної кількості.

Треба зазначити, що такий стан справ у фактичному розвитку діяльності Інфраструктури громадянського суспільства пояснюється однією з основних проблем розвитку громадянського суспільства в Україні — наявністю наднизького рівня соціального капіталу, що проявляється, зокрема, у недовірі громадян до органів влади, соціальних інститутів, політичних партій. Не є винятком і ставлення до ОГС. Як наслідок, спостерігається низький рівень залучення громадян до їхньої діяльності в ІГС. Органи влади формально визнають важливу роль неурядових організацій у вирішенні соціальних проблем, державні закупівлі соціальних послуг фактично здійснюються тільки у державних установах. Державне фінансування проєктів громадських організацій поширюється тільки на обмежене коло, а саме: організації інвалідів, ветеранів, молодіжні та дитячі громадські організації. Без права на отримання державного фінансування залишаються, зокрема, організації, що працюють із багатодітними сім'ями або невиліковно хворими. Експерти звернули увагу, що обмежений характер участі неурядових організацій на ринку соціальних послуг та низький рівень державних соціальних послуг гальмують вирішення важливих суспільних проблем. За сучасних економічних та політичних умов українська держава часто уникає розгляду широкого кола питань, що стосуються життя знедолених, залишаючи за собою переважно лише функцію їхнього соціального захисту. Тому зростає роль громадських організацій, асоціацій та груп громадян, зокрема тих, що об'єднують представників різних об'єктів соціальної політики. Діяльність громадських, недержавних організацій (НДО) відповідно до їх типового статусу спрямована на задоволення потреб їх членів. Зокрема, мається на увазі, що та чи інша НДО бере на себе функції, які держава не може, або не хоче виконувати.

Проведений аналіз формально існуючої та фактично діючої складової громадянського суспільства України на сучасному етапі його розвитку показав, що лише 5% населення складають громадянське суспільства на території нашої держави, хоча лояльність до їх діяльності значно підвищується. Серед значної кількості формально зареєстрованих громадських організації на всіх рівнях та всіх організаційних форм лише біля 40% фактично здійснюють свою діяльність, не переслідуючи власні інтереси в домовленості з владними структурами чи при захисті інтересів бізнес-структур. Основна якісна діяльність ІГС направлена на надання соціальних послуг населенню. Ефективність функціонування ІГС обмежується на рівні діючих норм чинного законодавства, відсутністю фінансування з боку держави.

У сучасній українській політиці постійно проводиться теза щодо перспектив розвитку України на засадах європейської демократії, її ціннісних вимірів. Такий підхід виправданий не лише історично, але й з огляду на обраний стратегічний курс нашої держави та потенційні впливи Європейського Союзу і континенту в цілому за сучасного геополітичного розкладу сил. Глобалізаційні процеси і виклики змушують нашу державу брати за зразок цивілізаційні досягнення саме європейського континенту у складі якого громадянські суспільства великих і малих країн відіграють істотну роль у внутрішній і зовнішній політиці держав. Влада будь-якого громадянського суспільства, як відносно цілісної системи, у протистоянні чи у взаємодії з державною владою завжди живляться власною потенційною енергією і спираються на власні ресурси, що накопичені, функціонують і відтворюються за рахунок інституалізації інфраструктури громадянського суспільства, що не виключає підживлення її з боку інших систем, наприклад, інших країн, що відкрито чи приховано підтримують опозицію і бажають змін у певному напрямі.

Сьогодні поза громадянським суспільством і державою існують більш потужні суб'єкти, що не тільки прагнуть, а й фактично володіють владою. Йдеться про представників так званого негромадянського суспільства: тіньовий бізнес, мафію та криміналітет. Тож воно, громадянське суспільство, в тому числі й світове громадянське суспільство, має певні якісні характеристики і тому його не слід змішувати із «людським суспільством» взагалі ні історично, ні культурно, ні структурно, ні функціонально, а для цього треба формалізувати складові, що мають природне походження, гуманістичну спрямованість і призвані сприяти

становленню державно-громадського управління і на цій основі демократизувати сферу організаційно-політичних відносин в країні і в світі.

— інфраструктура, будучи сукупністю галузей, що забезпечує та задовольняє потреби життєдіяльності населення, формує умови соціально-економічного розвитку суспільства, інфраструктура громадянського суспільства повинна мати інституціональний характер. Саме такий підхід розкриває громадянське суспільство — як «сукупність громадських інститутів, які сформовані на добровільній основі, діють на самоврядних засадах у межах Конституції та законів, за посередництвом яких індивіди вільно реалізують свої основні природні права і свободи» для успішного функціонування і розвитку громадянського суспільства необхідною є наявність розвиненої соціальної структури, в якій мають знайти своє відображення різноманітні форми власності, інтереси людей, груп і прошарків населення, і яка також повинна мати розвинуті горизонтальні зв'язки;

— громадянському суспільству притаманний високий рівень розвитку особистості — в соціальному, інтелектуальному і психологічному аспектах, притаманна їй внутрішня свобода і здатність активно підключатися до різноманітних сфер діяльності;

— в економічній сфері серед ознак розвиненості громадянського суспільства є створені на ініціативній основі численні підприємства недержавного сектору — з приватними і колективними формами власності

Отже, незважаючи на те, що останнім часом світова теоретична та вітчизняна думка відносно проблем становлення сучасних форм громадянського суспільства піднімає питання структурного інституціонального забезпечення цього явища, проблема визначення та аналізу інфраструктури громадянського суспільства залишається і досі складною для теоретичного осмислення і не має узагальнених фундаментальних досліджень. Практичного застосування поняття «інфраструктури громадянського суспільства» в нашій державі, необхідно враховувати особливості перехідного часу, в якому знаходиться Україна. Отже, має бути втілена у життя така концепція співвідношення особи, суспільства і держави, яка дозволила б не тільки змінити сьогоднішній менталітет людини, але й сприяти формуванню вільної особи з високою політичною, економічною і правовою культурою, яка усвідомлює свою цінність і гідність. Ця концепція передбачає, що епіцентром громадянського суспільства є людина, її права, свободи й інтереси, що всі інститути гро-

мадянського суспільства і держави утворюються постільки, оскільки є необхідність створити умови для нормальної життєдіяльності людини, захисту її прав і свобод.

Політологічна наука має узагальнити і використати для власного зростання досвід малих європейських країн, скажімо, Швейцарії, Люксембургу чи Ліхтенштейну, що зберегли свою державність упродовж багатьох століть поспіль. Адже їхніми сусідами є більш сильні держави: Франція, Німеччина, які воліли досить часто загарбати суміжні території слабших країн, вели завойовницькі війни, тут не один раз намагалися сильні світу та континенту ствердити свої національні чи асиміляторські впливи. Водночас ці малі країни, як і представники молоді демократії, рішуче обстоюють власні національні інтереси, знаходять демократичні засоби розв'язання внутрішніх проблем, утвердитися на конкурентному полі більш сильних гравців.

Література:

1. Безсмертний Р. Влада громади: дійсність чи перспектива?//Місцеве самоврядування. —1996. — № 1. — С. 10–12.
2. Бех В. П. Генезис соціального організму країни: Монографія. 2-е вид., доп. — Запоріжжя: «Просвіта», 2000. — 288 с.
3. Власенко О. Така строката спільнота: поліетнічність і регіоналізм//Місцеве самоврядування. — 1996. — № 1. — С. 49–56.
4. Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. Український соціум/За ред. В. С. Крисаченка. — К.: Знання України, 2005. — 792 с.
5. Калініченко М. Влада громадянського суспільства: Монографія. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. — 175 с.
6. Кальцева С. І. Системний аналіз традицій у політичному процесі: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02/Кальцева Світлана Іванівна; Запорізький держ. ун-т., К., 2004. — 217 арк.
7. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане/Сочинения: В 6-ти т. — М.: Изд-во «Мысль», 1966. — Т. 6. — 743 с.
8. Кант И. Критика практического разума.//Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. — СПб.: Наука, 1995. — 528 с.

9. Карась А. Дискурсивне розрізнення соціальних інтенцій на шляху до громадянського суспільства в Україні//Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні. — Л.: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — С. 5–21.
10. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та некласичних інтерпретаціях. — Київ-Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003–520 с.
11. Криворучко Д. Українська модель місцевого самоврядування: проблеми становлення//Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. — 2001. — № 2. (ч. 2.). — С. 4–43.
12. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп./А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський [та ін.]. — К.: НІСД, 2012. — 48 с.
13. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2006 роки/Підготовлено Творчим Центром «Каунтерпарт». — К.: «Макрос», 2006. — 160 с.
14. Стегній О. Г. Неурядові екологічні організації України: сучасний стан і перспективи розвитку (за результатами національного соціологічного дослідження). — К.: Наук. думка, 1996. — 110 с.
15. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук. — практ. конф. за міжнародною участю (30 травня 2001 р., Київ)/Українська академія держ. управління при Президентові України/В. І. Луговий (голов. ред.) — К.: Видавництво УАДУ, 2001. — Т. 1. — 423 с.; Т. 2. — 470 с.; Т. 3. — 380 с.
16. Тинкован О. Взаємодія органів державної влади та недержавних організацій в Україні: проблемні питання//Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць. — Дніпропетровськ: ДРІДУ УАДУ, 2002. — Вип. 4 (10). — С. 47–54.
17. Третій сектор в Україні: проблеми становлення/М. Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В. А. Головенько, Ю. М. Галустьян та ін. — К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. — 173 с.
18. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. — 376 с.

Збышко И. С. Инфраструктура гражданского общества в Украине: идеи, модели, практика

Рассматривается вопрос нормативно-правовой базы регулирования деятельности инфраструктуры гражданского общества в современных условиях.

Ключевые слова: *инфраструктура гражданского общества, социальные институты, организации гражданского общества.*

Zbyshko I. S. The infrastructure of civil society in Ukraine: ideas, models, practice

The question of the legal framework governing infrastructure of civil society in the present.

Keywords: *infrastructure of civil society, social institutions, organizations of civil society.*

УДК 061.26316.3

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Матвійчук А. В. ©

*Кандидат політичних наук, старший науковий співробітник
Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського*

Розглядаються умови та шляхи удосконалення громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: *громадянське суспільство, держава, особистість, свобода, права людини.*

Громадянське суспільство — це система інститутів, які діють самостійно, без втручання держави. Їхнє завдання полягає в забезпеченні умов для реалізації інтересів і потреб як окремої особи, так і всіх членів суспільства. Інститути громадянського суспільства формуються поступово. Як цілісний механізм громадянське суспільство виникає на певному етапі історичного розвитку. Основними передумовами процесу формування громадянського суспільства є: індивід, який має фундаментальні громадянські права і свободи; існування вільних від прямого державного втручання «зон», необхідних для створення інститутів громадянського суспільства; формалізована законність, свобода підприємництва, публічність, наявність у суспільстві прагнення злагоди, толерантності, взаємоповаги, які мають стати основою мотивації поведінки як окремого індивіда, так і суспільства в цілому [1, с. 74].

Формування громадянського суспільства — це невпинний процес, який у країнах Європейського Союзу [2] вже має певні чітко визначені типологічні ознаки, зокрема: пріоритет приватної власності й пов'язаних з нею інтересів власників; наявність високорозвиненого «середнього класу», який цементує державно-суспільне життя; високий рівень життєвих і творчих можливостей самореалізації особистості в усіх сферах суспільного життя; функціонування значної кількості суспільно-політичних організацій, які відображають інтереси різних суспільних груп; постійний розвиток і утвердження громадянськості через обмін

взаємодоповнюючими якостями за принципом «політичність громадянського суспільства і громадянськість політичного» [3; 4; 5; 6].

У постсоціалістичних країнах, на відміну від розвинених країн Заходу, лише починає формуватися тип громадянського суспільства, де переплітаються авторитарні й демократичні властивості. Його перехідний характер особливо виразно постає в незахищеності від втручання держави і політичної влади в життя і діяльність громадян. З огляду на це гармонізація відносин держави і громадянського суспільства в умовах реформування українського суспільства постає як життєво вирішальна необхідність. Активна взаємодія інститутів громадянського суспільства з державою дасть змогу поступово обмежити державне втручання в економічне і соціокультурне життя громадян. Розростання держави буде поступово зведене до мінімуму і дасть змогу останній посісти належне їй в умовах сучасного розвитку місце — бути лише функцією суспільства під його постійним і всебічним контролем.

Характеризуючи умови, в яких відбувається формування громадянського суспільства в Україні, треба зазначити, що на нього впливає ряд чинників, зокрема:

— становлення громадянського суспільства в Україні відбувається тоді, коли його проблематика вже не є актуальною для країн розвинутої демократії, де громадянське суспільство вже сформувалося і йде процес його вдосконалення;

— розбудова громадянського суспільства в Україні відбувається за умов творення національної державності, що так чи інакше передбачає зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, утворення нових державних органів влади та управління, яких не могло бути за умов перебування в складі колишнього СРСР;

— в основі суспільної піраміди Української держави продовжують превалювати патерналізм та пасивність загалу населення, і не в останню чергу через його бідність та відсутність дієздатного середнього класу як фактору сталості суспільства. До того ж, спостерігається дефіцит саме права і працюючих правових механізмів, що значною мірою позбавляє сенсу навіть наявну свободу і перешкоджає становленню будь-яких громадянських інститутів. У тому числі й тих, які захищають інтереси населення і його окремих груп;

— на певних етапах нашого історичного розвитку іноземний фактор, як звісно, був вирішальним. І нині він залишається одним з найважливіших. Демократія, права людини, верховенство закону, принцип розподілу

влади, республіканська форма правління, світський характер держави, визнання поліконфесійності, повага прав національних меншин і багато інших цінностей, поки що недостатньо вкорінених у свідомість українського суспільства, були нами «запозичені». Сьогодні ми спостерігаємо розвиток і зміцнення інститутів громадянського суспільства, структурування його відносин із владою та бізнесом. Але треба усвідомлювати, що все це базується радше на іноземному досвіді, ніж на вітчизняному. Якщо подивитися на останній період, то складно заперечувати, що в багатьох сферах громадського життя в Україні з середини 1980-х до кінця 1990-х років найвагомішу роль зіграли Міжнародний валютний фонд, Європейський Союз та інші міжнародні організації, у тому числі неурядові;

— оскільки громадські організації — це джерело інформації про актуальні суспільні проблеми, вони можуть правильно визначити завдання і пріоритети у тій чи іншій соціальній роботі, а отже, застерегти державні структури від недоцільної або неефективної дії. Що більше людей залучено до діяльності громадського сектору, тим менша соціальна напруга у суспільстві. Паростки громадянського суспільства можуть бути віднесені до найголовніших позитивних результатів української трансформації. Роль інститутів громадянського суспільства у збереженні його можливостей впливати на владу — незаперечна. У цьому контексті розвиток неурядових організацій і треба розглядати як ідеологічний стрижень громадянського суспільства;

— у кількісному відношенні існує диференціація у «насиченості» міст неурядовими організаціями — від 0,8 на 1 тис. жителів до 2,5–3,0. Це обумовлено багатьма чинниками, на що має вплив посттоталітарна спадщина України та наслідки нещодавніх соціально-економічних та політичних кризових явищ. Проте якісна структура цих об'єднань багато в чому схожа. Майже на 70% — це об'єднання соціального захисту (наприклад, організації інвалідів, ветеранів), що спираються на ті категорії населення, які економічно неактивні і перебувають під опікою держави. Набагато менше представлені інтереси забезпеченого населення [7];

— існує пряма залежність між рівнем розвитку підприємництва і активністю громадських організацій. В тих містах, де малий і середній бізнеси стали помітним економічним сектором, фіксується більша кількість неурядових організацій, а їхня активність є вищою;

— в Україні досі немає належного усвідомлення з боку держави важливості громадських організацій і необхідності співпраці з ними. Вплив неурядових організацій на розвиток суспільства та їхня здатність обстоювати суспільні інтереси є недостатніми. Окремі вдалі приклади співпраці, особливо на місцевому рівні, ще не є свідченням систематичної, плідної взаємодії;

— недостатнє законодавче поле не сприяє розвитку громадських організацій. На державному рівні їм приділяється порівняно небагато уваги. І, якщо на політичні партії зважає як законодавча, так і виконавча влада, то проблеми громадських організацій лишаються поза увагою владних структур. Це з одного боку зрозуміло: адже саме політичні партії створені для того, щоби боротися за владу, і останній необхідно визначити механізми взаємодії з ними. Але з другого боку, практика посттоталітарних держав свідчить, що в політичному житті саме громадські організації відіграли значно більшу роль, аніж політичні партії. Власне, це і є однією з проблем розвитку громадянського суспільства в Україні;

— більшість громадських об'єднань некомерційного характеру створені для вирішення тих-таки завдань, з якими щоденно мають справу державні та муніципальні органи. Це піклування про малозабезпечених, хворих, соціально незахищених громадян, сприяння вихованню й освіті дітей та підлітків, збереження і розвиток культур», реальний захист прав та свобод, що гарантовані Конституцією України тощо. Розбудова громадського сектору обумовлена, насамперед, тим, що найактивніші члени суспільства прагнуть внести свій вклад у вирішення проблем, які постали перед ними, виконуючи не лише прямі обов'язки, покладені державою, а й роблячи щось «поверх обов'язків» свідомо й добровільно. У ряді випадків громадські організації діють більш успішно та раціонально, ніж державні установи. Отже, нерідко виявляється більш доцільним для держави передати кошти надійним незалежним некомерційним організаціям та забезпечити належний контроль за їхнім використанням, ніж створювати спеціалізовані організаційні структури самій [8, с. 2–3];

— становлення громадянського суспільства в Україні відбувається за умов, коли у значної частини населення ще не сформувалась державницька політична свідомість, має місце фрагментарна політична культура, відсутні демократичні традиції політичної участі — і на все

це разом накладається перманентна економічна, фінансова і політична криза.

Водночас слід відзначити, що в Україні поступово створюється умови для розбудови громадянського суспільства. Конституція України проголосила державу правовою, передумовою чого є формування громадянського суспільства.

Конкретизація відмінностей у структурі, способах утворення та функціях партій і громадських організацій міститься в Законі «Про об'єднання громадян», який було ухвалено ще в 1992 р. У той час, коли його приймали, країна ще не мала досвіду розвитку інститутів плюралістичної демократії та громадянського суспільства. Хоча закон не суперечить чинній Конституції, у ньому не всі особливості діяльності партій та громадських організацій конкретизована згідно із сучасними потребами. Тому передбачається прийняття окремих законів про партії, про профспілки та інші типи громадських об'єднань. Уже прийняті такі вужчі за сферою чинності закони, як Закон «Про благодійність та благодійні організації» та «Про творчих працівників і творчі спілки». Вимагають законодавчого врегулювання деякі проблеми оподаткування громадських об'єднань та їхньої фінансової підтримки (спонсорами і державою), а також спрощення процедури їхньої реєстрації.

Ідея правової держави має реалізуватись через послідовне здійснення принципів верховенства права та поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову з конституційним визначенням їхніх повноважень та взаємно врівноваженості. Діяльність держави обмежується Конституцією та законами України. В Конституції наголошується, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, а також гарантується право громадян на безпосереднє звернення до суду в разі порушення їхніх конституційних прав і свобод.

Отже, правова, соціальна демократична держава задекларована в Конституції як намір, як політично-юридичний ідеал, до здійснення якого прагне суспільство. Гарантія прав і свобод людини, невтручання держави у справи громадянського суспільства, відповідальність перед народом створюють політико-правові передумови для того, щоб люди домагались максимального наближення дійсності до цього ідеалу [9].

Однак, на практиці ще діють старі стереотипи, уявлення про те, що Конституція — лише політичний документ, а життя диктує свої вимоги. Тільки незначна частина людей вірить у те, що в Україні всі дотримуються законів і Конституції. Якщо таке ставлення є лише суб'єктивною

оцінкою, воно все одно створює несприятливі умови для розвитку громадських організацій сучасного типу. Адже теорія твердить, що недостатня правова захищеність індивіда, неповага до його конституційних прав, а тим більше можливість притягнути його до відповідальності за дії, які є протизаконними тільки тому, що законодавець не потурбувався про захист життєвих потреб та інтересів особи, створює ситуацію, коли пересічний громадянин шукає захисту у «сильних світу цього» і погоджується на їхній патронаж. Функціонування інститутів громадянського суспільства за таких умов може бути витіснене на периферію суспільної системи.

При всьому розходженні сподівань і досягнень у становленні правових передумов формування громадянського суспільства не можна недооцінювати значення нової Конституції та створення Конституційного суду — з одного боку, законодавства про власність, підприємництво та інших соціально-економічних законів — з другого, для розвитку громадянського суспільства в Україні. По-новому були також врегульовані питання діяльності партій та громадських організацій: ліквідована однопартійність, прийнято Закон про громадські об'єднання; про відносини держави і церкви; діє низка законів про пресу та інші ЗМІ; про вибори та багато інших.

Органи місцевого самоврядування є за сучасних умов одним із основних каналів реалізації становлення громадянського суспільства. Місцеве самоврядування виступає складовою механізмів взаємодії громадян і держави, управління суспільством. Визначальними при цьому є такі принципи його організації:

- 1) виборність органів місцевого самоврядування та їхніх очільників;
- 2) фінансова автономія в межах власних коштів територіальних громад;
- 3) забезпечення реальної участі населення в процесі вироблення й прийняття рішень із питань місцевого значення шляхом місцевих референдумів, створення органів територіальної самоорганізації, громадських ініціатив;
- 4) відсутність прямої підпорядкованості органу самоврядування державним органам виконавчої влади, забезпечення співпраці з державними структурами на партнерських засадах [10].

Суттєве значення для демократичного становлення, розвитку та вдосконалення місцевого самоврядування мають Європейська (рамкова)

конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами влади, Європейська хартія місцевого самоврядування, Європейська декларація міських прав, Європейська хартія про участь молоді у муніципальному і регіональному житті. У цих та інших документах, ратифікованих Україною, дається не лише визначення місцевого самоврядування, а й європейські стандарти щодо захисту прав місцевих органів влади, які гарантують політичну, адміністративну і фінансову самостійність виборних місцевих органів влади в країнах-учасниках Європейського Союзу.

Основним суб'єктом місцевого самоврядування в Україні, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада, самодостатня у своєму утворенні, існуванні та розвитку. Важливими елементами місцевого самоврядування також є громадські комітети і ради самоврядування, а важливою формою реалізації місцевого самоврядування — загальні збори громадян. До елементів системи місцевого самоврядування в Україні часто зараховують і такі неформальні самоврядні структури та інституції, як Асоціація міст України, Українська асоціація місцевих і регіональних влад, Асоціація демократичного розвитку і самоврядування України, Асоціація шахтарських міст України, Ліга історичних міст тощо.

До важливих інститутів громадянського суспільства належать вибори. Існує пряма залежність між характером виборчої поведінки громадян і демократизмом органів влади. Специфіка українського виборця як людини посткомуністичної епохи полягає в амбівалентності його свідомості та поведінки, у поєднуванні здавалось би непоєднуваного. Позитивним моментом є досить висока (в середньому на рівні 70%) виборча активність населення [11].

Розуміння громадянського суспільства припускає наявність у нього комплексу істотних ознак, що проявляються через його функції. Відсутність чи нерозвиненість деяких з них дає змогу визначати стан здоров'я соціального організму і необхідні напрямки його самовдосконалення.

Громадянське суспільство — це суспільство вільних громадян, тому ключовим поняттям громадянського суспільства виступає свобода. Якщо в суспільстві відсутня свобода або вона не оцінюється належним чином, там немає й умов для становлення та виникнення громадянського суспільства. Як бачимо, в сучасній Україні ідея свободи є чи найголовнішою у формуванні громадянського суспільства. Саме відсутність

свободи (політичної, економічної тощо) або її свавільне обмеження державною владою привело громадян на помаранчевий Майдан у листопаді та грудні 2004 року: вони відчували шанс отримати цю свободу і скористалися ним. Отже, щодо усвідомлення українським суспільством свободи як цінності, сумнівів не виникає. Проте свобода має і результативну характеристику, повинна відображати реальний стан справ у різних сферах. В економічному плані свобода означає, що кожен індивід є власником: він реально має ті кошти, які необхідні людині для її нормального існування. Він вільний у виборі форм власності, визначенні професії і виду праці, у розпорядженні результатами своєї праці. У соціальному плані приналежність індивіда до визначеної соціальної спільності (родина, клан, клас, нація) не є абсолютною. Він може існувати самостійно, має право на досить автономну самоорганізацію для задоволення своїх потреб та інтересів.

Політичний аспект свободи індивіда [12] як громадянина полягає в його незалежності від держави, тобто в можливості, наприклад, бути членом політичної партії чи об'єднання, що виступають із критикою існуючої державної влади, мають право брати чи не брати участь у виборах органів державної влади і місцевого самоврядування. Забезпеченою свобода вважається тоді, коли індивід через визначені механізми (суд і т. д.) може обмежувати свавілля державних чи інших структур стосовно себе.

Серед шляхів покращення ситуації з формуванням громадянського суспільства в Україні можна назвати такі:

— утвердження принципу верховенства права, формування правової держави та самообмеження держави у відносинах з громадянами та їхніми організаціями, визнання нею автономності структур громадянського суспільства;

— підвищення рівня гарантованості прав і свобод; позбавлення людей страху бути покараними «за ініціативу» і самостійні дії; забезпечення більшої захищеності громадян від свавільних дій уряду і місцевих властей;

— створення адекватної соціальної структури на основі розвитку приватної власності та ринкових відносин, формуванні середнього класу, підвищення життєвого рівня основної маси людей, звуження сфери бідності, з одного боку та обмеження впливу олігархічних кланів, — з другого;

— продовження практики створення найрізноманітніших захисних та самопоміжових організацій, здатних виконувати соціалізуючі функції, а також громадських та громадсько-політичних організацій, які стежать за дотриманням права урядовцями і не допускають їхнього втручання у громадське життя;

— розвиток системи спонсорської допомоги та меценатства (у тому числі й шляхом вдосконалення законодавства);

— забезпечення вищого рівня незалежності ЗМІ та їхньої активнішої участі у формуванні громадянського суспільства — через просвіту громадян та популяризацію громадських ініціатив;

— використання сімейного виховання, системи загальної та професійної освіти для формування нових цінностей та орієнтацій молоді;

— відродження національної традиції громадського життя і пошанування закону.

Однією з умов виникнення громадянського суспільства є усвідомлення громадянином своєї ролі як члена суспільства, наділеного певним комплексом прав і свобод, такого, що несе відповідальність перед суспільством, є виразником його інтересів у відносинах з державою, перетворення людини на активного суб'єкта політичного процесу. Це передбачає наявність в суспільстві високорозвиненої політичної культури, що обумовлює соціальну орієнтацію людини, прагнення до самореалізації як в інтересах суспільства, держави, так і у власних інтересах.

Ключовими напрямками на шляху формування зрілого громадянського суспільства в Україні мають бути наступні: за допомогою освіти, засобів масової інформації слід сприяти засвоєнню кожним громадянином положень законодавства щодо своїх основних прав і обов'язків; підвищити рівень і розширити сферу викладання політичної науки у вищих і середніх закладах освіти; представники громадських організацій повинні активно залучатися до співпраці з владою у форматі проведення громадських слухань, що сприятиме підзвітності діяльності виконавчих структур громаді. При центральних і місцевих органах виконавчої влади могли би бути створені реально діючі громадські ради (колегії), що виконуватимуть функцію дорадчих органів; має бути започаткована практика експертизи, в тому числі й громадськими організаціями, проектів нормативних актів на предмет їх потенційного впливу на розвиток громадянського суспільства. Це стимулюватиме громадські організації для участі у процедурах підготовки та прийняття

держаних рішень і перетворення громади на впливового суб'єкта політичного процесу; місцеві адміністрації та соціальні установи повинні активно сприяти добровільним організаціям, групам соціальної дії та самодопомоги, а не ставитись до них вороже; необхідна широка участь неурядових громадських організацій у спільному визначенні стратегії місцевого розвитку, зокрема — регіональних планів розвитку.

Важливим є становлення сучасної недержавної соціальної інфраструктури як необхідного елементу життєдіяльності громадянського суспільства, яка має стимулюватися, зокрема, й засобами податкової політики. Це дозволить оптимізувати процес надання населенню соціальних послуг і поглибити соціальний зміст державної політики; розподіл коштів благодійницьких фондів має бути публічним і прозорим, здійснюватися тематично (у формі грантів) і на тендерній основі, підпадати під перевірку податковими державними органами; потрібно розвивати горизонтальні зв'язки між громадськими організаціями, а також підвищувати рівень їх координації, посилити їх відкритість [13].

Аналіз якісного стану внутрішньополітичного розвитку України останнього періоду засвідчує, що їй варто зосередити свої зусилля на внутрішніх пріоритетах, що передбачає подолання таких негативних явищ, як корупція, тиск на ЗМІ, порушення прав інтелектуальної власності, вплив адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній. Україні слід розробити на загальнодержавному рівні й на рівні всього суспільства власну чітку стратегію розвитку, тобто план дій на рівні українського народу.

Таким чином, аналіз ряду критеріїв у порівнянні з сучасним економічним, політичним і духовним станом України переконує, що більшість показників громадянського суспільства в нашій державі існують або перебувають у стадії формування. А тому саме на їхній розвиток необхідно спрямовувати діяльність демократичної правової соціальної держави, формування якої повинно відбуватись інтенсивно і паралельно зі становленням громадянського суспільства.

Література:

1. Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні/О. Михайловська//Політичний менеджмент. — № 3. — 2006. — С. 74–86.

2. Батанов О. В. Феноменологія сучасного європейського муніципалізму та місцеве самоврядування в Україні/О. В. Батанов//Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис/Київський ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — Київ, 2010. — № 4: До 15-річчя Київського університету права НАН України. — С. 77–81.
3. Білоус А. Соціокультурні чинники громадянського суспільства: Центральна Європа та Україна/А. Білоус, Я. Пасько//Схід: аналітично-інформаційний журнал/Ін-т ек. промислов. НАНУ; Ін-т філософ. ім. Г. С. Сковороди НАНУ; Укр. культурологічн. центр; Запоріз. нац. ун-т. — Донецьк, 2009. — № 8 (99). — С. 125–128.
4. Гросс А. (Швейцарія) Гражданское общество: история концептуальных подходов к проблеме/Андреас Гросс//Проблемы становления гражданского общества в России: Материалы научного семинара. — Вып. № 1. — М.: ФРПЦ, 2003. — С. 6–15.
5. Євтушенко Г. Н. Державна влада і місцеве самоврядування в політичній системі України: теоретичний аспект/Г. Н. Євтушенко//Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць: історичні науки, філософські науки, політичні науки/Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова; Українська Академія Наук. — Київ, 2009. — Вип. 22. — С. 320–328.
6. Калінічева Г. Європейський цивілізаційний вимір розбудови громадянського суспільства в Україні/Г. Калінічева//Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал/Верховна Рада України. — Київ, 2010. — № 22 (283). — С. 2–4.
7. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: Зб. наук. пр. Академії держ. упр. при Президентові України/Кол. авт.; За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. — К: Вид-во УАДУ, 2001. — 252 с.
8. Бурмака М. П. Громадянське суспільство в сучасній Україні: особливості становлення і критерії оцінки зрілості/М. П. Бурмака//Нова парадигма. — Журнал наукових праць/Гол. ред. В. П. Бех. — Вип. 72. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. — С. 134–145.

9. Батанов О. Місцеве самоврядування та права людини в Україні / О. Батанов // Світогляд: науково-популярний журнал/НАН України, Головна астрономічна обсерваторія НАН України. — Київ, 2010. — № 6 (26). — С. 72–77.
10. Батанов О. Місцеве самоврядування та права людини в Україні / О. Батанов // Світогляд: науково-популярний журнал/НАН України, Головна астрономічна обсерваторія НАН України. — Київ, 2010. — № 6 (26). — С. 72–77.
11. Колодій А. Ф. Перешкоди на шляху інституціоналізації громадянського суспільства в Україні/А. Ф. Колодій//Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю. — (Київ, 30 травня 2001 р.)/Українська академія державного управління при Президентіві України. — К., 2001. — Т. 1–3. — 276 с.
12. Констан де Ребек Бенжамен Анри. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей//Литология мировой политической мысли. В пяти томах. — Т. 1. — М.: Мысль, 1997. — С. 625–626.
13. Стратегічна програма трансформації та розвитку України/Фонд Фрідріха Еберта; Центр ринкових реформ та ін. — К., 2004. — 112 с.

Матвійчук А. В. Гражданское общество в современной Украине: проблемы и перспективы развития.

Рассматриваются условия и пути совершенствования гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: *гражданское общество, государство, личность, свобода, права человека.*

Matviychuk A. V. Civil society in contemporary Ukraine: problems and prospects.

The conditions and ways of improving civil society in Ukraine.

Keywords: *civil society, state, person, freedom, human rights.*

УДК 329.7:574

ЕКОЛОГІЧНІ ГРОМАДСЬКІ РУХИ: СУТНІСТЬ, СТАНОВЛЕННЯ, ЕВОЛЮЦІЯ

Поннер Л. В. ©

Здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Прослідковується процес зародження екологічного руху як чинника сучасної екологічної політики.

Ключові слова: *екологічні рухи, громадські об'єднання, екологічна криза, екологічна політика, сталий розвиток.*

В умовах глибокої екологічної кризи надзвичайно важливе значення у підвищенні ефективності екологічної політики має активізація природоохоронної діяльності громадян, масових громадських організацій і рухів. Сьогодні вже стає очевидним, що вирішення екологічних проблем не може бути прерогативою лише вчених, чиновників чи підприємців. Люди дедалі більше відчувають на собі негативні наслідки екологічно шкідливих виробництв, які забруднюють довкілля і підривають їхнє здоров'я. Розвиток освіти й поширення екологічної інформації, усвідомлення сучасних екологічних реалій дають нам змогу краще відчутти екологічну небезпеку. Значення цього усвідомлення полягає в тому, що воно органічно пов'язане з розвитком екологічної активності, з масовим екологічним рухом, який спрямований на подолання екологічних небезпек і вирішення екологічних проблем як у локальних, так і в глобальних масштабах.

Громадські екологічні рухи — це «форма колективної самоорганізації громадян, виявлення їхньої стурбованості з приводу глобальної екологічної кризи, погіршення умов життєдіяльності та неспроможності урядових інституцій ефективно узгодити проблеми господарювання з вимогами захисту довкілля» [1, с. 67]. Одна з найхарактерніших рис екологічного руху полягає в тому, що до нього залучаються все нові регіони нашої планети. Так, якщо нещодавно на міжнародних екологічних форумах домінували представники природоохоронних організацій розвинутих країн, то через десятиріччя представники руху «зелених» країн Азії, Африки, Латинської Америки все настійливіше заявляли про себе.

Більше того, з 5 тис. зареєстрованих неурядових організацій, причетних до соціально — екологічних проблем, близько половини припадає на регіони, які розвиваються [2, с. 43–44].

Громадський екологічний рух у сучасних умовах відбиває новий рівень і характер соціальних суперечностей, викликаних швидкою ходою науково — технічного прогресу. Цивілізація неухильно рухається до глобальної екологічної катастрофи. Основні чинники цього процесу добре відомі: забруднення повітря, ґрунтів, прісних водойм, опустелювання, накопичення в атмосфері газів, які викликають парниковий ефект, кислотні дощі, порушення озонового екрану, що забезпечує від космічної радіації, та інше. Примітним є те, що всі ці зміни викликані самою людиною. Їх першопричина в науковій, технічній та промисловій революціях, які сприяють нашому безперервному, нестримному «прогресу».

Воочевидь, якщо процес виробництва матеріальних благ і далі матиме такий неконтрольований і необмежений характер, то він може зруйнувати не тільки штучні системи, створені людиною, а й порушити природні цикли та взаємозв'язки. Постало питання про пошуки принципово нового, гармонійного поєднання людської діяльності та навколишнього середовища, про утвердження нових відносин між природою та суспільством. Саме тому формування екологічної культури виступає як важлива закономірність сучасного етапу розвитку суспільства в плані вирішення поставлених питань, а екологічний рух є одним з найвпливовіших напрямків формування екологічної свідомості.

Екологічний рух бере свій початок ще з 50—х років, коли вчені дедалі настійливіше стали звертати увагу громадськості на якісне погіршення продуктів харчування, на небезпечні наслідки швидкого накопичення відходів і т. ін. Перші екологічні акції, що проводилися окремими ентузіастами (збирання і знищення сміття, банок) не мали якогось політичного заряду. Проте давали змогу досягати хай невеликих, але досить відчутних результатів, що сприяли зародженню екологічної свідомості людей.

Екологічний протест зводився в основному до прагнення звернути увагу якнайширших громадських і політичних кіл на необхідність нагального вирішення екологічних проблем і за допомогою активних форм впливу, насамперед пропаганди, підштовхнути їх до конкретних дій з тим, щоб знизити гостроту ситуації, яка склалася. Алармістська форма екоруху в цей час являла собою розрізнені, неорганізовані й незв'язані

між собою виступи, які проводилися в руслі філософії «дрібних справ». Звичайно це були акції, спрямовані проти конкретних винуватців забруднень чи явищ, що погіршували екологічний стан довкілля.

У 60—х — на початку 70—х років з'являється ряд праць, зокрема «Безмовна весна» Р. Карсон і перша доповідь Римського клубу «Межі зростання», які справили глибокий вплив на громадськість і відіграли важливу роль у становленні масового екологічного руху. Вони провіщали людству катастрофу — не раптову загибель, викликану нашістям зовнішніх ворогів, а повільну і таку, що непомітно підкрадається, смерть, на яку приречене все живе. У цих умовах і боротьба проти забруднення навколишнього середовища могла згуртувати громадян, вселяючи в них упевненість у досягненні обнадійливих результатів.

Тривалий характер екологічної кризи призвів до виникнення багатьох локальних груп, клубів, асоціацій та інших форм об'єднання прихильників екологічного руху. З часом вони набули більш чітких організаційних обрисів, виникають загальнонаціональні екологічні організації. І ось нарешті у 1973 році в Англії була створена перша партія захисників навколишнього середовища. Спочатку вона називалась Народна партія, а потім Екологічна партія, керівну роль в якій відігравав редактор журналу «Екологіст» Е. Голдсміт [3].

Програмні положення і вимоги екологічних об'єднань і рухів цього періоду відображали відмінності соціального статусу та світоглядних орієнтацій їх активістів і мали досить суперечливий характер. І все ж усередині цього руху можна виокремити два основні напрямки: охорона живої природи від згубних впливів людської діяльності та раціональне використання природних ресурсів. Загалом же рух за охорону довкілля добився на цей час значних успіхів, що свідчило про підвищення свідомості його учасників.

Завдячуючи зростанню активності екологічних рухів у 70—ті роки з'являється ряд політико — філософських досліджень, автори яких відстоювали необхідність перебудови сучасного суспільства в екологічне і шукали шляхи поєднання екологічних цінностей з демократизацією суспільних відносин, прагнули встановлення такого порядку, коли суспільство і економіка гармонічно вливалися б у взаємозв'язки природи. До таких слід віднести праці Е. Фрома, К. Алорі, А. Горця, К. Траубе, Ф. Вестера, Е. Шумахера, Х. Пестолоцці, В. Хозенклевера. Отже, розпочався процес формування екологічної філософії як комп-

лексу соціально — філософських досліджень взаємодії суспільства і природи — теоретичної основи ідеології екологічного руху [4, с. 391].

У 80— ті роки екологічний рух зміцнюється організаційно, його виступи стають більш цілеспрямованими і ефективними в національних і регіональних межах. На базі цього руху до середини 80— х років склались і розгорнули свою діяльність національні організації — партії «зелених» — у ФРН, Англії, Ірландії, Нідерландах, Бельгії, Данії, Люксембурзі, Франції, Італії, Іспанії, Австрії, Швейцарії, Швеції і Греції.

Під натиском екологічного руху, демократичних сил вдосконалюється правове регулювання охорони навколишнього середовища, завдяки чому вдається певною мірою уникнути надмірного загострення екологічної кризи. Однак у цілому адміністративна практика і досі відстає від декларованих законодавцями намірів. Значною мірою через те в розвинутих країнах, незважаючи на чинне законодавство і екологічну поінформованість населення, продовжують викидати в атмосферу і води, закопувати глибоко в землю сотні тон забруднюючих речовин, повільно отруюючи все живе навколо [5].

І це все тому, що стан навколишнього середовища в країні не є простим наслідком особливостей попереднього розвитку, екологічної політики, яка нині проводиться, чинного законодавства і досягнень науково — технічного прогресу. Існує чимало інших «ірраціональних» вагомих елементів, що нерідко сприймаються лише емпірично, важко формалізуються для раціонального попереднього обліку, непросто піддаються науковому аналізу і політичному контролю. Серед них, наприклад, реальний рівень індивідуальної екологічної культури, традиції й стиль природокористування, структури «тіньових» політики й економіки та інше. А всі ці та інші «дрібниці» досить суттєві, якщо брати їх у масштабах держави. Скажімо, жителі міст Японії збирають роздільно сміття 7–21 категорій. Тут рециркулюється 95% склопосуду, 55% алюмінієвих банок, 50% багатьох інших товарів, а у США — 12–15% склопосуду, 50% алюмінієвих банок тощо. У результаті в Японії звалища займають площі у 8 разів менше, ніж у США.

Високий динамізм змін в екологічному русі у 80— ті роки, вихід на арену активної партійно — політичної боротьби детермінує значне посилення ідейно — політичного розмежування. «При цьому «зелені» партії об'єднують, як правило, меншу частину активних учасників екологічного руху в своїх країнах» [6, с. 112]. Брак власних фундаментальних

теоретичних розробок змушує «зелених» вдаватися до широкого запозичення поглядів та ідей в різних традиційних ідеологічних систем і течій суспільної думки. У програмних положеннях «зелених» легко проглядається зв'язок з поглядами мислителів минулого (Ж. Ж. Руссо, П. Прудон) і модних на Заході політологів нового часу — ідеологів «нових лівих» (Г. Маркузе), представників «критичної теорії» Франкфуртської школи (Ю. Хабермас), сподвижників «контркультури» (Т. Роззак), «меж зростання» («Римський клуб»), «екорозвитку» (І. Сакс) та ін. [29, с. 36–37].

Характерною рисою світогляду партії «зелених» можна вважати постматеріалізм, тобто визнання абсолютної переваги нематеріальних цінностей (свобода, самовиявлення, мир) перед матеріальними (капітал, кар'єра, майно). «Нова ідеологія партії «зелених» обґрунтовує альтернативний стиль життя: менше уваги матеріальним благам — більше індивідуалізму, самоорганізації і самовизначенню». Вони вважають причиною багатьох соціальних проблем, зокрема екологічних, те, що будь — який тип економіки, незалежно від того, називається він капіталізмом, соціалізмом, лібералізмом — приводиться в рух споживанням. Розширюючи сферу свого впливу, споживацька економіка буквально пожирає нашу планету, віддаючи найбільшу фінансову перевагу людям, які діють за схемою циклу: «споживання — виробництво — споживання».

Прихильники цього напрямку пропонують комплекс заходів для боротьби з екологічною кризою в Європі, серед яких: контроль місцевих властей за навколишнім середовищем і медичними показниками, створення екорегіонів, перехід до органічної технології землеробства, зміну економічних пріоритетів, розвиток альтернативних джерел енергії та її збереження, відмову від використання атомної енергії як надто дорогої і дуже небезпечно [8].

Певно, найвразливішим у концепціях більшої частини захисників навколишнього середовища на Заході є інтерпретація ними причин екологічної кризи і погляди на засоби й способи її подолання. Найчастіше до основних причин екологічних негараздів «зелені» відносять економічне зростання, науково — технічний прогрес, марнотратний стиль життя, який породжується «промисловою цивілізацією», гіпертрофоване промислове виробництво. Звідси їх прихильність до ідей «антизростання», технофобії, негативне ставлення до потенційних можливостей сучасної НТР, докорінного перетворення техніки — виробничого апарату на екологічно доцільній основі.

Взагалі ж, «зелений рух» еволюціонував від акцій «заперечення і протесту» до пошуку «розумних альтернатив», у зв'язку з чим розробляється дійова стратегія екологічно спрямованого розвитку. Орієнтація ж на економічно і екологічно збалансоване майбутнє потребувала значної соціальної мобілізації. Адже такі зміни не можуть бути нав'язані зверху — вони вимагають активної участі громадськості, чого можна досягнути лише при широкому і повсюдному включенні населення в процес прийняття рішень на всіх рівнях в економічній та екологічній сферах. Звідси і тактика партій «зелених» [9]. Ця тактика передбачає широку пропаганду ідей «зеленого» руху, збирання інформації для забезпечення підтримки своєї політики соціальною більшістю і здійсненням тиску на національні уряди та міжнародні організації. Діяльність партій «зелених» у цьому напрямку, безумовно, сприяє формуванню екологічної свідомості населення на повсякденному рівні. Адже вони впливають на почуття, емоції, настрої людей, залучають їх до різноманітних форм екологічної діяльності, формують певне ставлення до екологічної ситуації. Таким чином, «задіюється» соціально — психологічний чинник, який відіграє важливу роль у процесі становлення екологічної культури.

Те, що представники партій «зелених» користуються підтримкою виборців і мають своїх представників у національних органах влади і Європейському парламенті (зараз 17 «зелених» з п'ятнадцяти країн координують свою діяльність у рамках Європарламенту, утворюючи так звану Зелено — альтернативну Європейську мережу (ЗАЕМ) [10], свідчить про певний рівень масової екологічної свідомості.

Останнім часом у багатьох західноєвропейських країнах відбувається або вже відбулася зміна політичної парадигми: пануючою стає природоохоронна парадигма, і не екологісти мають доводити, що той чи інший вид промисловості завдає шкоди навколишньому середовищу, а представники промисловості повинні доводити, що їх діяльність безпечна в екологічному аспекті. *Прийняття екологічної парадигми багато в чому означає перемогу прихильників охорони навколишнього середовища.*

Якщо на початку зародження й активізації масового екологічного руху в Європі ідея охорони довкілля сприймалася більшістю політиків і бізнесменів як руйнівна для економіки, а для тред'юніонів — як така, що позбавляє людей роботи, то сьогодні вони змушені повертатися обличчям до екології. Зараз в усіх голландських, 80% датських і

75% німецьких компаній є спеціальний член правління, відповідальний за проблеми довкілля. І економісти і політики мають визнати, що майбутнє суспільство, аби бути життєздатним, ґрунтуватиметься, насамперед, на врахуванні екологічних потреб [11, с. 141]. Таким чином, завдяки екологічному руху значною мірою в громадській свідомості розвинутих країн поступово утвердилось розуміння того, що вирішення серйозних екологічних проблем можливе лише політичним шляхом.

Певно, найбільшою, динамічно і успішно діючою є партія «зелених» у Німеччині. З нею чимало людей зв'язують великі надії. Ця партія зробила більше, ніж будь — яка інша організація в утвердженні «зеленої» політики як серйозної і обнадійливої альтернативи порівняно з основними політичними течіями. Проте останніми роками всередині цієї партії спостерігаються значні розбіжності й розкольніцькі тенденції, які справляють негативний вплив на європейський і світовий «зелений» рух.

На американському континенті, зокрема у США, «зелений» рух все ще перебуває в стадії становлення. «Зелені» організації тут є, але нема єдиного національного руху і єдиної партії «зелених». До того ж, мало схоже, що вони наслідують тактику активних дій, наприклад, «зелених» у Німеччині. Подібні труднощі є і в інших регіонах.

В Україні також досить складна ситуація в екологічному русі. Тут спостерігаються різні тактики «зелених», але не завжди вони застосовуються успішно, оскільки даються взнаки інертність, а іноді й консервативний підхід до справи. Якщо «зелені» на Заході давно вже перейшли від висловлювання стурбованості з приводу забруднення і якості навколишнього середовища до прямої протидії непродуманій політиці економічного зростання, то в Україні, зокрема, висловлення зростання занепокоєння погіршенням стану довкілля все ще залишається основною формою екологічного протесту. І це зрозуміло, оскільки керівні діячі й переважна частина населення прийшли до усвідомлення гостроти екологічної проблеми з великим запізненням.

Тому сьогодні перед екологічним рухом стоїть завдання — спрямувати обговорення конкретних екологічних проблем у русло об'єктивного критичного аналізу і конструктивності, реалізму і відповідальності, тіснішого зв'язку з наукою. «Реальна сила громадського руху на захист природи, — як справедливо стверджує І. Жибуль, — полягає не в емоційних сплесках, а в раціональних ідеях і практичних справах» [12, с. 139].

В умовах розширення самоврядування коло дій екологічних організацій має бути максимально широким: від інформування місцевої влади про порушення правил природокористування (сигнальна функція), активного обговорення проєктів законів, будівництва підприємств та інших споруд з точки зору їх відповідності вимогам охорони навколишнього середовища (експертна функція) до народного контролю за використанням наказів виборців стосовно природоохоронної діяльності депутатів місцевих і регіональних Рад (контрольна функція). Такий підхід, крім безпосередньо природоохоронних цілей, буде сприяти розвитку процесу перебудови свідомості людей у бік «екологізації». Здійснення її — необхідна умова її здійснення і гарантія того, що природоохоронна діяльність не перетвориться із загальнодержавної стратегії і політики в кампанію.

Екологічний рух стає дедалі впливовішим. І всі ми відчуваємо, як зростає рішучість вступитися за природу, боротися з економічною стратегією відомств, що не тільки не враховують проблеми екології, а навпаки, все більше її порушують. Прийшов час об'єднати в цій боротьбі за виживання зусилля науки і громадськості, адже лінія фронту боротьби за екологічне здоров'я Землі — це лінія фронту за виживання всього людства [13, с. 348].

Розвиток екологічного руху привів до створення на Україні екологічних організацій за типом «зелених» на Заході, які поставили собі за мету вироблення позитивних рішень щодо розвинутих країн, забезпечення екологічної безпеки, формування в населення екологічного світогляду, організацію контролю за станом навколишнього середовища і дотриманням природоохоронного законодавства. Однак з програм і статутів цих організацій не зовсім зрозуміло, як вони будуть співробітничати з органами місцевої і державної влади, громадськими природоохоронними організаціями. Наявна також розрізненість різних структур екологічного руху, що знижує ефективність їх діяльності. Але це тема окремої розмови.

Література:

1. Килельов М. М. Понятійний апарат та закони сучасної екології. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2008. — 184 с.
2. Дрейер О. К., Лось В. А. Развивающийся мир и экологические проблемы. — М.: "Знание", 1991. — 64 с.

3. Городецкая И. Организация защитников окружающей среды в Великобритании//Мировая экономика и международные отношения. — 1985. — № 6. — С. 93–99.
4. Современная западная философия. — Словарь/Сост. Малахов В. С., Филатов В. П. — М.: Политиздат, 1991. — 414 с.
5. Николас А., Робертсон. Правовое регулирование природопользования и охрана окружающей среды в США. — М.: Прогресс, 1990. — 217 с.
6. Глобальная экологическая проблема/Отв. ред. Морозов Г. И., Новиков Р. А. — М.: Мысль, 1988. — 204 с.
7. Бганба-Церера В. Р. Экологическая проблема: социально—философские основания и пути решения. — М.: РАУ, 1993. — 78 с.
8. Майер-Абіх Клаус Міхаель. Повстання на захист природи. Від довілля до спільносвіту/Пер. з нім. А. Єрмоленка. — К.: Лібра, 2004. — 196 с.
9. Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст. — К.: ТОВ "ВПЦ "Техтпринт", 2000. — 126 с.
10. Экологические движения в странах Запада/Аспекты теории и практики. — М.: Прогресс, 1990. — 258 с.
11. Кисельов М. М., Крисаченко В. С., Гардашук Т. В. Методологія екологічного синтезу. — К.: Наукова думка, 1995. — 158 с.
12. Жибуль И. Я. Экологические потребности: сущность, динамика перспектива/Под ред. А. И. Савастюка. — Мн.: Наука и техника, 1991. — 184 с.
13. Стегній О. Г. Соціологічне прочитання природи. — К.: ТОВ "Центр екологічної освіти та інформації", 2012. — 436 с.

Поппер Л. В. Экологические общественные движения: сущность, становление, эволюция

Рассматривается процесс зарождения экологического движения как фактора современной экологической политики.

Ключевые слова: *экологические движения, общественные объединения, экологический кризис, экологическая политика, устойчивое развитие.*

Popper L. V. Environmental social movements: the nature, formation, evolution

The process of the birth of the environmental movement as a factor in modern environmental policy is analyzed.

Keywords: *environmental movement, social unification, environmental crisis, environmental policy, sustainable development.*

УДК 373.4

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ЯК СУБ'ЄКТ ЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Цанко О. М.©

Кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії внутрішніх справ

Розглядається політика уряду П. Скоропадського щодо створення української національної церкви. Аналізуються етапи даної політики та основні фактори які впливали на її формування.

Ключові слова: *Гетьманат, принцип паралелізму, автокефалія, українська національна церква, Міністерство Ісповідань.*

Упродовж всього періоду сучасної незалежності України проблема самостійницького визначення українського православ'я зберігає свою першорядну актуальність. Сучасний стан українського православ'я характеризується перш за все складністю міжконфесійних взаємин між його трьома головними конфесіями: Українською Православною Церквою (Московського Патріархату), Українською Православною Церквою (Київського Патріархату), та Українською Автокефальною Православною Церквою. На сьогоднішній день, в засобах масової інформації і в наукових колах дедалі частіше обговорюється проблема створення української національної церкви, яка з одного боку повинна покласит край міжконфесійним суперечкам, з другого боку стала б дієвим чинником консолідації українців як політичної нації, запобігала та згладжувала міжконфесійні та регіональні суперечності, сприяла формуванню нового покоління української молоді.

Згідно з термінологічним визначенням, національна церква немає нічого спільного з конфесійно-церковною автаркією чи релігійним шовінізмом. Так, автори «Малої енциклопедії етнодержавознавства» під поняттям національна церква розуміють «церкву будь-якої конфесії, яка функціонує у певний історичний період, на означеній території, спираючись на свою традицію, сприяючи поступові етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету окремої нації та має значний рівень поширення серед населення того чи іншого регіону» [1, с.541].

На початку ХХ століття, саме за створення такої національної церкви в Україні виступали діячі консервативної частини українського національно-визвольного руху, без якої вони не мислили існування української державності та нації. Як зазначав з цього приводу ідеолог українського консерватизму В. Липинський у одному із своїх листів до редакції Львівського богословського щоквартальника «Богослів'я», який датується 1925 роком, в нації існує два споконвічні державотворчі шляхи «шлях церкви і шлях меча» [2, с.219]. В. Липинський також вважав, що саме релігія лежить в основі української національної свідомості [3, с.34].

На початку 1918 року основними політичними репрезентантами ідеології українського консерватизму були українські політичні партії «другої хвилі», до числа яких входили Союз земельних власників (Союз хліборобів), Українська хліборобсько-демократична партія та українська народна громада, які з самого початку свого виникнення заявили про свою опозицію соціалістичній політиці Української Центральної Ради.

29 квітня при активній підтримці вище перелічених партій та за сприяння німецької окупаційної адміністрації відбувся державний переворот, в результаті якого до влади в Україні на зміну соціалістичним політичним партіям Української Центральної Ради прийшли партії консервативної орієнтації на чолі з новообраним Гетьманом України П. Скоропадським. На відміну від Української Центральної Ради, яка у своїй політиці не надавала належної уваги вирішенню релігійних проблем в Україні, П. Скоропадський відразу взяв курс на створення української національної православної церкви, як релігійно — духовних основи існування Української держави. Так, вже у першому своєму гетьманському «Законі про тимчасовий устрій» від 29 квітня 1918 року другий його розділ називався «Про віру». У першому його параграфі закріплювалося пріоритетне становище в суспільстві православної церкви, а в другому проголошувалося, що «всі, не належні до православної віри громадяни Української держави, а також всі мешканці на території України користуються ... свобідним відновленням їх віри і богослужіння по обряду оної» [4, с.12].

Невдовзі, 2 травня по всім церквам України був розповсюджений обіжник Міністерства внутрішніх справ про оголошення в ньому Грамоти Гетьмана всієї України, в якій П. Скоропадський закликав всіх православних священників і мирян до єднання в єдину українську

національну церкву та спільними силами розбудовувати українську державність.

Знаковою подією, яка засвідчувала зміну ставлення української влади до української церкви стало святкування Великодня 5 травня 1918 року. В цей день П. Скоропадський, як глава Української держави урочисто отримав церковне благословення на Софіївській площі із запаленням спільної свічі київським єпископатом та членами нового українського уряду. Даний акт показував глибокий символізм єднання церкви із світською владою, а через неї — з усіма громадянами України [5, с.67]. Одночасно по всім українським єпархіям було дане розпорядження поминати Гетьмана як главу держави на усіх церковних відправах [6, с.37]. В свою чергу Гетьман висловив сподівання, що єпископат і духовенство віддадуть «усі сили свої для зміцнення вільної української Держави та відбудування незалежної собороправної Церкви на Україні» [7, с.121]. Цим самим П. Скоропадський визначив власне ставлення до реформування церковного життя в Україні — тобто створення незалежної у внутрішньому управлінні православної Церкви на підставі давніх автокефальних традицій собороправності.

Таким чином, українська православна церква перетворювалася із позадержавної духовної інституції у суб'єкт державно-політичних відносин.

Від самого початку, в основу релігійної політики уряду П. Скоропадського було покладено *принцип паралелізму*, який передбачав одночасне співіснування державної і церковної ініціативи, врахування нагальних потреб та вимог, як власне церковного так і державного життя. Для реалізації такої політики наказом Гетьмана № 12 від 16 травня 1918 року було спеціально створене Міністерство Ісповідань Гетьманського уряду. Дана державна структура стала основним центром формування стратегії і тактики державної політики щодо церкви. Тут розроблялися основні стратегічні напрямки, загальні концепції та законопроекти стосовно правової регламентації, як внутрішніх клерикальних питань так і відносин між державною та церковними інституціями. Підготовлені Міністерством Ісповідань матеріали, варіанти і моделі рішень виносилися на засідання Ради Міністрів та затвердження Гетьманом. Крім того, з метою підвищення значення та політичного впливу даного Міністерства на вирішення в інтересах держави церковних проблем, йому було надане право одноосібно порядкувати всіма державними коштами, які виділялися українською державою

на церковні потреби. Загалом, на потреби Православної Церкви урядом за весь період його існування було витрачено близько 16 млн. крб. [4, с.21].

Пріоритетне значення у релігійній політиці Гетьманату П. Скоропадського приділялося Православній церкві, яка повинна була стати основою формування української національної церкви і в перспективі мала отримати всі автокефальні права. Зокрема, державою гарантувалося вшанування найбільших православних свят і передбачалося суворе покарання за дії, що кваліфікувалися як святотатство, штатний притч звільнявся від військової служби. Крім того, за усталеною протягом століть українською традицією державні нормативи про шлюб і розлучення узгоджувалися з православним церковним правом, а церковні метричні книги прирівнювалися до актів цивільного стану. Церковним школам були надані права державних шкіл [8, с.21].

Першим Міністром Ісповідань став, професор Київського університету ім. Святого Володимира — В. Зіньківський. З іменем цього діяча пов'язаний перший період діяльності Міністерства. Оцінюючи нового Міністра, слід зазначити, що він характеризувався поміркованістю і виваженістю у вирішенні найбільш злободенних релігійних проблем. Поряд з цим, відзначаємо й те, що в даній поміркованості прослідковується і внутрішня суперечливість особи В. Зіньківського, яка в певній мірі була відображенням складної політичної ситуації, як в українському православ'ї так і в державі загалом. Стосовно особи свого Міністра Ісповідань, П. Скоропадський дає йому наступну характеристику: «Він (В. Зіньківський — авт.) бажав провести корабель українського церковного питання через Сціллу і Харибду. Його становище було надзвичайно важким. Дуже доброзичлива і м'яка людина... Я... жалів його, бачачи, наскільки важкою була справа, на чолі якої він стояв» [9, с.224].

Перед Міністром В. Зіньківським відразу постала необхідність визначити стратегію й тактику своєї діяльності. В цей час, в Міністерстві ісповідань існувало два бачення на організацію державно-церковних відносин в Українській державі. Представники першого напрямку, який очолював професор Міщенко стояли на позиціях «вільної Церкви», суть якої полягала в тому, що Церква є досить складною і специфічною духовною інституцією і тому всі найважливіші питання повинні вирішуватися самою церквою без надмірного втручання у її відносини світської влади [9, с.34] Сторонники другого погляду вважали, що українська церква завжди приймала активну участь у громадському та політичному житті

українського суспільства і тому держава не повинна відсторонюватися від церковних проблем, більше того, на їхню думку, Церква відіграла важливу роль у формуванні саме національної свідомості Українців і проблеми, які на перший погляд є суто церковними стають проблемами політичного і державницького характеру. Даної позиції дотримувався і П. Скоропадський, на переконання якого «коли не буде у нас своєї української церкви, то не буде й держави» [10, с.56]. В. Зіньківський, зважаючи на відсутність єдиного погляду на проведення релігійної політики Української держави і складність самих взаємин у внутрі самої Церкви змушений був балансувати між цими двома напрямками, вибудовуючи свою власну помірковану політику.

Перше, з чого розпочав свою діяльність В. Зіньківський, це формування кадрового складу міністерства. Основними принципами, на основі якого проходив відбір кандидатів на займані посади в Міністерстві були фаховість і наявність відповідного досвіду роботи. Аналізуючи кадровий склад Міністерства іповідань, В. Ульяновський звернув увагу на низький відсоток українців на керівних посадах. Серед керівного складу міністерства було лише два представники української течії церковного руху: священник О. Маричев, який обійняв посаду начальника інформаційного відділу і священник М. Крамаренко, який став начальником шкільно — педагогічного відділу [8, с.23–24]. Сам же П. Скоропадський використання фахівців-росіян на службі в державних установах Української держави пояснював тим, що «одними українськими силами неможливо було створити нічого серйозного. Дійсно культурний клас українців дуже малочисельний. Це й являється бідою українського народу» [11, с.15].

Наступним етапом в діяльності Міністра В. Зіньківського стало побудова відносин між державою та церквою, які повинні на його думку набути наступних конкретних форм:

- Фінансова підтримка церкви з боку держави.
- Участь українського уряду в церковному управлінні.
- Державне (громадянська) визнання значення церковних актів.

Вирішення питання про органи зв'язку між державою та церквою [11, с.24].

Крім того, у своїй діяльності В. Зіньківський вбачав подвійну функцію свого міністерства: перед Церквою захищати інтереси держави, перед державою — захищати інтереси Церкви. Як показала

політична практика, така позиція однозначно забезпечувала інтерес до Міністерства й бажання до співпраці з ним у церковних колах.

Важливе значення у своїй політиці щодо Української Православної Церкви Гетьманський уряд приділяв Всеукраїнському Православному Собору, який з перервою засідав у Києві із січня 1818 року, але ніяк не міг визначитися з подальшою долею українського православ'я та його адміністративного підпорядкування. Даний собор був яскравим віддзеркаленням розколу українського релігійного руху. На ньому проросійські кола, користуючись підтримкою Московського патріарха Тихона та великої групи найвищих церковних ієрархів були в більшості. Вони виступали за збереження підпорядкованості всіх православних церков в Україні Російській православній церкві. Дану групу очолювали чорносотенець О. Стороженко та Харківський єпископ А. Храповицький. Інша група, яка була в меншості, виступала за вихід української православної церкви з-під впливу Московського Патріарха та надання її статусу автокефалії. Одним з лідерів даної групи був В. Липківський. Перебуваючи у меншості, дана група намагалася залучитися підтримкою П. Скоропадського, як Гетьмана Української держави та В. Зіньківського для реалізації своїх домагань [12, с.65].

Однак, незважаючи на всі зусилля гетьманських урядовців, проросійські кола на даному соборі перемогли. Так, Митрополитом Київським було обрано А. Храповицького, а сама ідея автокефалії української православної Церкви не знайшла підтримки більшості учасників [12, с.66].

Дана поразка стала однією з причин відставки В. Зіньківського з посади Міністра Ісповідань Української держави.

Другий етап в діяльності Міністерства Ісповідань пов'язаний з іменем його нового очільника О. Лотоцького. На відміну від В. Зіньківського, О. Лотоцький мав ґрунтовну теологічну освіту, свого часу закінчивши Київську Духовну Академію. Крім того, О. Лотоцький був переконаним прибічником ідеї незалежності України та української автокефальної церкви. Окреслюючи основні засади церковної самостійності та відносин з державою, О. Лотоцький відзначав, що в своїх відносинах з церквами, які є в Україні, Українська Православна Церква має бути автокефальною під головуванням Київського Митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами.; відносини між Церквою й Державою мають стояти на непорушній основі: «кесарева — кесареві, Божіє — Богові» [13, с.154]. В цьому сенсі О. Лотоцького турбували відсутність

контролю над російським єпископатом, який мав значні можливості шляхом самоправства та зловживань шкодити українським національним інтересам, а також антиукраїнська політика більшої частини церковних ієрархів в Україні, яку він намагався змінити шляхом проголошення Гетьманським урядом автокефалії української церкви. Крім того, значну увагу приділяв О. Лотоцький і зовнішньополітичному аспекту автокефалії, зазначаючи, що «ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може згодитися на те, щоб осередок церковної влади перебував і іншій державі. Тим менше можна допустити це в даному випадку — з огляду на кардинальну різницю між становищем церкви в Московщині і на Україні» [5, с.79]. Політичний досвід О. Лотоцького, який він набув перебуваючи в уряді Української Центральної Ради і аналіз релігійної ситуації в тодішній Україні, підказували йому, що зважаючи на низький рівень національної свідомості більшості українців, Українська Автокефальна Православна Церква змогла існувати, лише під опікою з боку Української держави. З цього приводу він постійно наголошував «джерелом церковної автокефалії єсть українська влада» [12, с.66].

Виходячи з вищенаведених міркувань, О. Лотоцький являвся сторонником рішучих і радикальних дій по відновленню автокефалії української православної церкви.

На посаду Міністра Ісповідань О. Лотоцького було призначено наприкінці жовтня 1918 року, коли згідно з рішенням Українського Національного Союзу, він увійшов до складу гетьманського уряду «в товаристві ще п'ятох українців, з метою скерування гетьманської політики на шлях національний» [13, с.151]. Радикалізм О. Лотоцького, щодо відстоювання автокефальних прав української православної церкви проявився з перших днів його перебування на посаді. Так, на засідання Ради Міністрів на початку листопада 1918 року була затверджена, розроблена О. Лотоцьким урядова Декларація про автокефалію Української Православної Церкви. Дана Декларація була оприлюднена на Всеукраїнському Церковному Соборі, що викликало негативну реакцію більшості його учасників. Зокрема кілька діячів Собору, а саме митрополит Платон, архімандрит Веніамін, Морачевський, Бич-Лубенський зажадали відлучення О. Лотоцького від церкви [13, с.152]. Зважаючи на загострення ситуації на Соборі, у зв'язку з проголошенням автокефалії, П. Скоропадський не завізував Резолюцію ради Міністрів від 13 листопада 1918 р. про автокефалію. 14 листопада О. Лотоцький

змушений був подати у відставку, а рівно через місяць було силами Директорії ліквідовано і сам Гетьманат.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене можна зробити наступні *висновки*:

По-перше, у своїй релігійній політиці П. Скоропадський неформально підтримував давні традиції української державності XVIII–XIX століть, щодо визнання Православної Церкви єдиною консолідуючою духовно-культурною інституцією українства, а християнської релігії — обов'язковою умовою національної свідомості. Дана церковно-релігійна настанова впливала на визначення ним і державної політики щодо церкви.

По-друге, державна політика Гетьманського уряду щодо Української Православної Церкви була чітко відпрацьована концептуально й практично-організаційно, що дозволило перетворити її у повноцінний суб'єкт державно-політичних відносин і тим самим долучити до процесу українського державотворення.

По-третє, складність взаємин і розкольницькі тенденції в українському релігійному русі періоду правління Гетьманату П. Скоропадського, були віддзеркаленням складної політичної ситуації в якій діяв цей режим, та незавершеності процесу українського націотворення.

По-четверте, діалог між Українською державою і українською Православною Церквою в не лише виявив больові точки у їхніх взаєминах, а й вказав на шляхи подолання їх у самій Церкві та можливості для її оновленої ролі в національній державі.

По-п'яте, незважаючи на всі труднощі, з якими зіштовхнулося керівництво Української держави П. Скоропадського у проведенні своєї релігійної політики, ним були зроблені значні кроки у формуванні української національної церкви, яка в перспективі повинна була користуватися всіма правами автокефалії. Для проведення даної політики були залучені найбільш підготовлені в організаційному, інтелектуальному і духовному плані тогочасні представники українства.

По-шосте, аналіз релігійної політики уряду П. Скоропадського гетьманський уряд, дає нам підстави стверджувати, що в ситуації, коли нація, яка лише робить перші кроки у здобутті власної держави, коли в неї ще не до кінця викристалізовані основні громадські і політичні інститути, несформована власна політична і державна еліта, національна церква перетворюється на один із найвагоміших державно-політичних чинників, який здатний прискорити державо і націотворчий процес.

Література:

1. Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.
2. Липинський В. Листування.- Т. 1.-Київ — Філадельфія: В-во «Смолоскіп», 2003.
3. Липинський В. Релігія і церква в історії України. — К., 1995.
4. Ульяновський В., Андрусишин Б. Церква в Українській гетьманській державі: попередні нотатки та документи//Останній гетьман. — К., 1993.
5. Власовський І. Нарис історії української Православної Церкви. Т. IV. Частина 2.- К., 1998.
6. Документи з архівної спадщини Скоропадського//Останній гетьман. — К., 1993.
7. Дорошеко Д. Православна церква в минулому та сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — 121 с.
8. Зеньковський В. Пять месяцев у власти. — М., 1995.
9. Скоропадський П. Спогади.- Київ-Філадельфія, 1995.
10. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної Ради.- Ужгород, 1932.
11. Липківський В. Українська Православна Церква (коротка історія.- Вінніпег: Видання Консисторії Української Православної Церкви, 1934.
12. Лотоцький О. Церковна справа в Україні//Літературно-науковий вісник, 1923. — Кн. 5.
13. Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–30-і рр.). — К., 2002.

Цанко О. М. Украинская православная церковь как субъект государственно-политических отношений в период Гетьманата П. Скоропатского

Рассматривается политика правительства П. Скоропадского касательно создания украинской национальной церкви. Анализируются этапы данной политики и основные факторы, которые влияли на её формирование.

Ключевые слова: *Гетьманат, принцип паралелизма, автокефалья, украинская национальная церковь, Министерство Исповеданий.*

Tsapko O. M. Ukrainian Orthodox Church as a subject of public and political relations during the Hetmanat of P. Skoropatsky

The article is devoted to the politics of Pavlo Skoropadskyi's government concerning the creation of Ukrainian National Church. The stages of this politics and basic factors influenced on its forming are analyzed.

Key words: *Hetmanat, principle of parallelism, autocephaly, Ukrainian National Church, Ministry of Confession.*

УДК 304.4:316

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Сащук Г. М.©

*Доктор політичних наук, доцент Інституту журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглядається культурологічний контекст процесу інформатизації суспільства.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, інформаційна культура, віртуальна комунікація, кіберпростір.*

Інформаційне суспільство — це суспільство нового типу, що формується новою глобальною соціальною революцією (вибуховим розвитком і конвергенцією інформаційних та комунікаційних технологій), в якому соціальним і культурним аспектам надається не меншого значення, ніж матеріальним і економічним. Глобальне сприйняття світу означає кардинальну зміну стилю і способу життя. Соціальні конфлікти переміщується з економічної сфери у сферу культури. З'являється новий вид власності — на інформацію. Контроль у сфері ухвалення рішень здійснює той, хто володіє інформацією. Саме боротьба за джерела інформації, технічне вдосконалення комп'ютерів визначають драматургію соціального і культурного розвитку.

Стан розробки проблеми соціально-політичного аналізу інформаційного суспільства характеризується певною неоднозначністю. Інформаційне суспільство стало предметом вивчення в різних областях знання. Це праці із природничих і технічних наук, а також роботи загальнонаукового характеру вітчизняних авторів.

Традиційно концепція інформаційного суспільства досягає розвитку, перш за все, в розвинених країнах світу і досліджується такими соціологами, як І. Масуда, І. Кішида (Японія); В. Дайзард, Дж. Пелтон, Дж. Мартін, Т. Беккер, Д. Мур (США); Г. Краух, Р. Брейтенштейн (Німеччина); М. Понятовські (Франція) та ін.

Феномен інформаційної культури вивчають П. Браславський, В. Виноградов, Л. Шпаків, Н. Гендіна, Ю. Горохів, А. Гречихин,

Л. Зеленова, Е. Семенюк, І. Хангельдієва, Е. Хитарова, В. Шанців, А. Шейкин й ін.

Культурологічний підхід до вивчення проблем інформаційного суспільства представлений роботами С. Антонової, А. Арнольдова, Н. Ващекіна, І. Горловий, Н. Дубракова, В. Корнієнка, Ю. Лотмана, І. Чегодаєва, М. Розумного й ін.

Психолого-педагогічні проблеми інформатизації і комп'ютеризації освіти досліджують Л. Гурьєва, О. Довженко, В. Шатуновський, А. Сержкіна, Н. Серкова, В. Терьохін і ін.

Загальну проблематику інформаційного суспільства в Україні розроблюють: О. Будя, О. Дзьобань, С. Журба, В. Лях, О. Картунов, Я. Любивий, Є. Макаренко, В. Нечитайло, В. Пазенок, К. Райда, О. Соболев, В. Федорченко, Н. Фоменко, А. Чічановський та ін.

Проблеми віртуальних властивостей інформаційного суспільства розроблюються Л. Нікітіним, Е. Смеричевським, А. Говоруновим, Д. Івановим, М. Носовим, М. Опенковим, О. Генісаретським, Р. Гаріфулінін та ін.

Формування цих напрямків в єдиний гносеологічний комплекс є природною позицією для політологічного погляду на проблему, розкриваючи евристичні його можливості.

Не дивлячись, однак, на доволі значну кількість літератури, спостерігається недооцінка ролі культурологічного дослідження процесу інформатизації суспільства в цілому і системи освіти, зокрема. Тим часом, саме культурологічна складова є головним елементом цього процесу [1].

Інформатизація як форма вияву наукового прогресу конкретного історичного етапу розвитку культури переконливо демонструє необхідність свідомого управління цим процесом, багатомірного підходу до його дослідження, яке не може бути успішним якщо воно не спирається як на методологічну основу, так і на теоретичне виявлення більш загальних і глибинних закономірностей функціонування постіндустріального суспільства [2].

Важливою особливістю є те, що у структурі культури інформаційного суспільства виникає специфічна «інформаційна субкультура», яка є базовою підсистемою інформаційної культури [3]. Інформаційна субкультура являє собою систему цінностей інформаційної культури, яка проявляється в конкретних навичках по використанню технічних устроїв

(персонального комп'ютера, комп'ютерних мереж тощо), в здатності використовувати інформаційні технології, складовою яких є програмні продукти з різних джерел, у вмінні працювати з інформацією різного рівня тощо. Інформаційна культура істотно змінює суспільний простір, перетворює його на своєрідний «кіберпростір» [4, с.64].

Відмінною рисою інформаційної цивілізації є те, що темпи культурних змін, творчість нових соціальних і культурних форм багатократно зростає. Новий інформаційний простір, якісно інше в культурному відношенні суспільне середовище потребує, крім іншого, саме метафоричного, образно-символічного осмислення і виразу: «віртуальна реальність», «кібер-простір», «електронний фронтір», «електронна агора», «дигітальна культура» тощо [5, с.494]. З'являються нові форми ризиків для психічного здоров'я та екології. «Інформаційне сміття» — це нова і ще не дуже зрозуміла проблема [1, с.162].

Сьогодні потужність інформаційних потоків не стримується ані моральними, ані культурними межами. Інформаційна цивілізація змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, але й різко розширює негативні можливості. Саме маніпулювання, психологічне насильство породжує, як правило, всі інші форми прояву насильства й жорстокості [6].

Інформація, як ніколи, стала інструментом влади. Коли була виявлена сприйнятливість людської психіки до навіювання, інформація у формі пропаганди й агітації стала головним важелем управління людьми. Вона поступово замінювала собою грубу силу, насильство, яке довгий час вважалося єдиним і неодмінним знаряддям управління. Процеси впливу носять багатоплановий характер, у них присутні різного роду механізми, які носять взаємодоповнюючий характер. Основним інструментом у боротьбі за владу, що ведеться в сучасному світі в культурному полі, тобто у сфері людської свідомості, є ЗМІ.

Інформаційне насильство може бути безпосереднім і опосередкованим, може бути причиною, умовою, метою, приводом [1, с.169]. Найбільший інтерес представляє спотворена інформація: видача одного за загальне, явища за сутність, приводу за причину, можливого за дійсне, випадкового за необхідне. Все більш актуальним стає не захист інформації, а захист від інформації. З появою всесвітньої мережі Інтернет будь-який охочий може заявити про себе на весь світ, причому фактично безкоштовно, на відміну від використання традиційних ЗМІ. Цензура в мережі, як така, практично безглузда, оскільки навіть при закритті

сайту завжди залишається можливість викласти цю ж інформацію на будь-якому іншому сервері, причому все це анонімно, або практично анонімно.

Інформаційне насильство певним чином переплелось з терором, феномен тероризму охопив буквально всю планету. Найнебезпечніше асоціальна явище в природі людських і національних взаємин — «інформаційний тероризм» [7]. Недооцінка його небезпеки і відсутність юридичної кваліфікації про нього, не дозволяє суспільно-соціальной системі адекватно реагувати на дане руйнівне явище.

Основними формами інформаційного насильства є: інформаційний пре-синг, спотворена інформація, недостатня інформація, нелегітимна інформація. Звідси, найбільш загальними механізмами інформаційного насильства є: інформаційний тиск, спотворення інформації, приховування інформації, незаконне отримання інформації [1, с.178.].

Розвиток засобів масової комунікації і повномасштабне впровадження нових інформаційних технологій, призвело до того, що взаємодія людей в сучасному суспільстві все більше набуває віртуального характеру.

Віртуальна реальність, на відміну від усіх інших психологічних похідних типу уяви, характеризується тим, що людина сприймає її переживає її не як породження свого власного розуму, а як об'єктивну реальність. На відміну від консуетальної (звичайної) реальності виділяють специфічні властивості віртуальної реальності — породженість, актуальність, автономність і інтерактивність, і типи віртуальних реальностей — гратуал (відчуття перебування у віртуальній реальності нижчого рівня, аніж константна реальність) та інгратуал (відчуття перебування у віртуальній реальності вищого рівня, аніж константна реальність).

Визначальною рисою віртуальної культури є побудований за принципом мультимедійного гіпертексту віртуальний простір, тобто специфічна організація інформаційних масивів, елементи яких пов'язані між собою асоціативними відносинами. У силу специфіки просторової організації віртуальної реальності у віртуальній культурі формується інша логіка мислення: нелінійна, непослідовна, недетерміністская, асоціативна. Ці ефекти досягаються завдяки моделюванню «іншого соціуму» і «іншого часу» (відмінного від реального соціального часу): неодновимірному, оборотного, різноспрямованого і нескінченного (безвідносно до існування людства) [8].

Важливою характеристикою віртуальної культури є її мозаїчність, пов'язана з особливостями процесу пізнання, а також структурування та ціннісного відбору соціального досвіду життєдіяльності. Як наслідок інтенсивного впровадження комп'ютерних інформаційних технологій в повсякденне культуру, безперервного і безладного потоку інформації, поширюваного, головним чином, засобами масової комунікації, формується певний тип віртуальної культури, що поєднує в собі випадкові елементи культур різних народів та епох. Дані елементи осідають за певними статистичним законам у свідомості індивідів, утворюючи щось на зразок «сховища повідомлень» [9]. Таким чином, не відбувається ціннісного відбору і структурування соціального досвіду як у випадку спрямованого процесу пізнання, що реалізується за допомогою системи освіти. У цьому полягає основна відмінність віртуальної культури від культури в її традиційному розумінні в науці як ціннісно-відібраного та символіко-семіотично організованого досвіду багатьох людей.

Комп'ютерна революція породжує велику кількість проблем гуманітарного характеру, в тому числі принципово нові етичні питання. Користувачів мережевого простору, зокрема інтернету, породжують нові спокуси, властиві будь-якому іншому людському співтовариству, часто з відтінком антисоціальної поведінки. В інтернет-середовищі виникає проблема збереження та підтримки етичних норм, дівість яких у суспільстві визначається ставленням до проблеми державних органів, рівнем самосвідомості кожного індивіда, мірою та способами суспільного впливу в разі їх порушення.

Видається, що проблема специфіки буття моралі в інформаційному суспільстві може бути адекватно поставлена лише тоді, коли, по-перше, буде з'ясовано питання про місце і функції моралі в історико-культурному розвитку суспільства взагалі і, по-друге, визначено специфіку методів дослідження моралі [10].

На сьогоднішній день актуальність цієї проблеми зросла у зв'язку з тим, що глобалізований світ стоїть перед вибором культурної, а значить і моральної парадигми. У ситуації інформаційного суспільства уявлення, що ми живемо в замкнутому місці, країні, культурі виявляється насправді просто фікцією. З подальшим розвитком інформаційних технологій, міжнародної економічної та політичної інтеграції ці тенденції будуть посилюватися. Що ж до моралі як основи культурної традиції, то тут можна відзначити небезпечну тенденцію: мораль нівелюється. Цьому

сприяють не тільки процеси інтеграції культур і доступність інформації різної властивості, а й небувала раніше «свобода» особистості, яка «зняла» дуже багато моральних конфліктів. Однак, в інформаційному суспільстві зберігається як інтенціональність попередніх соціально-політичних тенденцій, що виникли задовго до його появи, так і домінанта певної культурної парадигми, виявити справжній зміст якої є можливим тільки при допомозі аксіологічної та морально-етичної рефлексії, що переважає в суспільстві інформації [11].

В Україні спостерігаються негативні тенденції розвитку вітчизняної інформаційно-технологічної сфери. Викликає, зокрема, тривогу те, що впродовж останніх років Україна погіршила свої позиції в різноманітних міжнародних рейтингах, які засвідчують її «електронну готовність». Комп'ютеризація сьогодні не дає належного соціально-економічного ефекту. Нині ще відсутня методологічна основа інформатизації. В глобальному вимірі по планеті крокує практична інформатика (йдеться про «перехідні містки» в інформаційне суспільство. Це — телеробота, дистанційна освіта, телепатичні послуги для бізнесу (електронна пошта, передача файлів, відеоконференції та ін.), комп'ютерне управління транспортними послугами, комп'ютерний контроль за повітряним сполученням, комп'ютерні мережі в галузі охорони здоров'я, електронна торгівля та ін.).

Нові медіа вимагають від людей нових якостей — високого рівня абстрактного мислення, швидкої реакції, готовності до постійного підвищення освітнього рівня. Традиційна культура засобів комунікації в аграрному та індустріальному суспільствах була заснована на прямих людських контактах, літературній освіченості та «паперовій інформатиці», на базі старих методів збереження, пошуку та поширення інформації (бібліотек, ручних методів пошуку та аналізу, пошти, телеграфу). Сучасна віртуальна комунікація змінює як поведінку користувачів, так і засоби репрезентації інформації (бази даних, інформаційно-пошукові системи, комп'ютерні мережі, супутниковий зв'язок, волоконно-оптичні кабелі, системи обробки текстів, локальні обчислювальні мережі, автоматизовані робочі місця).

Для подолання нерівності потрібна продумана політика, що допоможе запобігти виникненню дворівневого інформаційного суспільства. Інформатизація повинна вмішувати в собі не тільки комп'ютеризацію, але й моделювання інформаційних процесів, перебудову організаційних структур, юридичних норм, а також підготовку і перепідготовку кадрів.

Це — свідомо перебудова соціального інформаційного середовища, створення знань, ефективних методів інтелектуальної діяльності. Вона передбачає радикальний крок людства у вирішенні надзвичайно важливої проблеми ефективного використання людського потенціалу та новітніх інформаційних технологій [12].

Серед проблем інформаційного забезпечення національної безпеки однією з найгостріших і важких для вирішення є проблема інформованості населення про діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади, органів місцевого самоврядування (далі — органи влади). Сучасний стан забезпечення національної та інформаційної безпеки України потребує розробки науково обґрунтованої державної політики та стратегії в цій галузі, визначення системи національних цінностей, життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави, визначення зовнішніх і внутрішніх загроз цим інтересам, пошуку ефективних заходів для забезпечення безпеки в усіх її сферах.

Формування культури інформаційного суспільства як системи суспільних відносин, культурної діяльності пов'язано з тим, що у соціумі все більшої цінності набуває колосальний розвиток неринкової сфери — системи соціального захисту, охорони здоров'я, освіти і, що дуже важливо, домашньої праці по вихованню, «виробництву» людиною самої себе і своїх дітей, праці безпосереднього відтворення і спілкування. Ця тенденція розвитку культури відповідає особливостям постіндустріального суспільства, що характеризується двоповерховою, двохсекторною економікою, яка складається із сектора виробництва матеріальних благ і послуг (контролюється ринком) та сектора «виробництва людини», де здійснюється накопичення людського капіталу і, по суті, не залишається місця ринковим відносинам.

У зв'язку з прийдешнім приходом «інформаційного сторіччя», основним завданням стає максимальне прискорення і спрощення процесів передачі інформації між людьми, підвищення її «засвоюваності». Саме тому вона стандартизується і класифікується так, щоб якнайсильніше прискорити процес опрацювання інформаційного потоку. Цей процес впливає на культуру подвійно: з одного боку, максимально зближуються духовна і матеріальна сторони життя людини, тому що в культурі обов'язковим є присутність інформаційного елемента, що піддається вищеописаним трансформаціям, а з іншого боку, відбувається різке розмежування емоційного й інформаційного аспектів культури.

Інформаційна культура виявляється в інформаційній поведінці людей. Під інформаційною поведінкою ми розуміємо образ дій, сукупність зусиль, що робляться людиною для отримання-засвоєння та використання-створення нового знання, його передачі і розповсюдження у суспільстві. На жаль, нині в нашій країні відсутня цілісна державна концепція інформаційної освіти та формування інформаційної культури особистості. Інформаційна культура останнім часом переважно асоціюється з техніко-технологічними аспектами інформатизації, набуттям навичок роботи з персональним комп'ютером.

Література:

1. Сашук Г. М. Політична культура інформаційного суспільства/Монографія. — К.: ТОВ «Вадекс», 2011. — 328 с.
2. Картунов О. В. Інформаційне суспільство: аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій: Монографія/О. В. Картунов, О. О. Маруховський. — К.: Університет економіки і права «КРОК», 2012. — 344 с.
3. Цимбалюк С. І. Культура інформаційного суспільства: соціально-психологічні виміри [Електронний ресурс]/С. І. Цимбалюк. — Режим доступу: http://www.univerua.lv.ua/index.php?option=com_content&view=article&catid. — Назва з екрану.
4. Войскунский А. Е. Метафоры Интернета [Текст]/А. Е. Войскунский//Вопросы философии. — 2001. — № 11. — С. 64–79.
5. Кастельс М. Становление общества сетевых структур [Текст]/М. Кастельс//Новая постиндустриальная волна на Западе. — М., 1999. — С. 494–505.
6. Доценко Е. П. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита [Текст]/Е. П. Доценко. — М.: ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997. — 344 с.
7. Петухов В. Б. Интернет и «Информационный терроризм» [Текст]/В. Б. Петухов//Свободная мысль. — 2008. — № 1. — С. 169–180.
8. Любимий Я. В. Глобальне інформаційне суспільство: синергетичні та віртуалістичні концепції розвитку [Текст]/Я. В. Любимий//Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі/В. В. Лях,

- В. С. Пазенок, Я. В. Любивий [та інш.]. — К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. — С. 281–357.
9. Віртуальна культура як соціокультурний феномен суспільства постмодерну [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua-referat.com/>. — Назва з екрану.
 10. Семиколенов В. Н. Проблема выбора моральных приоритетов в информационном обществе [Электронный ресурс]/В. Н. Семиколенов В. Н. — Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/knp63/knp63_153-156.pdf. — Название с экрана.
 11. Уэбстер Ф. Теории информационного общества [Текст]/Ф. Уэбстер; пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной/под. ред. Е. Л. Варгановой. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 400 с.
 12. Піскорська Г. А. Інформаційна безпека та стратегії інформаційного суспільства [Текст]/Г. А. Піскорська//Інформаційне Суспільство. Шлях України. — К.: Бібліотека інформаційного суспільства, 2004. — 289 с.
 13. Дзьобань О. П. Інформаційне насильство та безпека у проблемному полі соціокультурної реальності [Текст]: монографія/О. П. Дзьобань. — Харків: Майдан, 2011. — 260 с.

Сащук Г. Н. Социокультурные аспекты информационного общества
Рассматривается культурологический контекст процесса информатизации общества.

Ключевые слова: *информационное общество, информационная культура, виртуальная коммуникация, киберпространство.*

Saschuk H. N. Socio-cultural aspects of the information society

Cultural context of the process of information society is considered.

Keywords: *information society, information culture, virtual communication, cyberspace.*

УДК 304.4:316

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ

Каращук М. Г. ©

*Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглядаються питання формування політико-комунікативної культури — нової форми відносин у всіх сферах суспільно-політичного життя.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, політична культура, політико-комунікативна культура.*

Політико-комунікативна культура — один із важливих чинників суспільного прогресу. Методологічні й соціально-теоретичні принципи визначення її сутності пов'язані з виявленням ставлення особи, колективу, соціальної групи, суспільства в цілому до свого соціального й політичного життя, змісту, характеру та цілей політики, характеру державного правління, політичних і суспільних явищ, процесів, факторів, законів щодо механізмів, форм і засобів функціонування та здійснення політики, результатів діяльності політичної влади та її лідерів. Саме тому критерієм оволодіння культурою політичних комунікацій може бути не будь-яка реальна політична діяльність, а діяльність усталена, змістовна й результативна. Тому в своїй сутності культура політичних комунікацій відображає втілюваний на практиці внутрішній кодекс людської поведінки і тому виступає як стиль діяльності індивіда у сфері політичного життя.

Формування та розвиток політико-комунікативної культури забезпечує розгортання інформаційного простору, включає в себе багаторівневу систему до якої слід включити емоційну орієнтацію, яка відображає почуття до політичної системи, її учасників та їх дії, а також їхній комунікативний зв'язок. Сюди слід віднести й пріоритет орієнтацій на політичні цінності — свободу, рівність, справедливість, соціальну захищеність, толерантність тощо. І, нарешті, ще один важливий рівень політико-комунікативної культури — оцінка орієнтації, яка передбачає

особисте ставлення до політичної системи, її учасників та їхніх дій. Для сучасного українського суспільства характерними є негативізм чи навіть нігілізм. Причиною цього є не тільки й, можливо, не стільки поведінка народних депутатів на сесіях Рад різних рівнів, міра їхньої компетентності, моральні та інтелектуальні якості, скільки дія доглибинних чинників — ролі традицій, історичного минулого, впливу менталітету.

Новітні телекомунікаційні технології і, зокрема, Інтернет, завдяки відповідному рівню інформаційно-комунікативної культури та громадянської свідомості населення сприяють трансформації уявлень про систему прав та баланс цінностей людини, забезпечують право на доступ до державної інформації; сприяють реалізації права на свободу соціальних трансформацій, надають умови для поширення будь-якої інформації; є вільною комунікацією й інструментом подальшого підвищення рівня громадянської свідомості, політичної свідомості і культури, демократизації суспільства, захисту прав і свобод громадян. Використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій в діяльності ЗМІ дає змогу істотно розширити канали взаємодії держави та її громадян, підвищити якість цієї взаємодії та сприяти тим самим зміцненню громадянського суспільства, побудованого на взаєморозумінні, врахуванні інтересів кожного у прагненні до забезпечення спільних цілей та інтересів.

Шляхом використання новітніх засобів комунікації закладається основа і забезпечується подальший розвиток відкритості влади — на спеціалізованих відкритих вузлах, держава представляє свою діяльність, викладає цілі, методи та хід реалізації, представляючи інтереси своїх громадян у внутрішній та зовнішній політиці. Завдяки створенню на цих вузлах системи зворотного зв'язку та оперативного реагування відбувається певна наближеність до реалізації вимог громадської думки. Одним із головних аргументів, що засвідчують виникнення в інформаційній сфері значного прояву впливу самої громадської думки на соціально-політичні процеси, є теза про появу завдяки сьогоднішнім інформаційним технологіям перспектив підвищення політичної культури мас, рівня їх залучення до суспільно-політичного життя і ступеню їх політичного впливу на всі сфери суспільного життя в Україні.

Належне функціонування і прогностичні можливості інформаційно-комунікативної системи можливі на основі комунікативної багатомірності: комунікації через засоби масової інформації, комунікації через політичні та громадські організації, комунікації через неформальні

контакти. Масові комунікації, як невід'ємна складова політичного життя, потребують визначення спеціальних засобів інформаційного обміну на офіційному рівні задля встановлення і підтримки постійних зв'язків між суб'єктами політики. Засоби ж масової комунікації мають виступати не лише проміжною ланкою у складному політичному механізмі, а й творцем політичних процесів, їхнім критиком і «контролером» [2, с.37].

Таким чином, політико-комунікаційна культура, відображаючи рівень розвитку політичного життя суспільства, імпліцитно вказує на усвідомлення досягнення такого стану політико-культурної комунікації, який співвідноситься з економічним і політичним розвитком суспільства, тобто вказує на об'єктивну за своєю суттю, ідеальну модель політичної культури, сформовану в рамках інформаційного суспільства і нових реалій суспільно-політичного життя. З іншого боку, політична культура, демонструючи наявний рівень культури в політичному житті суспільства, несе в собі оціночний момент, внутрішньо притаманний культурі, без якого неможливо судити про рівень розвитку об'єкта, незалежно від того, з чим співвідноситься цей рівень: чи з метою розвитку суспільства, чи з тим, що є для людей цінністю, благом.

Отож, рівень політико-комунікативної культури може характеризуватися як системна якість (якісний стан), котра «знімає» сучасний рівень розвитку політичного життя суспільства і той критерій, на підставі якого відбуваються комунікативні процеси. Для того, щоб розкрити цей якісний стан, необхідно показати дві суперечливі у своїй єдності площини політико-комунікативної культури — наявний і потенційно можливий рівні політичної дійсності, якої вимагає базис; необхідно показати наявний рівень останньої порівняно з її цільовим станом, тобто порівняно з тим, до чого прямує культурно-політичний розвиток. Ця суперечлива єдність рівнів політико-комунікативної культури й становить специфіку її глибинних суттєвих підвалів.

Дослідження політико-культурних процесів є особливо актуальним в перехідні періоди розвитку суспільства, оскільки, з одного боку, саме в ці періоди відбувається так званий «розрив культурної діяльності», що характеризується «кризою ідентичності» суспільства і нездатністю відповідних напрацьованих, засвоєних політико-культурних форм (програм) фіксувати і відбирати необхідні зміни в історичному політичному процесі, що гальмує подальший розвиток, загострює суперечки, пов'язані з політичним транзитом.

Наукові дослідження присвячені природі та сутнісним рисам політико-комунікативної культури, які розгорнулися у вітчизняній та зарубіжній літературі, звертають увагу на пізнавальні можливості даного підходу, діяльнісно-знакову природу даного феномену! Це означає, що в політико-комунікаційній культурі закладені ціннісні орієнтації, стереотипи мислення та поведінки, ідеологічні концепції та моделі функціонування політичних інституцій, політичні символи та інші елементи політико-культурної комунікації за допомогою тих політичних знаків, які вироблені впродовж політичної та культурної діяльності, і в яких зосереджена важлива інформація. Організація та спрямування політичного життя на підставі акумульованих в елементах культури смислів забезпечує ефективну діяльність суспільних груп та організацій щодо задоволення їхніх щоденних потреб. У зв'язку з цим стають зрозумілими ті образи, які використовуються науковцями для характеристики соціального призначення політичної культури — бути генетичним кодом («матрицею», «моделлю»).

Механізм функціонування політико-комунікативної культури забезпечує діяльнісний підхід. Суть полягає в тому, що політико-культурні елементи відіграють у процесі політичної діяльності роль таких елементів її загальної структури, як мотиви, цілі, засоби і форми діяльності, алгоритми її здійснення.

Якість політико-комунікативної культури визначається рівнем розвитку громадянського суспільства та обміном політичною інформацією на горизонтальному рівні між членами суспільства і організаціями, та на вертикальному рівні між різними елементами політичної системи відбувається тим інтенсивніше, чим вищим є досягнутий у суспільстві рівень демократії. І лише концепт політико-комунікативної культури здатний «схопити» історичний сенс постіндустріальної епохи і допомогти в розумінні переходу до нового типу організації влади і політичної культури.

Ідеальна модель політико-культурної комунікації, яку подає у своїй статті «Політична комунікація: український досвід» І. Підлуська передбачає наявність діалогу між «правлячою елітою» і «керівними масами» за допомогою незалежних засобів масової інформації, в ході якого: 1) відбувається рівноправний обмін інформацією про політичні і культурні процеси в суспільстві та їх конкретні прояви; 2) ця інформація є повною, точною, достовірною, завершеною та такою, що піддається перевірці; 3) даний діалог проводиться відповідно до основних культурно-цивілізаційних цінностей,

що сповідуються даним суспільством: 4) політико-культурний процес та інформування про нього відбуваються відповідно до основних прав людини та громадянських свобод; 5) політико-культурні комунікації є не лінійним, односпрямованим вертикальним процесом (від еліт до пасивно сприймаючих мас), а сукупністю різноспрямованих повідомлень, обмін якими відбувається між різними членами громадянського суспільства і «правлячою елітою» за допомогою зворотного зв'язку [7, с.14–15].

Суперечність, яка виникає між сприйнятими і не сприйнятими людиною нормами політичного життя, стандартами громадянської поведінки є найважливішим внутрішнім джерелом еволюції і розвитку культури політичних комунікацій.

Концепт політичної комунікації являє собою не лише універсальний, а й унікальний тип комунікативного процесу, якому властиві особливі джерела інформаційних контактів, особливий тип організації політико-культурних взаємовідносин, специфічні функціональні навантаження в межах суспільства, своя морфологія. Лише такий підхід на думку А. Соловійова, здатний висвітлити онтологічні основи процесів саме в політико-комунікативній культурі. Він виділив деякі рівні політико-культурної комунікації в сфері публічної влади. Це, по-перше, символічна природа інформаційного обміну, оскільки саме символи, котрі відображають значимі для влади смисли слугують основою для ідентифікації політико-культурних об'єктів у свідомості людини. По-друге, це публічний характер політико-культурної комунікації. Політика і культура, що розуміється як форма дискурсу великих соціальних аудиторій, сприяла породженню у цих масштабних акторів особливих інтересів, що й визначає політико-культурну комунікацію не як міжособистісну, а як масову комунікацію [7, с.16].

Політико-комунікативна культура поєднує в собі універсальні, загально соціальні, культурні та власне політичні риси. Перший рівень цих властивостей відображає параметри інформаційної взаємодії, однакові як для живої, так і неживої природи (наявність взаємодіючих сторін, каналів зв'язку, перешкод у трансляції повідомлень тощо. І таким чином політико-комунікативна культура виступає і як форма здійснення комунікації масової та знаходить своє вираження в наступних підходах:

— як практично нічим не обмежена можливість засобів масової інформації впливати на формування політичної культури, на громадську думку і маніпулювати нею;

— в межах теорій, націлених на методи інформаційного впливу на виборців, використання інформаційних ресурсів і технологій для зміни пріоритетів цінностей, громадської думки;

— в межах «партійної підтримки», що сфокусовані на формуванні свідомих переконань, світоглядних орієнтацій тощо. Тобто те, що визначає в тій чи іншій мірі й рівні політичної культури.

Відомо, що політико-комунікативна культура забезпечує трансляцію нагромадженого у царині політичного життя позитивного досвіду від однієї генерації до іншої, й цим сприяє стабільності політичних відносин у часі. Інакше кажучи, вона є своєрідною естафетною паличкою в соціумі, істотним чинником соціалізації членів суспільства, насамперед молодих генерацій. Адже вона органічно поєднує людську свідомість, психоемоційні чинники та діяльність у сфері політики. Будучи засобом політичної соціалізації людини, способом організації та розвитку політичного життя суспільства, вона формується на певному рівні політичної ідеології та соціальної психології і вбирає в себе певні ідеї, переконання та погляди, способи діяльності, індивідуальний та суспільний досвід, традиції, звички, почуття. Тобто, політична культура — це єдність об'єктивних, соціально-нормативних компонентів свідомості та поведінки, суб'єктивних станів, які відображають переживання цих нормативів реальному життю.

Варто звернути увагу і на багатомірність різновидів та типів інформації, причетних до конституювання політико-інформаційної культури: це далеко не тільки політична інформація як така, у своєму безпосередньому вигляді, але й економічна, правова, соціологічна, естетична, культурологічна, екологічна тощо. Про те, справа не обмежується лише семантичною, логічною інформацією, вона може бути також сенсорно-чуттєвою, психологічною, художньо-естетичною тощо. По суті, не має такого різновиду інформації, який був би психологічно чи соціально значущим і разом з тим не відігравав би певної культурно-політичної ролі. До цього слід додати, що політична культура у свою чергу теж справляє багатоаспектний вплив на перебіг багатьох соціально-інформаційних процесів, на формування та розвиток у суспільстві різного роду інформаційних мереж та систем.

Оскільки в Україні існує досить велика інформаційна нерівність, пов'язана, зокрема, і з низьким рівнем життя більшості громадян, і ця інформаційна нерівність стимулює процес інформатизації українського суспільства, то першочерговим завданням постає піднесення добробуту

широких мас населення до рівня, який був би достатнім для задоволення необхідних потреб, в тому числі тих, що стосуються інформації. З цією метою необхідно забезпечити державне сприяння відновленню і розвитку інтелектуальної складової Національної програми інформатизації, докласти зусиль до виробництва інтелектуального продукту, потрібного на світовому ринку. І це сприятиме тому, щоб інформаційний розвиток діяв як активна і конструктивна сила в політичному процесі.

Все це має сприяти процесам становлення культурно-політичних комунікацій, формуванню політико-світоглядної орієнтації суб'єктів культурно-комунікативних відносин, їх свідомого, вираженого ставлення до суспільно-політичних і культурних перетворень та інформування про них, свідомого включення мас в процеси суспільно-політичного життя.

Творцями політичної культури, її структурних елементів виступають усі учасники історичного процесу. Але особлива роль у культуротворенні належить національній еліті, котра осмислює історичний досвід народу, його потреби та інтереси, формує нові політичні ідеали та цілі, безпосередньо організовує політичну творчість соціально активних верств населення, постійно перебуває у комунікаційному полі зв'язків.

Національна еліта в Україні формувалася різними шляхами — як краща, найбільш кваліфікована частина соціуму, яка не править народом, але відстоює його політичні, державницькі інтереси в різні історичні епохи, за різних історичних умов; як правляча еліта, чи то вибрана народом, чи то насаджувана правлячими колами країн, які у свій час володіли Україною чи її частинами. Стосовно сучасної політичної еліти, то на жаль їй притаманна недостатня організованість і консолідованість, щоб очолити перехід суспільства до демократії. Недостатня компетентність управління соціальними процесами в умовах перехідного періоду, недостатній рівень відповідальності перед державою і народом, розуміння права як волі держави тощо. І це пов'язано з її незмінністю. Залишаючись при владі досить тривалий час, вона в тій чи іншій мірі гальмує процес трансформації; в неї мало зацікавленості у радикальних змінах і тому процес становлення демократії і, відповідно, демократичної політико-комунікативної культури носить суперечливий, непослідовний характер.

Все це свідчить про те, що, з одного боку, політична еліта України є нестабільною, малопрофесійною, номенклатурною, з іншого боку, саме населення не достатньо цінує особистість, її професійні та особистісні якості, віддаючи в своїх оцінках перевагу посаді, яку вона обіймає.

Взаємодія груп політичної еліти є доволі специфічною. Неоднорідність, відсутність традицій функціонування в незалежній країні, ідеологічна і психічна нестійкість, суперечливе мовне середовище — ці та інші чинники визначають безпорадність, випадковість, неусталеність форм взаємодії [3, с. 68–70].

На етапі формування державних органів влади і створення законодавчої бази діяльності засобів масової інформації, їх інформаційно-комунікативна культура забезпечує послідовність правової діяльності, прагнення політичної еліти до забезпечення соціальної рівності, до збереження національних цінностей в державотворчих процесах, до становлення культури діяльності інформаційних комунікацій в українському суспільстві. А це можна забезпечити лише за наявності високого рівня політичної свідомості та політичної культури в середовищі політичної еліти, здатність останньої впливати на свідомість мас, формування в них високого рівня свідомості та можливості впливу громадської думки на соціально-політичні процеси суспільства.

Якщо ж проаналізувати рівень політичної культури сучасного українського парламенту, то можна визначити деякі суттєві ознаки рівня політичної культури представників цього законодавчого органу. Перш за все, це непрофесійність значної частини депутатів, рівень політичної культури яких дозволяє їм сприймати політичну діяльність як не ангажовану справу, якою може кожен позайматися у вільний від основної роботи час.

На нашу думку, необхідно виділити і таку суттєву ознаку, яка загалом впливає на процес формування політичної культури, а також культури комунікативних відносин в парламентській діяльності — це непропорційне вікове представництво у вищому органі політичної влади, а також низький рівень представництва жінок. Звичайно, це показник старих традицій, але ми прямуємо до демократичного суспільства і як молодь загалом, так і жінки мають бути відповідно представлені у вищому органі, виходячи з принципу загального виборчого права, а не з принципів традиціоналізму. Це, на наш погляд, суттєво впливає на формування не лише цивілізованих форм політичної діяльності, а й на розвиток і прогресування самої політичної культури і, перш за все, загалом становлення культури політичних комунікацій в рамках всього українського суспільства.

Істотною ж особливістю інформаційного суспільства, з точки зору, політичних процесів є те, що нові інформаційні та комунікаційні технології дозволяють розширити можливості реалізації політико-комунікативної культури шляхом надання громадянам доступу до різноманітної інформації; збільшити ступінь їх участі у прийнятті політичних рішень і контролі за діяльністю державної влади; надати можливість у відповідності з рівнем політико-інформаційної культури виробляти інформацію, а не лише її споживати; забезпечити захист приватного життя тощо. Саме завдяки цьому відбувається становлення культури політичних комунікацій. Що ж до критерія оволодіння культурою політичних комунікацій, то ним може бути не будь-яка реальна політична діяльність, а діяльність усталена, змістовна й результативна. Тому в своїй сутності культура політичних комунікацій відображає втілюваний на практиці внутрішній кодекс людської поведінки і завдяки цьому виступає як стиль діяльності індивіда в сфері політичного життя.

Отже, визначаючи стійкі уявлення людини і найбільш типові форми її комунікацій з владою, а також відповідний стиль її політичної діяльності, політико-комунікативна культура в своїй сутності відображає, наскільки людина сприйняла й засвоїла загальноприйняті норми, уявлення, загальнолюдські і національні цінності суспільно-політичного життя, та яким чином у повсякденній активності поєднуються творчі і стереотипізовані засоби реалізації нею своїх прав та свобод.

Література:

1. Горбатенко В., Дубас О. Політичні аспекти інформатизації суспільства//Політологічний вісник.— 2002.— № 10.— С. 195–201.
2. Дубас О.П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті. — К.: Генеза, 2004. — 208 с.
3. Михальченко М. Політична еліта України: історична генеза та сучасні характеристики культури//Політична культура і політичні партії України: Аналіт. розробки, пропозиції наук. і практ. працівників. — К., 1997.
4. Каращук М. Г. Новітні інформаційні технології як фактор соціально-політичної модернізації сучасного суспільства//Політологічний вісник: Зб-к наук. праць: Вип.

19. — К.: ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2005. — С. 314–321.
5. Пархоменко А., Пархоменко Б. Значення наукової і науково-технічної інформації в побудові інформаційного суспільства//НТІ. — 2005. — № 4. — С. 12–17.
 6. Соловьев А. Коммуникация и культура: противоречие поля политики//Полис. — 2002. — № 6. — С. 6–18.
 7. Соловьев А. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации//Полис. — 2002. — № 3. — С. 5–19.

Карацук Н. Г. Становление политико-коммуникативной культуры в условиях развития информационного пространства

Рассматриваются вопросы формирования политико-коммуникативной культуры — новой формы отношений в сферах общественно-политической жизни.

Ключевые слова: *информационное общество, политическая культура, политико-коммуникативная культура.*

Karaschuk N. G. The formation of political and communicative culture in the conditions of the informational space development

The problems of the formation of political communication culture as a new form of relations in the fields of social and political life are analyzed.

Keywords: *information society, political culture, political and communicative culture.*

УДК 32:0019.5

ІДЕОЛОГІЧНІ ЦІННОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ: МОЛОДЬ І СТУДЕНТИ

Тарасенко В.[©]

Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

Ідеологія аналізується як соціально значуща, теоретично й емоційно-психологічно оформлена система ідей, ідеалів, міфів та інших елементів, яка об'єктивує в соціальному процесі інтереси суб'єктів, структуруючи і соціалізуючи суспільну дійсність; особливе значення ідеологія має для молоді, зокрема, для студентів, які ведуть активний пошук пріоритетів і не завжди погоджуються з нормами, запропонованими офіційними установами.

Ключові поняття: *людина, культура, молодь, освіта, студенти, ідеологія, виховання.*

Розгляд проблем ідеології та її локалізації на щаблі функціонування тих або тих груп людей завжди був актуальним і потрібним не тільки з погляду побудови суспільних відносин, але й з огляду на необхідність їх практичної реалізації. Адже залежно від того, яку ідеологію сповідують соціальні групи, які соціально-психологічні приписи і директиви вони на її підставі формують, розгортається їхня поведінка, залежить вплив на перебіг суспільних процесів, внесок у розвиток людської цивілізації [1].

Щонайбільше ідеологія репрезентує систему теоретично виважених і приведених у відповідність політичних, економічних, соціокультурних та інших поглядів, котрі відтворюють інтереси певних соціальних груп, страт, класів. Ідеологію формують спеціально підготовлені люди — ідеологи, які на теоретичному рівні закріплюють ті провідні експектації, котрі практичним шляхом вибудовуються певними соціальними групами. Спираючись на таку ідеологічну систему, людина формує власне ставлення до дійсності, загального плину життя, до інших людей, зрештою, до себе як активного (або пасивного) суб'єкта соціальних процесів. Ідеологи своєю чергою намагаються впливати на цей процес, інтерпретуючи ідеологічні пріоритети через засоби масової інформації (пресу, радіо, телебачення), навчання і виховання, систему пропаганди

тощо. Іноді усе це розгортається як маніпуляція свідомістю і поведінкою мас. Але якщо ідеологічні пріоритети збігаються з основними стратегіями суспільного розвитку, ідеологія виконує мобілізуючу функцію, об'єднує спільноти, спрямовує їх активність в історично творче річище. Тому дослідження ідеології належить до пріоритетних проблем новітньої політичної науки.

Сучасне українське суспільство є суспільством перехідним, трансферним [2]. Йому притаманний перехід від планової до ринкової економіки, від тоталітаризму до демократії, від одноосібно домінуючої ідеології до ідеологічного плюралізму й дійсної свободи слова і дії. У цьому контексті переосмислюються місце й роль розмаїтих чинників суспільного розвитку — матеріальних (економічних), політичних, соціокультурних, духовних тощо. Особливе місце серед них посідає ідеологія, ставлення до якої є різним. Дехто загалом намагається спровадити ідеологію за межі сучасного українського суспільства, вибудувати так званий «не-ідеологічний» (деідеологізований) соціум. Подібна позиція є хибною: суб'єктивна хірургія або реанімація будь-якого історично сформованого чинника суспільного розвитку рано чи пізно обертається серйозними суспільними суперечностями та збоченнями. Саме тому в дослідженнях українських учених В. Андрущенка, Л. Губерського, М. Михальченка, Ю. Левенця, З. Самчука та ін. йдеться не про «вилучення», а про зміну змісту, статусу і функцій ідеології в житті сучасного українського суспільства.

Винятково актуальним ідеологічний процес є для молоді, зокрема, студентської, яка активно шукає нові пріоритети розвитку і бореться за них. Студент — це той, хто навчається у вищих навчальних закладах, освоює передові наукові знання, які підштовхують його до активної дії, творчості. Саме тому, студенти завжди були активними збудниками соціальних змін, запровадження інновацій в усі сфери суспільного життя. Неодноразово студентські ініціативи переростали в серйозні соціальні катаклізми, конфлікти, зіткнення. Серед них можна, зокрема, згадати події 60-х років у Франції, 70-х — в Угорщині та Польщі, 80–90-х — у Німеччині, Україні та інших державах, які виникли на теренах колишнього СРСР.

Сьогодні студенти демонструють досить стійку і пріоритетну систему поглядів та переконань, які можуть бути інтерпретовані як ідеологічні. І хоча такі погляди не мають однозначного закріплення в теорії, низка студентських організацій і їх лідерів намагається вибудувувати при-

таманні їм переконання в систему, порівняти між собою, більш-менш обґрунтовано проінтерпретувати тощо. А це своєю чергою обумовлює ставлення до подібних поглядів і переконань як до ідеологічних, потребує наукового вивчення та врахування не тільки у сфері виховної роботи зі студентами, але й у царині державної гуманітарної політики. Тому вивчення ідеологічних пріоритетів студентської молоді в контексті їх прояву в трансформаційному українському суспільстві виявляється надзвичайно актуальним.

Відомо, що з часу запровадження в науковий обіг А. Дестютом де Трасі терміну «ідеологія» і дотепер вчені намагаються визначити його природу як важливого суспільного феномену. Зокрема, класичними виявилися осмислення ідеології, здійснені К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. Леніном, М. Мангеймом, М. Вебером, Т. Адорно, Л. Альтюсером, А. Грамші та іншими вченими, які намагалися розкрити її сутність, систематизувати і структурувати різні ідеологічні компоненти. Притаманне їм працям розбіжне розуміння ідеології визначило суперечності й розходження в тлумаченні цього поняття в радянській і зарубіжній політичній науці ХХ століття.

У нашому розумінні, ідеологія — це соціально значуща, теоретично й емоційно-психологічно оформлена система ідей, ідеалів, міфів та інших елементів, яка об'єктивує в соціальному процесі інтереси суб'єктів, структуруючи і соціалізуючи суспільну дійсність. Вона має складну будову й містить ідеали, цінності, стереотипи, ідеї, ідеологеми, концепції, теорії, програми, міфи, символи, заклики, гасла тощо. Окреслені компоненти визначають ідеологію як форму системно-теоретичного відображення соціальної дійсності, як засіб програмно-директивного впровадження та як спосіб буденного існування.

В історії українського суспільства первинний зміст ідеологічних принципів багато в чому був пов'язаний з ідеологічним диктатом, духовним насиллям над особистістю, маніпулюванням її свідомістю, залишав мало місця для своєрідності індивідуальних проявів людей. Тому в сучасних умовах докорінних соціальних змін важливим є переосмислення змісту й ролі ідеології в духовному житті суспільства. Пріоритетне завдання нової ідеології — утвердження духу суверенності та незалежності ідеологічних орієнтацій особистості, свободи визначення нею власних світоглядних ідеалів, що заперечує нав'язування їй будь-яких поглядів. Конструктивна ідеологія має адекватно відтворювати буття, ґрунтуватися не на ідеологемах, а на ідеалах гуманізму,

вільної ідейної орієнтації та плюралізму і не допускати гіпертрофованої ідеологізації суспільного життя.

Серед провідних світових ідеологій в Україні найбільш розробленими виявилися консервативна і соціалістична (соціал-демократична) ідеології, а також ідеологія націоналізму. А ось ідеологічні течії, котрі тривалий час мали значний вплив на розвиток світової політики — анархізм, фашизм, християнський-демократизм тощо — в Україні не знайшли належного теоретичного опрацювання і реалізації.

Специфіку ідеологічної ситуації в країні зумовлює наявність різних, іноді полярних ідейно-політичних цінностей з розбіжними стратегіями реформування й розвитку української державності. До того ж в Україні тісно переплелися три потужних вектори ідеологічного розвитку — національно-демократичний, соціально-консервативний і центристський. В цих умовах надзвичайної актуальності набуває пошук об'єднаних цінностей в українському суспільстві та дослідження інтегративної ідеології, формування і запровадження якої дозволить вирішити завдання демократичного розвитку країни. Тому в державницькій ідеології як її головна засада має втілюватися українська ідея, найбільш важливою функцією якої є обґрунтування соціальної цінності держави.

Сучасна молодь зростає під впливом трансформації не тільки суспільства, але й свідомості попередніх поколінь. Через це ідейно-політична зрілість свідомості та культури студентської молоді перебуває на суперечливому етапі становлення, відмови від ідеологічних і політичних стереотипів тоталітарної доби, утвердження нових політико-ціннісних орієнтирів, переконань та соціально-політичних почуттів, установок на вироблення політичної компетентності, формування культури толерантності, політичної коректності. Принагідно відбувається переосмислення і переоцінка політичних ідеалів, шляхів участі в громадсько-політичному житті вищих навчальних закладів, у розвитку місцевого самоврядування.

За нашими спостереженнями, основною рисою молодіжного руху сучасної України визнається його демократична природа. Проте розвитку такого руху заважають недосконалість законодавства, опір адміністративно-управлінських структур, низький статус молоді в суспільній свідомості, труднощі соціально-економічної природи. Тому молодіжному студентському рухові сьогодні доводиться шукати шляхи вирішення різних проблем, породжених зазначеними явищами. Отже,

повноцінний розвиток цього руху неможливий без постійної державної підтримки. Одночасно студентська молодь має стати вагомим чинником формування громадянського суспільства. З огляду на це громадські студентські молодіжні рухи є важливим чинником прискорення демократизації, сприяння вирішенню соціальних проблем, реалізації конституційних прав, посилення взаємодії між державою та громадянами.

У молодіжному середовищі, зокрема, у студентському, відбувся розподіл на ті молодіжні організації, котрі співпрацюють з політичним партіями і блоками, орієнтуються у своїй діяльності на перебіг виборчого процесу, та на ті, котрі здійснюють повноцінну громадську діяльність, уникаючи участі в агітаційних кампаніях, виборчих акціях на підтримку тих або тих партій чи кандидатів.

Однак сучасні суспільно-політичні об'єднання у власних програмах і резолюціях не надають належного значення питанням молодіжної політики. А якщо в документах різних партій та рухів і згадуються молодіжні проблеми, жодних реальних шляхів їх вирішення не пропонується, оскільки вважається, що справами студентства має опікуватися держава. Отже, для забезпечення можливості політично-ідеологічної самовизначеності студентської молоді необхідний розвиток політичного простору та політичних партій, які могли б репрезентувати привабливі для студентів ідеологічні стратегії і сприяли б їх залученню до реалізації цих стратегій.

Активну участь студентської молоді в громадському житті стримують дві основні перешкоди. Перша серед них — це пасивність студентів і низький рівень їх громадянської свідомості, а друга — обмеження студентських ініціатив місцевими органами самоврядування. Ці перешкоди, які заважають участі студентської молоді в громадському житті та є небезпечними для становлення громадянського суспільства в Україні, можна подолати не тільки шляхом розвитку громадянської свідомості студентів, але й на підставі їх активного залучення в процес прийняття рішень на локальному і державному рівнях.

Пов'язана з проявами різних ініціатив самодіяльність студентів дуже часто наштовхується на ідеологічну запрограмованість державних закладів освіти та ЗМІ. Отже, необхідно плюралізувати виховний вплив на студентів, які з різних джерел мають отримувати об'єктивну інформацію про політичні процеси в країні.

Водночас державну молодіжну політику необхідно будувати з урахуванням специфіки й потреб окремих категорій молоді, її вікових груп, регіональних умов, освітніх особливостей, а також з огляду на природу взаємин не лише між молоддю та іншими соціальними групами, але й між різними молодіжними організаціями, серед них і студентськими.

Конструкція життєвих цінностей та ідеалів студентів у процесі реформування суспільства зазнала істотних змін. Ступінь зацікавленості політикою і політична активність студентів виявляються не надто високими тому, що сучасна молодь України не дуже переймається наявними в суспільстві політичними подіями. Це переважно зумовлено тривалою політичною кризою, перманентним виборчим процесом і деяким розчаруванням молоді в діючих політиках. Крім того, високий рівень недовіри до державних інститутів зумовлює негативне ставлення студентської молоді до політичної діяльності загалом.

Серед багатьох цінностей за допомогою яких виробляються потрібні життєві орієнтації молоді велике значення мають цінності національні. Саме тому одним з головних пріоритетів згідно з Національною доктриною розвитку освіти є національне виховання, спрямоване на залучення громадян до глибинних пластів національної культури й духовності, формування у молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів та переконань на підставі цінностей вітчизняної і світової культури. Серед національних цінностей, які зумовлюють життєві орієнтації студентів, велике значення має національна ідея. Її зміст здебільшого пов'язується сучасним студентством із міжнародним іміджем України, і тому корелюється насамперед із рівнем довіри до держави та соціальних інститутів.

Системна робота, яка проводиться вищими навчальними закладами України в межах державної молодіжної політики, дає свій результат. Однак цей процес ускладнюється наявною в суспільстві кризою духовності та зміною ціннісних орієнтацій. Оскільки студентську молодь не задовольняє політична ситуація в країні загалом, вона не схильна повною мірою підтримувати й державну молодіжну політику. Тому для формування сучасного політично активного і соціально відповідального студента однієї лише наявності державних програм недостатньо. Необхідне постійне вдосконалення форм роботи з такою специфічною соціальною категорією, якою є студентська молодь.

Література:

1. Самчук Зореслав. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології. — Т. 1. К., 2009. — С. 7–45.
2. Михальченко М., Андрущенко В. Украина, разделенная в себе. — К., 2012.
3. В. Андрущенко, М. Михальченко, О. Штика. Українство і національна ідея державотворення//Віче, 1992. — № 8. — С. 28–41.

Тарасенко В. Идеологические ценности в украинской среде: молодежь и студенты

Идеология анализируется как социально значимая, теоретически и эмоционально-психологически оформленная система идей, идеалов, мифов и других элементов, которая объективирует в социальном процессе интересы субъектов, структурируя и социализирующую общественную действительность; особое значение идеология имеет для молодежи, в частности, для студентов, которые ведут активный поиск приоритетов и не всегда соглашаются с нормами, предложенными официальными учреждениями.

Ключевые слова: *человек, культура, молодежь, образование, студенты, идеология, воспитание.*

Tarasenko V. Ideological values in the Ukrainian environment: youth and students

Ideology was analyzed as a socially valuable, theoretically and emotionally and psychologically framed system of ideas, ideals, myths and other elements, which objectifies in the social process interests of the subjects, structuring and socializing social reality; ideology has a special meaning for the youth, particularly students, who are in an active search of priorities and always agree with the norms, proposed of the official institutions.

Keywords: *human, culture, youth, education, students, ideology, upbringing.*

УДК 323, 327, 329

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРИЗМУ НА ПОЛІТИКУ ДЕРЖАВ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ СУЧАСНОСТІ

Поннер О. В. ©

Здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Аналізується зростання впливу політичного тероризму на політику держав та міжнародні відносини в сучасному світі.

Ключові слова: *політичний тероризм, безпека, внутрішня політика, міжнародні відносини.*

Останніми десятиліттями тема політичного тероризму не зникає з порядку денного: її обговорюють на міжнародних зустрічах, на засіданнях національних органів безпеки, тема постійно присутня у випусках новинах на телебаченні та висвітлюється на сторінках газет і журналів. Це й не дивно з огляду на кількість терористичних актів, що відбуваються в різних кінцях світу та на постійне зростання впливу політичного тероризму на внутрішню політику держав та міжнародні відносини.

Фактично театром дій терористів нині є весь світ, їх діяльність не зупиняють кордони, а напади можуть бути здійснені в будь-якій країні — від супердержав (таких, як США та Росія) до спокійних країн із низьким рівнем насильства та високим — благополуччя (таких, як, приміром, Норвегія, яку сколихнуло вбивство терористом-одинаком А. Брейвіком влітку 2011 р. 75 осіб). Знаковим є те, що офіційним приводом для двох останніх великих військових кампаній, проведених США — в Іраку та в Афганістані — була підтримка цими країнами терористичної діяльності. Тероризм визначено як одну із головних загроз сучасності в офіційних документах впливових міжнародних організацій (ООН, НАТО, ОБСЄ, ШОС, ОДКБ) та в стратегіях національної безпеки провідних держав (США, Росії, країн Євросоюзу).

Терористичний напад на вежі-близнюки у Нью-Йорку в 2001 р. знаменувала початок нового зовнішньополітичного курсу США, який значним чином впливає на визначення порядку денного у світі. Небезпека потрапляння зброї масового знищення та технологій із її виготовлення до рук

терористів нині є одним із головних стимулів для жорсткої позиції міжнародних організацій та провідних світових гравців щодо дотримання політики нерозповсюдження. Іран та Північна Корея вже кілька років перебувають під міжнародними економічними санкціями та загрозою військової операції через свою відмову припинити дослідження в галузі ядерної енергетики — не в останню чергу через побоювання міжнародної спільноти, особливо США, що ядерні технології можуть потрапити від цих держав до рук політичних терористів. Політика нерозповсюдження та курс на зменшення запасів ядерної зброї стали ключовими положеннями зовнішньополітичного курсу Президенту США Б. Обами.

Варто також нагадати, що незадовго до трагічних подій в США 2001 р., чеченський тероризм фактично визначив зміну влади та політичного курсу в іншій впливовій державі — Росії. Саме під гаслами боротьби проти тероризму на зміну Б. Єльцину прийшов до влади В. Путін.

В давні часи терористи найчастіше ставили на меті зміну правителів шляхом їх вбивства або залякування колоніальної адміністрації через вбивства її представників. З XIX ст. терористи вже намагалися системно вплинути на політику урядів, змусити їх йти на певні соціально-політичні кроки, а з середини XX ст. тероризм перетворився на вагомий політичний суб'єкт, а терористичні угруповання стали впливовими політичними акторами.

Політичний тероризм останніми десятиліттями ґрунтовно досліджується в науковій думці країн Західної Європи та США, громадяни яких раніше за інших зазнали трагічних наслідків масового поширення цього явища. В радянській науці політичному тероризму приділялося суттєво менше уваги, а джерелом виникнення політичного тероризму зазвичай називали імперіалізм, маючи на увазі, звісно ж, імперіалізм капіталістичних країн [1]. Фактично політичний тероризм не засуджувався як явище, а лише називався одним із методів боротьби проти соціального поневолення (наприклад, замах на російських царів критикувалися не за те, що були терористичними актами, а за те, що не могли мати наслідком зміну соціального устрою) та за самовизначення народів (наприклад, боротьба палестинців проти Ізраїлю, боротьба ірландців за незалежність від Великобританії тощо).

Із розпадом СРСР та поширенням політичного тероризму на значній території колишнього Союзу, зокрема, у Росії (особливо в контексті

боротьби Чечні за незалежність) ставлення до тероризму змінилося, а вивченню цього явища стали приділяти значно більше уваги.

Історію політичного тероризму в Україні ґрунтовно досліджують такі вітчизняні вчені, як Д. Архієрейський, О. Бажан, С. Білокінь, Т. Бикова, О. Бойко, О. Будніцкий, В. Волковинський, Т. Вронська, О. Ганжа, В. Гриневич, А. Гриценко, Ю. Киричук, С. Кульчицький, О. Лисенко, В. Остроухов, О. Реєнт, В. Смолій, В. Ченцов, Ю. Шаповал та інші. Політологічний та соціальний аспекти даної проблематики досліджують Ю. Авдєєв, П. Агаїхаджех, О. Бодрук, В. Вознюк, І. Дементєв, О. Дзьобань, А. Дорошенко, С. Зелінський, Л. Мошкова, Є. Ляхов, О. Половко, М. Примуш, М. Руденко, В. Ткач, О. Токовенко, М. Целуйко, А. Яцько та інші. Ідеологічна та психологічна сторони політичного тероризму аналізуються у працях В. Васильєва, М. Галамби, І. Дубровського, М. Лазарєв, В. Остроухова, О. Половко, В. Пронякіна, М. Шепелева, Г. Щедрова та інші. Кримінологічний та правовий аспект тероризму досліджують такі автори, як В. Антипенко, Ю. Іванов, В. Ліпкан, С. Мохончук, В. Петрищев та інші. Інформаційну складову сучасного політичного тероризму аналізують у своїх працях В. Демченко, В. Коршунов, С. Постоловський, Г. Почепцов, О. Свентицька, Т. Ревяко та інші.

Особливо слід відзначити ґрунтовну монографію «Політичний терор і тероризм в Україні XIX — XX ст.: Історичні нариси», автори якої докладно аналізують різні форми та прояви політичного терору та тероризму в Україні, включаючи як вбивства окремих осіб (у т. ч. вбивство генерал-фельдмаршала Ейхгорна у Києві, вбивство С. Петлюри агентом КДБ, вбивство С. Кірова), так і тероризму як один із методів боротьби ОУН а УПА, а також державний «червоний» терор проти українського селянства, духовенства, інтелігенції, включаючи «терор голодом» [2].

У той же час, ще далеко не всі аспекти політичного тероризму є достатньо дослідженими у вітчизняній науковій думці. Україна, на щастя, відноситься до країн, де тероризм не набув значного розмаху, зокрема, з таких причин, як: невисока впливовість держави на світову політику, географічна віддаленість від «гарячих» точок, в цілому зважена політика урядів в національному та релігійному питаннях, ментальна неохильність населення України до агресії тощо.

Оскільки Україна прагне бути активним членом міжнародного співтовариства, нарощувати свою вагу на світовій арені, бере участь у міжнародних миротворчих місіях, здійснює військово-політичну

співпрацю із провідними світовими акторами (як міжнародними організаціями — НАТО, ОБСЄ, так і окремими державами — США, Росія тощо), їй потрібно мати ефективну систему упереджуючих заходів для захисту власних громадян та гостей країни від можливих проявів будь-якого різновиду тероризму, зокрема, політичного. Актуальності даній темі також надає той факт, що останніми роками в нашій державі траплялися випадки, які можуть бути кваліфіковані як терористичні, зокрема, 27 квітня 2012 р. відбулася серія вибухів в людних місцях у Дніпропетровську, які правоохоронні органи назвали терористичними актами. А отже, дослідження політичного тероризму потребує належної уваги академічних та політологічних кіл.

Термін «тероризм» походить від латинського слова «*terro*», що в перекладі означає «жах». Терористи діють шляхом залякування населення та органів влади, сіючи жах застосуванням насильства — вбивств, руйнувань. Хоча єдиного, загальноприйнятого у світі визначення політичного тероризму не існує, можна говорити, що класичним для західної наукової думки є визначення, запропоноване старшим науковим співробітником Австралійського національного університету Грантом Вордло ще в 1982 р.: «Політичний тероризм — це застосування або загроза застосування насильства зі боку особи або групи осіб, діючих на підтримку або проти існуючої влади, коли подібного роду дії спрямовані на створення атмосфери крайнього неспокою та/або залякування відповідної групи населення, яка чисельно перевищує кількість безпосередніх жертв (тобто осіб, що постраждали в терористичній акції), з метою примушення цієї групи піти на відповідні поступки політичним вимогам, що висуваються терористами» [3, 16].

Закон України Про боротьбу з тероризмом від 2003 р. (із останніми поправками від 20.11.2012 р.) визначає тероризм як суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [4].

Найдавніші достеменно відомі в історії випадки тероризму мали місце саме на Близькому Сході, який і донині залишається одним із найбільших світових центрів поширення тероризму. Ще в I столітті нашої доби радикальне крило руху проти римських загарбників в Юдеї — **Т.Зв.** «сікарії» (тобто «кинджалники», від латинського «*sica*» — «кинджал»)

здійснили ряд вбивств представників римської адміністрації та представників єврейської знаті, які співробітничали із римлянами [5]. При цьому, вбивства часто здійснювалися в людних місцях, серед натовпу, що, з одного боку, посилювало психологічний ефект, а з іншого — давало можливість нападнику сховатися серед великої кількості людей.

За іронією долі, з другої половини ХХ століття борці за незалежність Палестини обрали тероризм проти жителів держави Ізраїль як один з основних методів своєї діяльності. Зокрема, створена у 1964 р. Організація визволення Палестини тривалий час діяла проти держави Ізраїль методами партизанської війни, диверсій та терору. Крім того, терористичні угруповання з Близького Сходу широко використовують терористичні методи і проти жителів країн Західної Європи та особливо США, вимагаючи припинити втручання останніх у справи регіону. Серед найвідоміших прикладів таких терактів: вбивство в 1972 р. палестинськими терористами із організації «Чорний вересень» членів збірної Ізраїлю під час Олімпійських ігор у Мюнхені; вибух пасажирського літака компанії «Пан Америкен» в грудні 1988 р. над шотландським містечком Локербі; вибухи біля посольств США в Кенії і Танзанії в 1998 р.; терористичний напад на вежі-близнюки у Нью-Йорку та на будівлю Пентагону в 2001 р.

Із ХІХ століття тероризм масово застосовують радикальні опозиціонери проти своїх політичних опонентів в усіх країнах — від США та Франції до Росії. Зокрема, в 1865 р. конфедерат-протівник аболіціонізму вбив президента США Авраама Лінкольна, в 1894 р. італійський анархіст вбив французького президента Саді Карно, в 1897 р. анархісти смертельно поранили імператрицю Єлизавету Австрійську, в 1901 р. був вбитий президент США Уільям Маккінлі. У Росії на початку ХХ століття тисячі терористичних актів вчинили есери та більшовики. В 1963 р. жертвою терористичної акту став ще один президент США — поборник рівноправ'я чорношкірого населення — Джон Кеннеді (офіційно мотиви вбивства так і не були встановлені, але напередодні вбивства Кеннеді вніс на розгляд Сенату законопроект, який проголошував незаконною будь-яку расову дискримінацію), а в 1968 р. у США було вбито іншого впливового борця за права нацменшин — Мартіна Лютера Кінга.

Мав місце тероризм в і діяльності борців за незалежність України, зокрема, в діяльності Української військової організації, Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Серед найбільш гучних терактів: замах у 1921 р. на маршала Юзефа Пілсудського,

вбивство в 1931 р. посла до Польського сейму Тадеуша Голувка, вбивство в 1933 р. завідувача канцелярії генерального консульства СРСР Олексія Майлова, вбивство в 1934 р. на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, вбивство в 1934 р. директора Української академічної гімназії у Львові Івана Бабія, що виступав проти тероризму як методу боротьби.

Слід відзначити, що багато провідних українських громадських діячів — поборників незалежності виступали проти застосування тероризму. Зокрема, митрополит Андрей Шептицький в пастирському посланні засудив терористичну діяльність ОУН, відзначивши, що вона лише посилює репресії проти українців. Із критикою терористичних актів також виступали Степан Баран, Василь Мудрий, Володимир Старосольський та інші відомі громадські і політичні діячі. Саме застосування діячами ОУН та УПА терористичних актів є причиною, через яку значна частина населення та політиків досі не погоджуються визнавати цих борців за незалежність України героями, а ставлення до них з боку європейської наукової думки переважно негативне.

У сучасній Росії терористичні акти найчастіше пов'язують із діяльністю чеченських сепаратистів, зокрема, трагічні події 1995 р., пов'язані із рейдом Басаєва на Будьоновськ та масовою загибеллю заручників у лікарні, серію вибухів у житлових будинках в Москві та інших містах у 1999–2001 рр., вибухи двох пасажирських літаків в 2004 р., захоплення бойовиками в 2004 р. школи в Беслані та інші.

У сучасному світі діяльність багатьох сучасних терористичних угруповань пов'язана із діяльністю легальних політичних сил, наприклад, ІРА та «Шинн Фейн» в Ірландії, ЕТА і «Еррі Батасуна» в Іспанії. Свого часу була фактично легалізована діяльність Організації визволення Палестини, легальну владу в Секторі Газа нині має ХАМАС (Ісламський рух опору), який досі розглядаються багатьма державами (у т. ч. США) як терористична організація. Організація «Брати-мусульмани» тривалий час була заборонена в Єгипті як терористична, проте після «Арабської весни» стала правлячою партією в цій державі, фактично за сприяння країн Заходу.

Терористичні угруповання знаходять негласну підтримку (у т. ч. матеріальну — грошима та зброєю) від урядів окремих держав. Сучасні терористичні угруповання мають розгалужені мережі із тренувальними базами, тісні зв'язки із організованою злочинністю, зокрема, торгівлею зброєю, людьми і наркотиками.

Політично мотивовані вбивства закидають і урядовим структурам, що опоненти кваліфікують як акти політичного тероризму. Особливо багато подібних закидів має місце на адресу колишнього СРСР (наприклад, вбивства Петлюри, Троцького тощо), його спадкоємиці — Росії (наприклад, вбивство Литвиненка, хоча офіційна Москва заперечує причетність до цього теракту), на адресу США (зокрема, останнім закидають численні політично вмотивовані вбивства політичних лідерів країн Латинської Америки).

Варто також відзначити, що через легкодоступність сучасної зброї (як в офіційному продажу, так і на «чорних» ринках) почастишали випадки дій поодиноких терористів, які часом заподіюють значних людських жертв, а також сіють масову паніку. Найчастіше такі випадки останніми роками трапляються у США, зокрема, в 1995 р. американський нацист Маквей підірвав адміністративну будівлю в Оклахома-Сіті, через що загинуло 168 осіб. Менше жертв, проте не менше страху для жителів США мала наслідком діяльність т.зв. «Унабомбера» — Качинського, який 20 років надсилав поштою бомби, і був заарештований лише в 1995 р. Практично щороку в США трапляються трагічні випадки вбивств снайперами-терористами вбивств у публічних місцях (напр., «Нью-Йоркський стрілець»), а також масових розстрілів у школах та інших громадських закладах. Проте нещодавно світ вразили події в спокійній Норвегії, де Брейвік із легально придбаної зброї вбив 75 осіб, мотивуючи свої дії політичними причинами.

Отже, з кінця ХХ століття у світі склалася ситуація, за якої терористичні організації мають можливості конкурувати із державними силами безпеки і оборони у впливі на внутрішню політику та міжнародну політику. Боротися проти тероризму окремим державам надзвичайно складно, адже звичні військові методи себе не виправдовують, як і збільшення витрат на військово-оборонний комплекс. Це яскраво ілюструють «антитерористичні» військові кампанії, що їх провели США проти Іраку та Афганістану. Знищення оборонної системи цих країн та запровадження американських і союзницьких військ не лише не зменшило кількості терактів, а навіть збільшило їх. Чи не щодня засоби масової інформації повідомляють про теракти на території Іраку та Афганістану, в яких гинуть як військовослужбовці союзницьких військ, так і мирні жителі. В Іраку США більше втратили загиблих солдатів від терористичних актів вже після перемоги, ніж під час безпосередньо військових дій. При цьому, тотальна перевага американських та союзницьких

військ у зброї не дає суттєвих переваг, адже терористом-смертником може виявитися будь-який місцевий мешканець. Навіть вбивство лідера «Аль-Каїди» Усами бен Ладена в сусідньому із Афганістаном Пакистані не могло принести бажаного результату, адже політичні, соціальні та релігійні причини популярності тероризму серед ісламського населення нікуди не зникли.

Іншим прикладом країни, яка намагалася подолати тероризм шляхом військової операції, є Росія. Кілька війн у Чечні в 1990-х та на початку 2000-х років не принесли бажаного результату: теракти продовжувалися, вибухали будинки, потяги, магазини. Лише із застосуванням комплексу соціально-економічних заходів, зокрема, інвестуванням мільярдів доларів у відбудову інфраструктури Чечні, хвилю тероризму вдалося згасити, хоча про повну безпеку громадян Росії від цього явища, на жаль, поки що не йдеться.

Серед чинників, що сприяють поширенню політичного тероризму у сучасному світі, найсуттєвішими є наступні:

— нерівномірність соціально-економічного розвитку різних держав світу, в т.ч. спричинена експлуатацією державами т.зв. «золотого мільярду» природних ресурсів і дешевої робочої сили країн, що розвиваються;

— інтернаціоналізація капіталу, зростання впливу транснаціональних корпорацій із їх соціально безвідповідальною політикою по відношенню до широких верств населення (російський дослідник С. Ілларіонов навіть розглядає тероризм як ірраціональне відгалуження антиглобалістського руху протесту [6]);

— зростання соціальної бази для національного та релігійного екстремізму за рахунок безробітної люмпенізованої молоді;

— наявність цілого ряду держав, які підтримують тероризм, використовуючи його в своїх цілях для впливу на формування міжнародної політики;

— легкий доступ до зброї, зокрема автоматичної, — як через легальні канали закупівлі, так і на чорному ринку;

— легка доступність терористичних організацій до засобів масової інформації, зокрема, до мережових видань (Інтернет), через які терористи поширюють повідомлення про вже здійснені терористичні акти та залякують населення новими.

Що стосується заходів боротьби проти тероризму, то ще в 1970 р. була підписана Гаазька конвенція про боротьбу із незаконним захоплен-

ням повітряних суден, в 1971 р. — Монреальська конвенція про боротьбу з незаконними діями, спрямованими проти цивільної авіації. Ці документи визначають співробітництво держав у боротьбі проти можливих терористичних актів на повітряних судах. У 1973 р. було прийнято Конвенцію про запобігання і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів. З 1973 р. при ООН діє спеціальний комітет з тероризму, який працює над виробленням та узгодженням правових норм, підготовкою міжнародних договорів і конвенцій, розробкою заходів боротьби проти тероризму. У 1977 р. в Страсбурзі була підписана конвенція про боротьбу з тероризмом. Боротьба проти тероризму регулярно вноситься як пріоритетне завдання в програмні документи міжнародних організацій та окремих держав. У той же час, лише комплексні заходи, об'єднані зусилля різних країн, спрямовані на здолаття першопричин тероризму, здатні в корні змінити на краще нинішню ситуацію в цій сфері.

Література:

1. Грачев А. С. Политический терроризм: корни проблемы / А. С. Грачев. — М.: Знание, 1982. — 64 с.
2. Політичний терор і тероризм в Україні XIX — XX ст.: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України/Відп. ред. В. А. Смолій. — К.: Наук. думка, 2002. — 952 с.
3. Wardlaw G. Political terrorism: Theory, tactics and countermeasures. — Cambridge, N. Y.: Cambridge University Press, 1982. — 218 pp.
4. Закон України Про боротьбу з тероризмом [Електронний ресурс]. — Верховна Рада України. Офіційний портал. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.
5. Brighton M. A. The Sicarii in Josephus's Judean war: rhetorical analysis and historical observations. — Brill, 2009. — 184 pp.
6. Илларионов С. И. Террор и антитеррор в современном мироустройстве. — М.: ООО «РИЦ «Профэко», 2003. — 592 с.

Поппер О. В. Влияние политического терроризма на политику государств и международные отношения современности

Анализируется рост влияния политического терроризма на политику государств и международные отношения в современном мире.

Ключевые слова: *политический терроризм, безопасность, внутренняя политика, международные отношения.*

Popper O. V. The impact of political terrorism on the policies of states and the international relations in the modern world

Rise of the impact of political terrorism on the policies of states and international relations in the modern world is analyzed.

Keywords: *political terrorism, security, domestic politics, international relations.*

УДК 321 .28(477) «18/19» (045)

ЗАВДАННЯ, ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ПО БОРОТЬБІ З ТЕРОРИЗМОМ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Філонов О. В. ©

*Декан факультету права Донецького юридичного інституту
МВС України*

Стаття присвячена з'ясуванню та науковому аналізу завдань і функцій поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії в кінці ХІХ — початку ХХ ст. в боротьбі з тероризмом.

Ключові слова: *поліція, жандармерія, охоронне відділення, філер, агент, екстремізм, тероризм, боротьба.*

У Російській імперії ще в ХVІІІ столітті існувала проблема посягань на існуючий державний лад, у зв'язку з цим існували різні установи спеціального переслідування і розправи з політичних злочинів. При Петрові Великому і Катерині І це були Преображенський наказ і Таємна канцелярія, які злилися потім в одну установу — Канцелярію таємних розшукових справ; наприкінці царювання Катерини ІІ і при Павлі І — Таємна експедиція. При Олександрі І — Особлива канцелярія, спочатку при Міністерстві поліції, а потім при Міністерстві внутрішніх справ. А вже починаючи з 1826 року ці функції виконувало послідовно Третє відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії та його підрозділи на місцях.

Питанням визначення завдань і функцій поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., в тому числі і у боротьбі з тероризмом, присвячена значна кількість наукових, фахових публікацій, публікацій мемуарного та автобіографічного характеру. Серед них роботи таких науковців, як З. І. Перегудова, О. Н. Ярмиш, В. Жухрай, Л. П. Менціков, В. М. Морозов, С. І. Посохов, Р. С. Мулукаєв, М. І. Сизиков, А. В. Борисов, А. Є. Скрипильов, К. Г. Федоров, І. А. Ісаєв,

М. Г. Любар та ін. На нашу думку, дослідження в цій сфері ґрунтуються на зв'язку завдань і функцій поліції, жандармерії та спеціальних службах Російської імперії з конкретною соціально-політичною обстановкою в Російській імперії в кінці XIX — початку XX ст.

Метою цієї статті є спроба наукового аналізу завдань і функцій поліції, жандармерії та спеціальних службах Російської імперії як органів боротьби з тероризмом в кінці XIX — початку XX ст. на підставі архівних документів, які зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (далі — ДАРФ), наукових та фахових досліджень у цій сфері.

Для досягнення зазначеної мети застосовувалися метод історичного аналізу, статистичний метод, метод порівняння.

Наприкінці XVIII ст. — першій половині XIX ст. відбувався процес створення та реорганізації правоохоронних органів, діяльність яких була спрямована на охорону та захист державного ладу та політичного режиму.

Указом імператора Миколи I від 3 липня 1826 р. Особлива канцелярія Міністерства внутрішніх справ була перетворена на самостійну установу, яка носила назву Третього Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії. Створення зазначеного органу було обумовлено політичними подіями того часу (і перш за все повстанням декабристів).

Отже, аналіз задач та функцій поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії як органів по боротьбі з тероризмом в другій половині XIX — на початку XX століть доцільно почати з докладного розгляду саме з цього органу.

III Відділення було найвищим органом політичної поліції в Росії і підпорядковувалося особисто імператору. В коло завдань III Відділення входила охорона державного ладу, нагляд і контроль за всіма сторонами політичного і суспільного життя Росії, а також за діяльністю державного апарату і виборних установ. Основною ж функцією III Відділення була боротьба зі всіма проявами антиурядової діяльності, у сфері політики та ідеології тощо[1].

Функції Третього відділення були врегульовані досить докладно, до їх складу належало: 1) видання розпоряджень та публікація інформації, яка стосувалася вищої поліції; 2) збір відомостей про кількість та характер сектантських і розкольницьких організацій, які існували в державі; 3) збір даних про початок кримінального провадження по фальшивих

асигнаціях, монетах, документах і ін., які перебували у компетенції міністерств фінансів і внутрішніх справ; 4) збір докладних відомостей про всіх людей, які знаходилися під наглядом поліції; 5) висилка і розміщення у віддалених місцях імперії осіб, що вважалися підозріливими та шкідливими; 6) керівництво всіма місцями ув'язнення, в яких утримувалися державні злочинці; 7) видання розпоряджень стосовно іноземців, які перебували в Росії; 8) збір відомостей про всі без виключення надзвичайні події і 9) ведення поліцейської статистики. Згодом до цього переліку були також приєднані: 1) провадження у справах про жорстоке поводження поміщиків з селянами, 2) здійснення театральної цензури; 3) нагляд за періодичним друком, для чого було наказано доставляти у відділення по одному примірнику всіх газет і журналів, що видавалися в Росії.

У кінці 1870-х років характерною рисою російського життя став тероризм революціонерів-народників, що боролися з царським урядом. III відділення, яке здійснювало функції політичної поліції, в той час вже не могло подолати проявів екстремізму [2].

Мети, яка була поставлена перед Третім відділенням керівництвом держави, воно не досягло. Необмеженим і нерідко свавільним втручанням в самі різні справи, які виходили з недовіри до щонайменших проявів будь-якої незалежної думки, що знаходила усний або письмовий вираз (навіть в наукових творах), Третє відділення стало для суспільства об'єктом, який викликав страх [3].

У зв'язку з цим Указом імператора від 12 лютого 1880 р. була створена Верховна розпорядча комісія, і їй тимчасово було підпорядковано Третє відділення та Корпус жандармів, а Указом від 6 серпня того ж року відділення ліквідовано і справи його, а відповідно й функції та повноваження, передані у ведення Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ.

10 листопада 1880 р. було надано імператору черговий доклад, який називався «Про повне злиття вищого завідування поліцією до однієї установи — Міністерства внутрішніх справ». В докладі пропонувалося об'єднання Департаменту державної поліції і Департаменту поліції виконавчої, при цьому наголошувалось про необхідність передачі до нового об'єднаного Департаменту тільки тих функцій, які носили «строго поліцейський характер», решту обов'язків Департаменту виконавчої поліції пропонувалося передати до інших департаментів міністерства і до Департаменту загальних справ [4].

Департамент поліції (ДП) був центральною установою державної поліції Російської імперії (в системі МВС), стояв на чолі політичного і кримінального розшуку, здійснював розробку заходів з охорони суспільного і державного ладу Росії, розробку законопроектів і інструкцій Міністерства внутрішніх справ, керівництво, координацію, контроль за діяльністю поліцейських, жандармських, охоронних і розшукових органів, боротьбу з суспільним, революційним рухом в країні, здійснював нагляд за провадженням дізнань у політичних справах, охорону державного кордону і прикордонного транспортного сполучення, видачу паспортів російським підданам і посвідчень на право проживання в Росії іноземців, нагляд за виготовленням, зберіганням, торгівлею, транспортуванням зброї і вибухових речовин, нагляд за всіма видами культурно-просвітницької діяльності [5].

За винятком 1-го діловодства, практично всі підрозділи центрального апарату Департаменту поліції МВС Російської імперії здійснювали функції, що в тій чи іншій мірі торкалися боротьби з тероризмом. Безумовно, безпосередньо ці функції були покладені на 3-є діловодство і Особливий відділ Департаменту поліції МВС Російської імперії.

Одним з основних нормативно-правових документів, в якому розкривалися функції Департаменту поліції було «Положення про заходи до охорони державного порядку і суспільного спокою», яке було прийнято 14 серпня 1881 р. [6].

Положення передбачало можливість введення в деяких губерніях Росії двох видів виняткового положення: стану посиленої охорони губернії і стану надзвичайної охорони. Провадження зазначених надзвичайних адміністративно-правових режимів розширювали повноваження МВС, а Міністр внутрішніх справ наділявся необмеженими правами. У випадку активних революційних виступів розширялися також повноваження місцевої влади [7].

Застосування на практиці цього документу привело до того, що на початку ХХ ст. режим посиленої охорони розповсюджувався більш, ніж на 1/3 населення країни [8]. Разом з цим «Положення» від 14 серпня 1881 р. багато в чому визначало роботу Департаменту поліції і місцевих установ політичного розшуку.

Свої основні функції Департамент поліції і його Особливий відділ здійснювали через підвідомчі їм місцеві установи. Ними були губернські жандармські управління (ГЖУ), обласні жандармські управління (ОЖУ), жандармсько-поліцейські управління залізниць (ЖПУ з.д.),

розшукові пункти (частина яких була згодом перейменована в охоронні відділення), районні охоронні відділення (РОО, вони існували у 1907—1914 рр.) [1, с.112].

Перші губернські жандармські управління були створені на основі Положення про Корпус жандармів від 16 вересня 1867 року. До 1880-х років вони залишалися практично єдиними установами політичного розшуку на місцях. ГЖУ підкорялись з питань боротьби зі злочинністю Департаменту поліції МВС, з питань комплектування, матеріального забезпечення — Міністерству оборони і фактично були незалежні від губернаторів, які, як відомо несли персональну відповідальність за безпеку і спокій в губернії; такого роду подвійність підпорядкування вносила суттєві складнощі в їх діяльність і відносини з представниками влади [5].

У 1902 р. Департамент поліції робить певні кроки по посиленню в ГЖУ роботи з секретною агентурою, з цією метою було видано циркуляр про організацію при жандармських управліннях агентурно-наглядових пунктів [10].

У січні 1867 р. наказом № 6 по Корпусу жандармів залізничні жандармсько-поліцейські управління повинні були виконувати функції загальної поліції, користуючись всіма привласненими їй правами [11].

З осені 1902 р. в багатьох містах створюються розшукові пункти і охоронні відділення. В таких умовах функції ГЖУ стали мінятися і за ними залишаються, головним чином, обов'язки по провадженню дізнань у політичних справах. Політичний розшук переходить до сфери компетенції охоронних відділень.

3 грудня 1882 р. Олександром III було затверджено Положення «Об устройстве секретной полиции в Империи» [12], який передбачав створення в крупних містах Росії охоронних відділень.

Згідно до Положення про районні охоронні відділення від 14.12.1906 р. (далі — Положення) вони створювалися для об'єднання і керівництва діяльності місцевих органів, що відали політичним розшуком в Імперії і діяли під безпосереднім керівництвом і контролем директора Департаменту поліції через Особливий відділ останнього [13].

Задачі районних охоронних відділень були визначені в § 7 Положення. Одним з найголовніших завдань начальників районних охоронних відділень було створення центральної внутрішньої агентури, яка могла надавати інформацію про діяльність революційних організацій, які діяли на певній території [13].

Вимоги начальників районних охоронних відділень щодо здійснення обшуків, оглядів, виїмок і арештів були обов'язковими для начальників Губернських жандармських управлінь, їх помічників і чинів жандармської залізничної, а рівно загальної і розшукової поліції.

У екстрених випадках, начальник районного охоронного відділення мав виступити з вимогою про проведення обшуків, оглядів, виїмок і арештів безпосередньо до окремих чинів корпусу жандармів і чинів поліції, крім начальників жандармських управлінь [13].

З метою посилення зовнішнього спостереження на місцях, начальники губернських жандармських управлінь зобов'язані були вибрати кращих унтер-офіцерів для підготовки до філерської служби.

Певними функціями по боротьбі з тероризмом володіли реєстраційні бюро, які створювалися, як правило, в допомогу місцевій поліції, але призначалися спеціально «для нагляду і контролю за населенням».

Згідно вказівкам охоронного відділення, реєстраційне бюро повинне було обзаводитися секретною агентурою. Реєстраційні бюро виконували подвійні функції, працюючи на стику діяльності політичної і загальної поліції[1, с.134].

Узагальнюючи досліджений матеріал можна сказати, що основними задачами органів по боротьбі з тероризмом Російської імперії в другій половині XIX — на початку XX ст. були попередження і припинення злочинів і охорона суспільної безпеки і порядку, розробка і реалізація заходів по охороні суспільного і державного устрою Росії, розробка законопроектів в цій сфері.

Серед основних функцій, направлених на боротьбу з терористичними проявами, можна відзначити:

- провадження у справах про державні злочини;
- висилка іноземців з Росії;
- провадження дізнань у політичних справах,
- нагляд за виготовленням, зберіганням, торгівлею, транспортуванням зброї і вибухових речовин,
- оголошення місцевостей на «винятковому положенні», продовження терміну дії посиленої і надзвичайної охорони
- нагляд і проведення слідчих заходів відносно політичних партій, революційного і терористичного руху,
- охорона імператора і вищих сановників.
- здійснення негласного нагляду поліції
- ведення зносин з іноземними поліцейськими установами

керівництво внутрішньою і закордонною агентурою, зовнішній нагляд за особами, що займаються протиурядовою діяльністю керівництво діяльністю місцевих розшукових органів, розробка агентурних відомостей і даних зовнішнього нагляду провадження обшуків, оглядів, виїмок і арештів

Сказане дозволяє зробити *висновок*, що нормативно закріплені функції поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії як органів по боротьбі з тероризмом дозволяли з достатнім ступенем ефективності вирішувати поставлені перед ними задачі.

Проте, реалізація зазначених функцій була не достатньо ефективною через причини, що лежать в області організаційної і кадрової роботи.

Наприклад, жандармські управління, будучи частиною державної поліції, входили в систему Міністерства внутрішніх справ. Проте, будучи військовим підрозділом, вони фінансувалися з бюджету Військового міністерства і по стройовій, військовій, господарській частині підкорялися йому. ГЖУ були незалежні від губернаторів, що відповідали за безпеку і спокій в губернії; такого роду подвійність вносила деколи чималі складнощі і відносини з властями.

У міру зростання числа охоронних відділень виникало і посилювалося суперництво між губернськими жандармськими управліннями і охоронними відділеннями. У міру зростання втручання районних охоронних відділень в діяльність місцевих поліцейських властей їх взаємовідношення з працівниками ГЖУ все більш ускладнювалися.

Ці недоліки не могли не позначатися на якості реалізації покладених на органи Російської імперії по боротьбі з тероризмом функцій і досягненню кінцевої мети.

Подальше дослідження окремих функцій органів по боротьбі з тероризмом в Російській імперії в конкретних соціально-політичних обставинах в порівнянні з функціями сучасних органів України, які покликані запобігати проявам тероризму в державі дозволять використати позитивний досвід і врахувати помилки минулого в аналогічних обставинах.

Література:

1. Перегудова З.И. Политический Сыск России (1880-1917 гг.). С.22. — М., 2000. // http://krotov.info/lib_sec/16_p/per/egudova_01.htm

2. «Охранка» глазами охранников. Воспоминания руководителей охранных отделений. — М.: Новое литературное обозрение, 2004 .
3. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Санкт-Петербург, 1890—1907 .
4. ГА РФ. Ф. 109 . 1 эксп. 1880 . Д. 98 . Л. 28-28 об. Всеподданнейший доклад императору (копия).
5. Учреждения Министерства внутренних дел. Департамент государственной полиции Министерства внутренних дел. 6 августа 1880 г. — 18 февраля 1883 г. Департамент полиции Министерства внутренних дел. 18 февраля 1883 г. — 10 марта 1917 г. Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории России XIX — XX вв. Путеводитель. Том 1 . 1994, Ф. 102, 322 оп., 301569 ед. хр., 1846 — 1917 Оп. 1 — 37, 258, 22384 ед. хр., 1880 — 1917, С.22 //электронный ресурс: <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=201&sid=680341> .
6. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 годов. М., 1964 . С. 401-410; Мулукаев Р.С. Полиция в России (XIX в. — нач. XX в.). Н. Новгород, 1993 . С. 45-46; Дейли Д. Положение об охране 14 августа 1881 г. и репрессивная политика императорской России // Политический сыск в России. История и современность. СПб., 1997 . С. 71 — 76 . ПСЗ. Собр. 3-е. Т. 1 . № 350 . Ст. 15 .
7. Мулукаев Р.С. Полиция в России (XIX в. — нач. XX в.). Н. Новгород, 1993 . С. 46 .
8. ПСЗ, 2-е собр. 1863, отд. 2, № 37289 . ГА РФ. Ф. 76 . Оп. 1 . Д. 8 . Л. 201 об.
9. См. Свод законов. Т. XII. Ч. I. Изд. 1912 .
10. Общий Устав Российских ж. д. изд. 1906 . С. 183-187 .
11. Т.П. Общ. Учрежд. губ. Ст. 693 .
12. ГА РФ, 3 д-во, 1883 . Д. 977 . Л. 212 .
13. Положение о районных охранных отделениях. — § 1 // электронный ресурс: <http://regiment.ru/Doc/B/I/7.htm#>

Филонов О. В. Задания, функции органов по борьбе с терроризмом в Российской империи в конце XIX-начала XX вв.

Статья посвящена выяснению и научному анализу задач и функций полиции, жандармерии и специальных служб Российской империи в конце XIX — начале XX в. в борьбе с терроризмом.

Ключевые слова: *полиция, жандармерия, охранное отделение, филер, агент, экстремизм, терроризм, борьба.*

Filonov O. V. Tasks, functions of anti-terrorism bodies in the Russian Empire in the late XIX and early XX centuries.

The article is devoted to finding and scientific analysis of the tasks and functions of the police, the gendarmerie and the special services of the Russian Empire in the end of XIX — beginning of the XX century in the fight against terrorism.

Keywords: *the police, the gendarmerie, the security Department, extremism, terrorism, struggle.*

УДК 327 (460)

БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА ІСПАНІЇ У СЕРЕДЗЕМНОМОРЬСЬКОМУ РЕГІОНІ

Ровенський А. Є.[©]

Студент 4 курсу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розглянуто особливості середземноморської політики Іспанії у сфері безпеки в контексті трансформацій, спричинених «арабською весною». Проаналізовано чинники формування стратегічних інтересів Іспанії та основних проблемних вузлів її безпекової політики у Західному Середземномор'ї.

Ключові слова: *Середземноморський регіон, безпека, загроза, Марокко, Гібралтар.*

Середземномор'я — колиска кількох світових цивілізацій — наприкінці ХХ століття перетворилося на осередок їх зіткнення (за С. Хантінгтоном). Йдеться про існування так званої «дуги нестабільності» (за З. Бжезінським), що включає в себе частину Середземноморського регіону. Дана стаття присвячена безпековому виміру середземноморської політики Іспанії в контексті зрушень, спричинених революційними подіями в країнах Північної Африки та Близького Сходу 2011 р. З огляду на це, *проблемою* статті є аналіз нових тенденцій формування безпекової політики Іспанії щодо своїх південних сусідів. Результати дослідження даної проблеми можуть бути використані для вирішення важливих наукових і практичних завдань, пов'язаних з формуванням позиції України щодо питань міжнародної та регіональної безпеки, відносин з країнами Магрибу.

В українській політології окремі аспекти даної проблематики зустрічаються в статтях Макуха В. В., Федорової К. О., однак в них не беруться до уваги зміни, що сталися останніми роками. Зважаючи на це, доцільно доповнити вітчизняний науковий доробок дослідженням нових тенденцій розвитку безпекового простору Середземноморського регіону, спираючись на останні роботи таких іноземних дослідників, як Альгора Вебер М. В., Гіллеспі Р., Кузнєцова М. В., Маркіна А.

В контексті вирішення поставленої проблеми виокремлюються наступні *цільі*:

— встановити стратегічне значення Середземномор'я для безпеки Іспанії;

— проаналізувати основні загрози безпеці Іспанії, що походять з країн південного Середземномор'я;

розкрити особливості середземноморської політики уряду М. Рахоя.

Основні геостратегічні характеристики Середземноморського регіону, серед яких поєднання європейського, азійського та африканського узбережжя, морське сполучення Атлантичного океану з Індійським, зона найбільшої концентрації морських і повітряних маршрутів, а також запасів нафти та газу, політична та стратегічна привабливість для позарегіональних гравців, економічний і соціальний контраст між прибережними країнами [1], можна розглядати, в залежності від ситуації, і як незаперечні переваги, і як чинники конфліктогенності. На думку багатьох дослідників, сьогодні Середземномор'я — одна з найбільш нестабільних ліній розломів у міжнародних відносинах, що пояснюється високою конфліктогенністю (арабо-ізраїльський, кіпрський, сирійський, мароккансько-алжирський конфлікти), втручанням США у справи країн регіону, більшість з яких вирізняється значним рівнем внутрішньої напруженості [2, с. 85]. Трансформаційні процеси, що є сутністю «арабської весни», ще тривають у країнах Північної Африки та Близького Сходу, актуалізуючи проблему розробки та реалізації ефективної політики щодо регіону провідними міжнародними акторами та найбільш впливовими регіональними гравцями. В цьому контексті нас цікавитиме позиція Іспанії, яка зробила помітний внесок у формування середземноморської політики Європейського Союзу.

З огляду на очевидну неоднорідність країн Середземноморського регіону виникло кілька підходів до його поділу на окремі субрегіони. В основі найпростішого з них лежить ідея про існування північної та південної частини Середземномор'я, яка відповідає глобальній тенденції поділу країн світу по лінії Північ — Південь за критерієм рівня їх розвитку. Історично оформились Західне та Східне Середземномор'я. Більш прискіпливий погляд на особливості середземноморських країн дозволяє виділити наступні субрегіони: Західне Середземномор'я, Магриб, Балкани, Машрік [3, с. 6] або північно-східне (балканське), північно-західне (так звана латинська дуга — Португалія, Іспанія, Франція, Італія, Мальта), східне євразійське (Туреччина, Вірменія),

східне азійське (Сирія, Ліван, Йорданія, палестинські території), південно-східне (Єгипет), південно-західне (Мавританія, Марокко, Алжир, Туніс, Лівія) Середземномор'я. Таким чином, виразно постає п'ять геополітичних осей — балканська, турецька, єгипетська, магрибська і латино-європейська [4, с. 31].

Через своє географічне розташування Іспанія перебуває на перетині двох ліній експансії — Північ — Південь та Захід — Схід. Остання зберігала актуальність у період біполярної системи, коли Ф. Франко, проголосивши Іспанію форпостом боротьби з комунізмом, уклав 26 вересня 1953 р. Угоду про взаємну оборону та економічну допомогу зі США, відповідно до якої створювалися військові бази спільного використання. Сьогодні більшість загроз та ризиків, що постають перед Іспанією у сфері безпеки, походять з півдня. Сучасне геополітичне положення Іспанії характеризується переплетенням європейської, атлантичної та середземноморської ліній впливу, що й зумовлює зовнішню орієнтацію країни на тісні зв'язки з країнами ЄС, США, Латинської Америки та Магрибу [5, с. 35].

Не вдаючись до детального аналізу історичного контексту середземноморського напрямку зовнішньої політики Іспанії, зазначимо лише, що у відповідь на виклики, що надходили з цього регіону на певному етапі, власне, і формувалася іспанська державність. До середини 1990-х років середземноморська політика Іспанії не виходила за рамки процесу нормалізації відносин з країнами світу після завершення тривалого періоду диктатури та міжнародної ізоляції. Офіційний Мадрид намагався використати цей та латиноамериканський (ібероамериканський) напрям своєї зовнішньої політики для нарощення свого потенціалу в ЄС. Свідомий того, що подолання загрозливих тенденцій розвитку країн південного Середземномор'я (бідність, авторитаризм, регіональні конфлікти, релігійний фундаменталізм) потребує багатосторонніх зусиль, іспанський уряд взяв участь у створенні таких механізмів як Діалог «5+5» (1990 р.), Середземноморський форум (1994 р.), Середземноморський діалог НАТО (1994 р.) та інших ініціативах. Кульмінацією іспанської середземноморської політики стала Євро-Середземноморська конференція у Барселоні (1995 р.), де було започатковано Євро-Середземноморську асоціацію, відому також як Барселонський процес. Однак, за влучним зауваженням відомого британського дослідника проблем Середземноморського регіону Р. Гіллеспі, іспанська присутність у регіоні в історичному плані страждала від розпорощення

зусиль на різні частини світу (на сучасному етапі — це конкуренція між латиноамериканським та середземноморським напрямом) та від нестачі послідовного стратегічного бачення своєї політики [6, с. 3]. Тому з часом Барселонський процес почав втрачати динаміку свого розвитку, поступившись інструментам Європейської політики сусідства, а згодом — Союзу для Середземномор'я, пропагованому Францією. Пасивність Іспанії щодо Середземномор'я частково пояснюється наявністю таких сильних конкурентів, як Франція та Італія, частково — внутрішніми протиріччями, зумовленими розбіжностями у політиці різних іспанських урядів. На даний момент додатковим стримуючим фактором розгортання зовнішньополітичної активності виступає важкий стан іспанської економіки.

З точки зору безпеки Іспанії Середземноморський регіон завжди був пріоритетним. Відповідно до Стратегії безпеки Іспанії від 24 червня 2011 р. «мир і процвітання південного берега Середземномор'я є головними для безпеки Іспанії та єдиної Європи» [7, с. 28]. Отримавши у спадок від франкістського режиму прихильність арабських країн Близького Сходу (Іспанія визнала Ізраїль лише у 1986 р., цього ж року встановивши з ним дипломатичні відносини), Іспанія намагалася відігравати роль посередника в арабо-ізраїльському конфлікті, визнанням чого стало проведення мирної конференції з близькосхідного питання 1991 р. у Мадриді, хоча вплив Іспанії й був обмежений. У 2004 р. голова іспанського уряду Х.Л. Родрігес Сапатеро висунув пропозицію зі створення союзу між країнами Заходу та арабського і мусульманського світу з метою подолання загрози міжнародного тероризму невоєнними засобами, яка була втілена у програмі «Альянс цивілізацій» в рамках ООН. Примітно, що іспанську ініціативу підтримала Туреччина. Однак, в умовах присутності потужних світових гравців Іспанія не була спроможною проводити всеосяжну середземноморську політику. За великим рахунком, Іспанію цікавить лише Західне Середземномор'я, а точніше — країни Магрибу, де зосереджені основні проблемні вузли її безпекової політики (Гібралтар, іспансько-марокканські відносини, нелегальна міграція з африканського континенту, енергетична залежність, наркоторгівля, діяльність ворожих терористичних мереж).

«Британська колонія Гібралтар — це аномалія у сьогodнішній Європі. Вона ставить перед Іспанією і Європою проблеми безпеки у різних сферах, які вимагають ефективних рішень» [7, с. 26]. Саме так оцінює британську присутність у Гібралтарі згадана вище Стратегія безпеки

Іспанії. За 300 років, протягом яких тягнеться іспансько-британська суперечка щодо Гібралтару, накопичилося багато претензій, деякі з яких безпосередньо стосуються безпеки Іспанії.

Починаючи з 1950-х років, коли Мадрид вкотре заявив про свої права на Гібралтар, обидві сторони випробували різні засоби врегулювання цього питання. У 1991 р. з'явилася, а у 1997 р. за ініціативою міністра закордонних справ Іспанії А. Матутеса зазнала подальшого розвитку, ідея запровадження спільного іспансько-британського суверенітету над цією територією терміном на 50 років з наступним включенням її до складу Іспанії в якості автономного регіону, яка була відкинута Великобританією [8, с. 297]. У 2004 р. Іспанія погодилася на тристоронній формат ведення переговорів в рамках Тристороннього діалогу щодо Гібралтару, тим самим визнавши за Гібралтаром право голосу у переговорному процесі. У 2009 р. відбувся перший за всю історію суперечки візит до Гібралтару іспанського високопосадовця, міністра закордонних справ Іспанії М. А. Моратіноса, в ході якого вдалося досягти прогресу щодо питань оподаткування, візового режиму, освіти та культури в той час, як важливі для Іспанії положення про співпрацю поліцейських, судових і митних органів, охорону довкілля, безпеку морського судноплавства були заблоковані [9, с. 211]. Отже, продемонструвавши схильність до пошуку компромісу, офіційний Мадрид сподівався на зустрічні кроки з боку Лондона. Однак, позиція Великобританії майже не зазнала коригувань і вкладалася у тезу Джеффри Хау, міністра закордонних справ Великобританії періоду прем'єрства М. Тетчер, про те, що «Об'єднане Королівство поверне Гібралтар Іспанії лише тоді, коли Іспанія стане Китаєм», тобто ніколи [10].

З приходом до влади у 2011 р. уряду М. Рахоя позиція Іспанії зазнала змін. Іспанія наполягає на поверненні до двостороннього формату переговорів щодо Гібралтару, як це було передбачено резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 1966, 1967 та 1968 років. Протягом 2012 р. почастішали зіткнення між гібралтарською поліцією та Громадянською гвардією Іспанії, спричинені діяльністю іспанських рибалок у спірних водах довкола Гібралтару. Іспанія демонструє готовність відстоювати вилучення Гібралтару з так званого режиму спільного неба ЄС — пакету норм та директив, спрямованих на єдине управління повітряним простором ЄС — аргументуючи це тим, що гібралтарський аеродром побудований на території, самовільно приєднаній Великобританією у 1909 р. [11]. Наголошується також на тому, що діяльність

контрабандистів та офшорний бізнес, що процвітають у Гібралтарі, становлять загрозу для іспанської економіки, яка переживає не найкращі часи.

Відновлення суверенітету над Гібралтаром важливе для Іспанії в контексті захисту національних інтересів, серед яких територіальна цілісність є одним з основних. Британська присутність заважає Іспанії контролювати своє геостратегічне оточення [12, с. 23], особливо зону Гібралтарської протоки, яка є воротами до Середземного моря. Разом з тим задоволення претензій щодо суверенітету над Гібралтаром може бумерангом вдарити по іспанських автономних містах Сеута і Мелілья, на які претендує Марокко.

Територіальні претензії Марокко є наслідком колоніальної політики Іспанії. Завдяки процесу деколонізації Марокко вдалося повернути деякі колишні колоніальні володіння Іспанії у Африці (Тарфая, Сіді Іфні). Сьогодні Марокко прагне поширити свій суверенітет на міста Сеута і Мелілья (анклави Іспанії), острови Чафарінас, скелі Пеньон де Алусемас та Пеньон де Велес де ла Гомера, які розташовані на суходільній частині африканського континенту або у безпосередній близькості до марокканського узбережжя. Невеликий острів Перехіль після іспансько-марокканського інциденту 2002 р. за спільною згодою сторін має статус спірної території. Іспансько-марокканські територіальні суперечки ускладнюють також делімітацію морських просторів в районі Канарських островів та у Гібралтарській протоці. Для Марокко відновлення «автентичних кордонів» та «природної цілісності» виступає елементом стратегії побудови «Великого Марокко» [13, с. 3], спрямованої на завоювання лідерських позицій у регіоні Магрибу, а також інструментом внутрішньої консолідації.

Відкинувши пропозицію короля Хассана II про започаткування двостороннього діалогу щодо іспанських автономних міст у 1987 р., Іспанія досі відмовляється обговорювати з Марокко тему територіальних претензій і робить ставку на створення міцного ядра спільних інтересів, здебільшого, в економічній сфері, оскільки є другим після Франції торговельним партнером Марокко. Під час двостороннього саміту, що відбувся у жовтні 2012 р., голова іспанського уряду М. Рахой відзначив, що іспансько-марокканські відносини переживають «один з найкращих своїх моментів» [14].

Важко переоцінити стратегічне значення для безпеки Іспанії портової інфраструктури та системи радіолокаційного спостереження

за узбережжям [12, с. 24], розташованих у Сеуті та Мелільї, проте поряд з цими перевагами сьогодні звідси походить небезпека збільшення потоків нелегальних мігрантів. На сьогодні марокканська діаспора в Іспанії є другою за своєю чисельністю. Загалом, якщо у 1994 р. Іспанія мала один з найнижчих показників частки імігрантів у загальній кількості населення серед країн ЄС, що становив близько 0,5% [5, с. 36], то у 2012 р. цей показник сягнув 12% [15, с. 1], помістивши Іспанію на другу (після Німеччини) позицію в ЄС. В умовах економічної кризи та боротьби з тероризмом збільшення імігрантів з мусульманських країн Африки розглядається Іспанією через призму безпекових аспектів своєї політики.

Великий вплив на весь комплекс іспансько-марокканських відносин та відносин Іспанії з країнами Магрибу справляє конфлікт у Західній Сахарі. Усвідомлюючи свою історичну і моральну відповідальність щодо реалізації права жителів колишньої колонії Іспанська Сахара на самовизначення, офіційний Мадрид декларує свою повагу до рішень ООН, відповідно до яких право сахарців на незалежність та самовизначення має бути реалізоване шляхом проведення референдуму. Іспанія є одним з найбільших донорів гуманітарної допомоги Західній Сахарі. Разом з тим, інтереси щодо розвитку стабільних політичних відносин з Марокко, влада якого категорично відкидає ідею незалежності Західної Сахари, а також США і Францією, які підтримують анексію території Західної Сахари марокканськими військами, змушують Іспанію займати нейтральну або промарокканську позицію у цьому конфлікті [16, с. 21–22]. Така двоїста позиція Іспанії породжує недовіру з боку іншого важливого партнера — Алжиру, який підтримує Фронт ПОЛІСАРІО в боротьбі за незалежність Західної Сахари. Варто зазначити, що з Алжиру газопроводом «Магриб — Європа», що проходить територією Марокко та по дну Гібралтарської протоки, Іспанія отримує газ.

Проблема енергетичної залежності Іспанії нерозривно пов'язана з регіоном Середземномор'я та Близького Сходу. Понад третину (36,9%) газу імпортується до Іспанії з Алжиру, 6,5% — з Єгипту, 12,9% — з Катару. Нафта надходить переважно з країн Близького Сходу (36,5% припадає на Саудівську Аравію, Іран, Ірак) та Африки (16,5% припадає на Нігерію, Лівію, Алжир) [17, с. 124,161]. Тому Іспанія зацікавлена у налагодженні сталих дружніх відносин з країнами-експортерами енергоресурсів, диверсифікації джерел їх надходження та у безпеці шляхів їх постачання. З цією метою у 2011 р. було введено в дію новий

газопровід «Medgaz» між Алжиром та Іспанією в обхід території Марокко. Перспективним є проект побудови Транссахарського газопроводу, що з'єднає Нігерію та Алжир, збільшивши тим самим обсяги постачання газу на європейський ринок. Терористичний акт в Алжирі, здійснений у січні 2013 р. бойовиками угруповання, близького до Аль-Каїди, продемонстрував вразливість об'єктів енергетичної інфраструктури перед загрозою тероризму.

Проблема ісламістського тероризму загострилася в Іспанії після теракту 11 березня 2004 р. у мадридському метро. Потерпаючи кілька десятиріч від терористичної діяльності ЕТА, Іспанія зіткнулася з небезпекою перетворення на мішень для екстремістських терористичних угруповань, що створили розгалужену мережу підготовки бойовиків в країнах Північної Африки. Наявність військових баз США і НАТО на території Іспанії та активна участь Іспанії в міжнародних операціях НАТО посилювали цю небезпеку. Останнім часом активізували свою діяльність, особливо на півночі Малі, наступні терористичні угруповання — Аль-Каїда в Ісламському Магрибі, Рух за єдність і джихад в Західній Африці, Ансар аль-Дін. Вони промишляють контрабандою, нелегальною міграцією, охороною наркоторговців, викраданням іноземних громадян з метою отримання викупу. Останнє навіть змусило Іспанію у липні 2012 р. розпочати евакуацію своїх громадян, які працювали в таборах для біженців із Західної Сахари поблизу міста Тіндуф в Алжирі, оскільки терористи вже утримували в полоні кількох викрадених іспанських громадян. Лідери згаданих угруповань неодноразово заявляли про свій намір «реставрувати Аль Андалус» [18, с. 3] (Аль Андалус — назва значної території Іберійського півострова, що перебувала під владою мусульман протягом VIII — XV ст.). Остерігаючись приходу до влади ворожих ісламістських сил в країнах південного Середземномор'я, Іспанія тривалий час вибудовувала відносини з авторитарними режимами, переслідуючи, в першу чергу, власні політичні та економічні інтереси [19, с. 249]. В цьому контексті події «арабської весни» стали для Іспанії неприємним і неочікуваним явищем, яке спонукає до перегляду її середземноморської політики. Деякі ознаки змін у підходах до питань безпеки стають помітні після ознайомлення з Директивою щодо національної оборони від 31.07.2012. Зокрема в ній йдеться про відповідальність Іспанії за зміцнення безпечного оточення в регіоні Середземномор'я, особливо в південній його частині [20].

Підводячи підсумок, зазначимо, що найближчим часом країни південного Середземномор'я генеруватимуть загрози безпеці не лише Іспанії, а й усього Європейського Союзу. Іспанське керівництво усвідомлює серйозність нових викликів у сфері безпеки, про що свідчить схвалення Стратегії безпеки Іспанії у 2011 р. та Директиви щодо національної оборони у 2012 р. Очевидно, що Іспанія не в змозі самотужки реагувати на процеси трансформації безпекового простору у Середземноморському регіоні, спричинені «арабською весною», тому особливий акцент робиться на солідаризації з політикою НАТО та ЄС, тісні відносини зі США. Потреба нейтралізувати негативні для іспанської економіки наслідки фінансової кризи зумовлює переважання прагматичного підходу до відносин з південними сусідами, прикладом чого є зближення з Марокко. Економічні мотиви відіграли не останню роль в тому, що позиція іспанського уряду щодо Гібралтару стала жорсткішою. Брак фінансових ресурсів, скоріш за все, обмежуватиме можливості проведення Іспанією активної зовнішньої політики.

Література:

1. Ferrero Julio Albert. Geostrategia del Mediterráneo.— Режим доступу: <http://www.asesmar.org/conferencias/temas/marinadeguerra.htm>
2. Billion Didier, Boniface Pascal. La geostrategia global y el Mediterráneo.//Anuario IEMed del Mediterráneo, 2011.— pp.85–91.— Режим доступу: http://www.iemed.org/observatori-es/arees-danalisi/arxius-adjunts/anuari/med.2011/Boniface_es.pdf
3. Calduch Cervera Rafael. La política exterior española y el Mediterráneo: posibilidades y limitaciones.— Conferencia pronunciada en la Universidad de Tampere (Finlandia), 1998–30pgs.— Режим доступу: <http://www.ucm.es/info/sdrelint/Politica.pdf>
4. Gomariz Pastor Antonio. El pensamiento político y estratégico español de seguridad y cooperación en el Mediterráneo.— 378 pgs.— Режим доступу: <http://antoniogomariz.files.wordpress.com/2010/02/pensamiento-mediterraneo-espanol-de-seguridad.pdf>
5. Marcu Silvia. España y la geopolítica de la inmigración en los albores del siglo XXI//Cuadernos Geograficos.— 2007.— № 40.— pp.31–51.— Режим доступу: <http://www.ugr.es/~cuadgeo/docs/articulos/040/040-002.pdf>

6. Gillespie Richard. Spain and the Western Mediterranean. — Working paper 37/01. ESRC «One Europe or Several?» Programme. — Sussex European Institute. University of Sussex, 2001. — 41 pgs. — Режим доступу: <http://www.one-europe.ac.uk/pdf/w37gillespie.pdf>
7. Estrategia Española de Seguridad. Una responsabilidad de todos. — 88 pgs. — Режим доступу: www.lamoncloa.gob.es
8. Кузнецова М. В. Гибралтар в испано-британских отношениях: история вопроса//Вестник МГИМО-Университета. — 2011. — № 3. — с. 295–300. — Режим доступу: http://www.vestnik.mgimo.ru/filesserver/18/39_Kuznetsova.pdf
9. Marquina Antonio. La política exterior de España hacia el Mediterráneo en la última década. Una evaluación.//UNISCI Discussion Papers. — 2011. — num. 27, octubre. — pp.199–212. — Режим доступу: revistas.ucm.es
10. Sahagún Felipe. España sigue encallada en Gibraltar/El Mundo. — 20.05.2012. — Режим доступу: www.elmundo.es/elmundo/2012/05/18/espana/1337347099.html
11. González Miguel. Vuelta de tuerca de España a Gibraltar/El País. — 3.01.2013. — Режим доступу: http://elpais.com/m/politica/2013/01/02/actualidad/1357161495_904235.html
12. Algora Weber María Dolores. Intereses nacionales de España en su entorno geopolítico.//Intereses geopolíticos de España: panorama de riesgos y amenazas. — Centro Superior de Estudios de la Defensa Nacional (CESEDEN), Ministerio de Defensa. — Madrid, 2011. — pp.13–34. — Режим доступу: <http://www.defensa.gob.es>
13. Valle Gálvez Alejandro. Ceuta, Melilla, Chafarinas, Vélez y Alhucemas: tomar la iniciativa.//Boletín Elcano (142). — 2011. — pp.1–10. — Режим доступу: ribei.org/2144/1/ARI-163-2011.pdf
14. Rajoy y Benkirán destacan que las relaciones entre España y Marruecos están «en su mejor momento».//ABC. — 3.10.2012. — Режим доступу: <http://www.abc.es/20121003/espana/abci-rajoy-mohamed-marraquech-201210032125.html>
15. Extranjeros en la UE y en España.//Cifras INE. Boletín informativo del Instituto Nacional de Estadística. — N6. — 2012. — 6 pgs. — Режим доступу: www.ine.es
16. Западная Сахара: преданная независимость. Сборник исследований и документов по современной истории Сахарской Арабской Демократической Республики./Составитель Елена Висенс. —

- M.: REGNUM, 2007.— 118 с.— Режим доступа: www.iarex.ru/books/book14.pdf
17. Energía en España 2011.— Gobierno de España. Ministerio de Industria, Energía y Turismo.— Madrid, 2012.— 341 pgs.— Режим доступа: www.minetur.gob.es/energia/es-ES/Documents/Energia_Espana_2011_WEB.pdf
 18. Reinares Fernando, García-Calvo Carola. El norte de Mali como foco de amenaza terrorista para España: ¿nuestro patio trasero o simplemente nuestro patio? — ARI 3/2013–22/1/2013.— 6 pgs.— Режим доступа: www.realinstitutoelcano.org
 19. Gillespie Richard. Guiados por la crisis la política exterior y de seguridad en España en 2011.//Anuario Internacional CIDOB.— 2012.— № 1.— pgs.245–253.— Режим доступа: http://www.cidob.org/es/publicacions/articulos/anuario_internacional_cidob
 20. Directiva de Defensa Nacional 2012.— 10 pgs.— Режим доступа: <http://www.defensa.gob.es/Galerias/politica/seguridad-defensa/ficheros/DGL-DirectivaDefensaNacional-2012.pdf>

Ровенский А. Е. Политика Испании в сфере безопасности в Средиземноморском регионе

Рассмотрены особенности средиземноморской политики Испании в сфере безопасности в контексте трансформаций, вызванных «арабской весной». Проведен анализ факторов формирования стратегических интересов Испании и основных проблемных узлов её политики безопасности в Западном Средиземноморье.

Ключевые слова: *Средиземноморский регион, безопасность, угроза, Марокко, Гибралтар.*

Rovenskiy A. The security policy of Spain in the Mediterranean

The author examines features of Spain's security policy in the Mediterranean in the context of the transformation caused by the «Arab Spring.» The aim of this article is to analyze factors that form strategic interests of Spain and its main issues of security policy in the Western Mediterranean.

Key words: *Mediterranean, security, threat, Morocco, Gibraltar.*

УДК 327:351.74

ТИПОЛОГІЯ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Загребельний О. В.[©]

*Здобувач кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Запропонована авторська типологія воєнно-політичних конфліктів для прийняття ефективних рішень щодо їхнього врегулювання.

Ключові слова: *конфлікт, воєнно-політичні конфлікти, типологія, війна, міжнародний збройний конфлікт, воєнний конфлікт, врегулювання конфліктів.*

Реалії сучасної дійсності, на превеликий жаль, свідчать про наявність значної кількості невиправданих спроб вирішення суперечливих питань на основі застосування сили. Ї не виключенням став і початок третього тисячоліття позначений новими загрозами існуванню людства, як такого. Не зважаючи на те, що так звана «холодна війна» закінчилася й тривале протистояння двох антагоністичних суспільно-політичних систем залишився в минулому, світ продовжує потерпати від локальних воєн і збройних конфліктів, до яких додаються «заколотні війни», терористичні акти й різного роду рухи.

Воєнно-політичний конфлікт — це вид соціальної взаємодії, що являє собою вищу стадію розвитку антагоністичного протиріччя, яке складається з приводу політичної влади і вирішення якого досягається нанесенням шкоди кожній із сторін за допомогою військової сили [6, с. 16].

За своїм змістом, умовами виникнення і розвитку воєнно-політичні конфлікти не становлять того стану того стану держави і суспільства, що називається війною. Для нього властиві збройні повстання, прикордонні зіткнення, збройні інциденти і військові акції, що є формами вирішення протиріч, які загострилися, із незначним масштабом застосування воєнного насильства, як у середині країни, так і за її межами. Воєнно-політичний конфлікт характеризується відносно тривалими бойовими діями між збройними силами (їхніми частинами) двох або більше держав, або, принаймні між урядовими військами та іррегулярними формуваннями в межах однієї країни (за деякими підрахунками

85% збройних конфліктів після Другої світової війни мали внутрішньо-державний характер, з них 95% велося за межами Європи [10, с. 23].

Як у зарубіжній, так і у вітчизняній науці спостерігається дефіцит системного аналізу об'єкта дослідження. Застосування створених класиками конфліктології методологічних розробок, які мають досить високий рівень абстракції, суттєвого результату не приносить через те, що вони не дозволяють виявити особливості сучасних збройних конфліктів, які позначаються в усіх сферах суспільного життя. Саме тому науково обґрунтована типологія та класифікація воєнно-політичних конфліктів набуває принципового значення.

Типологія (від грецького *typos* — відбиток, зразок, форма і *logos* — слово, вчення) — класифікація предметів або явищ за спільними ознаками [8, с. 892]. Що ж до терміну класифікація (від латинського *classis* — розряд і *facere* — робити), то вона визначається як розподіл чого-небудь за класами згідно з наявними ознаками [8, с. 526]. Звідси, в науковій літературі поняття класифікація і типологія часто використовується, як синоніми. Проте, потрібно враховувати не лише їх взаємозв'язок, а і специфіку кожного з понять. Різняться ж вони рівнями узагальнення досліджуваних об'єктів. Поняття «тип» вбирає в себе явища чи предмети, зведені в певну групу по найбільш загальним і сутнісним ознакам. Типологія являє собою формальну класифікацію, оскільки таким шляхом обмежує зміст понять і збільшує їх об'єм. Але в контексті типології неможливо обійтись без змістовної класифікації, яка переносить центр уваги на розкриття специфічних зв'язків і відносин, долаючи тим самим обмеженість формальної класифікації.

Потреба в змістовній класифікації виникає ще й тому, що в дійсності не існує таких воєнно-політичних конфліктів, які б повністю вкладалися в певний тип і не містили в собі рис, властивих іншим типам конфліктів. Тому доречно, спочатку виокремлювати типи воєнно-політичних конфліктів, а потім уточнювати їх змістовною класифікацією, що уможливило з'ясування найбільш загальних і сутнісних характеристик воєнно-політичного конфлікту, а також дозволяє виявити властиві йому особливості, більш повно розкрити його специфіку.

Західні вчені всебічно досліджували умови, причини і чинники виникнення конфліктів, їх специфіку, стадії розвитку і функції в суспільстві й на основі цього розробили різноманітні типології конфліктів. Особливого поширення набули концепції: «загальної теорії конфлікту» (К. Боулдінг), «позитивно-функціонального конфлікту» (Л. Козер),

«конфліктної моделі суспільства» (Р. Дарендорф), «міжнародного конфлікту як особливого роду суспільного конфлікту» (К. Дойч, К. Мітчелл, Б. Броді, Р. Патнем, М. Херманн), «теорії принципів переговорів» (Дж. Бертон, Р. Даль, Р. Фішер). У зв'язку з цим є всі підстави погодитися з думкою російського вченого П. Циганкова, який стверджує, що «типологія конфліктів така ж багатоманітна, наскільки багатоманітні їх визначення і так само залежить від точки зору, цілей аналізу тощо» [11, с. 409]. Все це передбачає визнання множинності типології і дає поштовх для подальших спроб побудови її в наукових розвідках. Окреслена проблема знайшла своє відображення в наукових працях вітчизняних і російських вчених.

Грунтовну класифікацію воєнно-політичних конфліктів на підставі сукупності найістотніших показників, що визначають їх характер, здійснив Г. Костенко. За його методологією, показники класифікації формуються з урахуванням спільності їх однорідних істотних ознак — правових, культурних, соціально-політичних, стратегічних та якісних. Новизна запропонованої Г. Костенком методології дозволяє перейти від систематизації агресій до класифікації збройних конфліктів [4, с. 48].

Значний внесок у вирішення проблеми типології та класифікації зробив Г. Перепелиця. Обравши за мету пошук і розробку специфічних критеріїв типології воєнно-політичного конфлікту, визначення рівня їх узагальнення з урахуванням усіх його головних аспектів, дослідник запропонував новий підхід до розв'язання цієї проблеми: розмежування формальної та змістової класифікації воєнно-політичних конфліктів (об'єкта дослідження) [5].

Методика аналізу передбачає визначення такої послідовності проведення типологічної процедури дослідження: спочатку визначаються типи збройних конфліктів, потім проводиться класифікація їх видових відмінностей. Критерії розподілу досліджуваного об'єкта на типи: ступінь охоплення дійсності, сфера дії об'єкта, типи сторін — учасників конфлікту, соціально-політичний лад, характер соціально-політичних відносин, ступінь організації, ступінь ескалації [5].

Для воєнно-політичного конфлікту найбільш загальною (й істотною) ознакою є, насамперед, протиріччя. Воно, з одного боку, визначає всі зв'язки і риси воєнного конфлікту, з іншого — певну систему відносин. Характер протиріччя залежить від сторін, що його утворюють.

Проте тип протиріччя визначається не тільки природою його соціальних розбіжностей, а тим предметом, з приводу якого це протиріччя

складається. Тому було б не достатнім обмежитися тільки соціальною типізацією воєнно-політичного конфлікту, не доповнивши її предметною типізацією [7, с. 66].

Підставами для виникнення протиріччя можуть бути різні предмети, на основі яких, за твердженням Г. Перепелиці, необхідно виокремити шість предметних типів воєнних конфліктів: територіальний, соціальний, економічний, державно-інституційний, ідеологічний, культурний.

Сенс пошуку будь-якої типології полягає в тому, щоб, враховуючи особливості конкретного конфлікту, знайти адекватний спосіб для його врегулювання. Першою дією, стадією врегулювання воєнно-політичного конфлікту, слід вважати інституціоналізацію. Р. Дарендорф, виокремлюючи особливості сучасних конфліктів (ситуативність, індивідуальність), називає і факт інституціалізації конфлікту. Вона полягає в тому, що сучасні суспільства виробили цивілізовані способи регулювання конфліктів (переговори, посередництво, арбітраж тощо), які дозволяють контролювати динаміку розвитку конфліктів, знижувати рівень насилля, поступово переводити конфліктний потенціал на службу розвитку суспільно-політичних структур [1, с. 236–242].

Оскільки процес врегулювання передбачає діяльність, спрямовану на приведення несумісних інтересів у відповідність з деякими порядками, що природно потребує постановки і вирішення питання про носіїв цих інтересів, тобто суб'єктів конфліктної взаємодії. Носії несумісних інтересів повинні бути точно ідентифіковані. Коли наявність деякого інтересу фіксується об'єктивно, а його суб'єкт незрозумілий і невизначений, вірогідність швидкого врегулювання конфлікту досить мало ймовірна. Зокрема, чи можливо врегулювати та призупинити такий суспільний феномен як політичний тероризм, якщо сучасний тероризм, який ми бачили в Нью-Йорку, — це глибоко законспіровані акції анонімних груп і організацій і, «туманних ворогів», «привидів», розсіяних у середині країн і по всьому світу.

Ще однією важливою умовою врегулювання конфліктного протистояння є наявність структурованих конфліктуючих груп. Якщо суб'єкт конфлікту неструктурований, то говорити про його швидке врегулювання не доводиться. Звідси, доречним виглядає поділ конфліктів відповідно до типів суб'єктів політики, які відіграють різну роль у політичному житті суспільства, на інституціональні, неінституціональні (соціальні) та змішані (інституціонально-соціальні). Соціальними суб'єктами політики вважаються ті спільності людей, які виникли об'єктивно в процесі

історичного розвитку (соціальні групи і верстви, суспільні класи, етноси, народності, нації). Інституціональні суб'єкти політики, якими є політичні інститути, навпаки виступають результатом свідомої цілеспрямованої діяльності людей (наприклад, глава держави, парламент, уряд, політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи, органи місцевого самоврядування тощо). Деякі науковці виокремлюють ще й функціональні суб'єкти, що беруть участь у політиці лише ситуативно (наприклад, церква, армія, більшість громадських організацій, засоби масової інформації тощо), які, на нашу думку, за способом виникнення можна віднести до інституціональних.

Суб'єкти політики, як ми вже з'ясували, окрім того, що вирізняються певним рівнем організації, можуть утворювати в процесі воєнно-політичного конфлікту певні структурні відносини. Ієрархія відносин між суб'єктами воєнно-політичного конфлікту може бути представлена таким чином, що суб'єкт нижчого рівня входить у структуру суб'єктів вищого рівня, який в свою чергу, може виступати складовим елементом іншого суб'єкту політики. При цьому, дані суб'єкти можуть діяти як в складі суб'єктів вищого рівня так і самостійно. Також при оцінці суб'єктів політичної діяльності воєнно-політичні конфлікти можна поділяти на внутрішні (коли протидіючими сторонами є інституціональні чи соціальні суб'єкти політики однієї держави) і зовнішні (коли протидіючими сторонами є інституціональні чи неінституціональні суб'єкти політики різних держав або самі держави). Звідси, суб'єкти воєнно-політичного конфлікту, незалежно від рівня їх організації (інституціональні, неінституціональні чи змішані, можуть бути одночасно включеними в чотири типи структурних відносин: вертикальні (асиметричні) та горизонтальні (симетричні), внутрішні та зовнішні, відповідно утворюючи при цьому десять типів конфліктів: інституціональні внутрішньо-горизонтальні, внутрішньо-вертикальні, зовнішньо-горизонтальні, зовнішньо-вертикальні, не інституціональні внутрішньо-горизонтальні, внутрішньо-вертикальні, зовнішньо-горизонтальні, зовнішньо-вертикальні та змішані внутрішньо-вертикальні, зовнішньо-вертикальні.

Такий, на перший погляд складний розподіл, на основі комплексного критерію, є важливим, з точки зору ефективності регулювання воєнно-політичного конфлікту. Для прикладу, якщо це є інституціональний внутрішньо-горизонтальний чи інституціональний зовнішньо-горизонтальний тип воєнно-політичного конфлікту, його

суб'єктами виступають політичні інститути і організації, які функціонують в рамках єдиної політичної системи чи системи міжнародних відносин, тоді даний конфлікт є, як правило, повністю інституціоналізованим і його врегулювання передбачено законодавчо закріпленими правилами. Для прикладу, греко-турецький військово-політичний конфлікт, коли кожна з держав, не дивлячись на великі можливості в застосуванні збройних сил, будучи членом військово-політичного блоку НАТО не вели тривалі бойові дії. Адже, вирішальний вплив на врегулювання конфлікту в даних ситуаціях, як свідчить історія, здійснює колективне втручання військово-політичного блоку. Тому подібні конфлікти носять, як правило, локальний обмежений характер.

Більш складними у врегулюванні є інституціональні внутрішньо-вертикальні конфлікти, які призводять до широкомасштабних бойових дій та багаточисельних жертв. Особливо, якщо суб'єкти подібних конфліктів виступають, з одного боку, державні інститути і організації, які виражають інтереси пануючих верств населення та правлячої еліти, з іншого — опозиційні організації, які являють собою підвладні маси. Складність у врегулюванні інституціональних внутрішньо-вертикальних конфліктів, в принципі як і зовнішньо-вертикальних, так і соціальних внутрішньо-вертикальних, і змішаних внутрішньо-вертикальних, зовнішньо-вертикальних полягає, головним чином, у тому, що опозиційна сторона, маючи значно нижчу статусно-рольову позицію в суспільстві, може ігнорувати існуючі правила політичної боротьби, вимагати їх зміни, визнаючи їх нелегітимними, діяти нелегальними методами, підбурювати широкі верстви населення до масових збройних виступів. Серед неінституціональних та змішаних внутрішньо-вертикальних військово-політичних конфліктів можна виокремити повстання, заколот, путч, переворот.

Повстання — масовий відкритий збройний виступ певного класу або соціальної групи проти існуючої влади, панівних класів і груп, національного і релігійного гноблення. Найбільш гостра форма повстання — збройне повстання. Повстання характеризується тим, що панівні класи не віддають владу без опору, вдаються до насильства. Не ефективне врегулювання повстання на ранніх етапах і його подальший розвиток, може призвести суспільство до затяжної «громадянської війни» [2, с. 504].

Путч — це специфічна форма військової боротьби за владу, що спирається на військових, частину армії, які виступають безпосереднім

інструментом захоплення влади або засобом тиску на уряд на підтримку вимог його відставки і передачі влади військовим. Характерним для путчу є прагнення поставити армію у привілейоване становище в суспільстві і забезпечити тим її лояльність до нової влади. Для них характерні тенденції до утвердження тоталітарних форм правління, створення горизонтальних і вертикальних воєнізованих структур для контролю за ситуацією в країні та для упокорювання інакодумців. На відміну від заколоту, путч не може перерости в масове збройне повстання проти старої влади. Оскільки, путчисти не мають широкої підтримки в масах, вони використовують репресивні заходи. Характерним для них є намагання поставити армію у привілейоване становище в суспільстві й забезпечити тим самим її лояльність до нової влади [2, с. 505].

Під заколотом слід розуміти ініційовані невеликою групою змовників, ворожих державній владі сил збройні дії, що спрямовані на завоювання влади і при цьому не спираються на широку підтримку мас і продуману соціальну програму. Хоча заколот має ширшу соціальну базу, ніж путч, та за рівнем розмаху і залучення мас, як зазначає вітчизняний конфліктолог М. Корж, він не досягає значення воєнного повстання, зберігаючи за собою можливість перерости в нього [3, с. 704].

До неінституціональних внутрішньо-горизонтальних воєнно-політичних конфліктів можна віднести конфлікти між соціальними групами (групами інтересів) в середині певної соціальної спільності чи певного політичного інституту чи між самими соціальними спільностями в рамках єдиної держави. Дані конфлікти, можуть являти собою збройну боротьбу мафіозних угруповань за політичну владу чи за сфери політичного впливу з використанням важелів публічної влади. Соціальні групи у цих конфліктах, можуть складатися з ультрарадикальних груп екстремістів, котрі ведуть збройну боротьбу в середині певних соціальних спільнот або політичних інститутів. Найбільш розповсюдженою в світовій історії формою зовнішньо-інституціональних воєнно-політичних конфліктів є війна. Розвиток сучасних воєнних технологій уможливорює, так звану, «асиметричну війну» [9, с. 10]. Збільшилась питома вага високоточної зброї, інформаційних засобів, розвідки, зв'язку, автоматичного управління. В конфлікті з Іраком застосовувалось в десятки разів більше «розумних» бомб, які самі знаходять ціль, безпілотних літаків — «хижаків», передових засобів розвідки, які дають картину бойових дій в режимі реального часу і такі інші новинки. Отже, вивчення досвіду різних типів сучасних воєнно-політичних

конфліктів другої половини ХХ століття дозволяє зробити висновок, що вирішальною і найбільш загальною стороною сутності воєнно-політичного конфлікту, є його розуміння як особливого роду політичних відносин, які складаються з приводу завоювання, утримання, перерозподілу політичної влади в суспільстві та у процесі її здійснення. Отже, використовуючи засади системного аналізу можна виокремити характерні витоки, закономірності сучасних воєнно-політичних конфліктів. Сучасні конфлікти вже не стримуються в рамках двох блоків періоду «холодної війни», характеризуються асиметричністю, локальністю, різкими переходами від деескалації до ескалації, слабкою інституціоналізацією, важко піддаються управлінню. Основними причинами сучасних конфліктів є: боротьба за володіння світовими ресурсами й територіями; розпад поліетнічних держав, соціальних структур і норм і, як наслідок, зростання соціально-політичної напруженості; втрата цілими народами національної ідентичності, що породжує й загострює етнонаціональні й релігійні протиріччя; боротьба за домінування певних духовних і культурних цінностей, що виливається у прагнення певних політичних сил до зміни суспільно-політичного ладу, зміни правлячої верхівки. При цьому важливо підкреслити, що на практиці причини конфлікту, майже завжди мають змішаний характер (палестинсько-ізраїльський конфлікт, у якому крім територіального питання, існує водна проблема. Національно-релігійне неприйняття ще більше ускладнює примирення сторін). У більшості конфліктів явно визначений агресор, котрий виступає за застосування засобів воєнної боротьби для вирішення політичних протиріч.

На даний момент, у світі явно простежується тенденція до зростання рівня конфліктної напруженості, тому досить актуальним питанням є розробка адекватного прогностичного механізму для виявлення потенційних вогнищ напруженості, ефективність якого, в значній мірі, залежить від врахування і ґрунтовного діагнозу витоків, особливостей, структурних елементів того чи іншого типу конфлікту.

Література:

1. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт // Иностранная литература. — 1993. — № 4. — С. 236–242.
2. Корж М. О. Політичні конфлікти. / Політологія: історія та методологія / За ред. проф. Кирилюка Ф. М. — К.: Здоров'я, 2000. — 505 с.

3. Корж М. О. Політичні конфлікти та кризи / Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. — Київ: Центр навчальної літератури, 2004. — 704 с.
4. Костенко Т. Ф. Типи, види воєнних конфліктів та їх класифікація // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 2: Зовнішня політика і дипломатія / За заг. ред. Гуменюка Б. І., Тупчієнка Л. С., Ціватого В. Г. — Київ, 1999. — 284 с.
5. Перепелиця Г. М. Воєнно-політичний конфлікт: методологія дослідження та врегулювання: Автореф. дис. д-ра політ. наук 23.00.02 / Інст. держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. — К., 1996. — 38 с.
6. Перепелиця Г. М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. — К.: Стилос — ПЦ «Фоліант», 2003. — 256 с.
7. Перепелиця Г. М. Конфлікти в посткомуністичній Європі. — К.: Стилос — ПЦ «Фоліант», 2003. — 429 с.
8. Пустовіт Л. О., Скопненко О. І., Сютя Г. М., Цимбалюк Т. В. Словник іншомовних слів. — К.: Довіра УНВЦ «Рідна мова», 2000. — 1018 с.
9. Степанова Е. А. Ассиметрические войны // Социополис. — 1994. — № 16. — С. 5–21.
10. Россия (СССР) в локальных войнах и военных конфликтах второй половины XX века. / Под ред. В. А. Золотарева. — М.: Кучково поле, Полиграфресурсы, 2000. — 576 с.
11. Цыганков П. А. Теория международных отношений — М.: Гардарики, 2003. — 590 с.
12. Батрименко О. В. Способи врегулювання збройно-політичних конфліктів сучасності // Вісн. Київ. ун-ту. Серія: Філософія. Політологія. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. — Вип. 76. — С. 43–47.

Загребельный А. В. Типология военно-политических конфликтов

Предложена авторская типология для принятия эффективных решений относительно их урегулирования.

Ключевые слова: *вооружено-политические конфликты, типология, урегулирование конфликтов.*

Zagrebelny A. V. And typology of the armed and political conflicts

The political conflict developed and proposed typology for making effective decisions about their settlement.

Keywords: *armed political conflict, typology, conflict resolution.*

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію **Батрименко О. В.** Бюрократія в сучасному суспільстві: сутність, роль і тенденції розвитку / Батрименко О. В. / Монографія. — К.: Академвидав, 2012. — 304 с.

Нещодавно вийшла друком монографія О. Батрименка «Бюрократія в сучасному суспільстві: сутність, роль і тенденції розвитку», яка фактично є першою у вітчизняній політичній науці спробою комплексного аналізу бюрократії як інституту реалізації політичної влади в сучасному суспільстві. Наукова новизна монографії зумовлена тим, що як така проблема осмислення феномену бюрократії в сучасному суспільстві практично не ставилась в межах вітчизняної політичної науки. В цьому сенсі, представлена О. Батрименком монографія дозволяє здійснити перше ґрунтовне дослідження сутності та тенденцій розвитку бюрократії.

Серед досягнень автора варто також відзначити високий ступінь наукової новизни та обґрунтованість висновків, які базуються на опрацюванні значного обсягу зарубіжних наукових праць, присвячених розгляду бюрократичної проблематики. Беззаперечним є і практичне значення монографічної роботи. Потрібно звернути увагу на чітку кореляцію між метою, завданнями, об'єктом та предметом монографічного дослідження і сформульованими у ньому висновками.

Структура побудови роботи цілком відповідає обраній автором логіці дослідження проблем бюрократії. Вдалий поділ на розділи та підрозділи значно полегшує читання матеріалу та дозволяє краще орієнтуватись в тексті монографії, легше знаходити потрібні частини дослідження.

Загалом, монографія О. Батрименка написана на високому науковому рівні, в якій надається не лише змістовий аналіз бюрократії, але й розкривається специфіка і закономірності функціонування бюрократії за різних моделей політичних систем. В цьому контексті значний інтерес складає другий розділ монографічного дослідження. Викликає похвалу прагнення автора проаналізувати значення й роль бюрократії у процесі демократизації суспільства. Доволі ґрунтовний аналіз автор здійснив під час розкриття специфіки бюрократії в українському суспільстві. Проаналізована нормативно-правова база дозволила О. Батрименку висвітлити закономірності функціонування бюрократії в Україні.

Стиль подачі матеріалу в монографії вирізняється своєю ясністю та чіткістю, що значно полегшує роботу з текстом та дозволяє скласти цілісне уявлення про предмет дослідження. У поводженні з першоджерелами автор виявляє необхідну ретельність та уважність. Не дивлячись на опрацювання значного масиву літератури робота не перевантажена цитатами і дозволяє скласти адекватне уявлення як про авторський стиль, так і про його власне бачення дослідницьких проблем.

Разом з тим можна внести й ряд рекомендацій. Зокрема, досліднику варто було б більшою мірою врахувати концепції бюрократії М. Вебера та К. Маркса. Також, автору слід звернути увагу на редакційне доопрацювання роботи, що дозволило б її дещо вдосконалити. Попри це, зазначені недоліки не знижують науково-теоретичного рівня роботи, яка характеризується науковою новизною, є самостійною, завершеною працею і свідчить про високий рівень кваліфікації автора. Запропоновані рекомендації жодним чином не зменшують ані наукову цінність даної монографії, ані науковий інтерес, що виникає в процесі ознайомлення з нею.

Доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри філософських
та соціальних наук Севастопольського
національного технічного університету

О. О. Чемшит

ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 4631 згідно з постановою президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. — № 1 — 01/10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05/1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.
- Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі *. doc або *. rtf, набрана шрифтом Times New Roman (кегль 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

УДК;

- назва статті;
- під назвою через 1, 5 інтервала прізвище та ініціали автора;
- через 1,5 інтервала вказати вчений ступінь, вчене звання, посаду та місце роботи;
- анотація до статті українською,;

-
- перелік ключових слів;
 - в кінці, після літератури — прізвище та ініціали, назва роботи, анотації та ключові слова російською і англійською мовами.
 - Формат сторінки — А4.
 - Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного формату.

4. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д.) або в алфавітному порядку. Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60;
кімн. 308 а, тел 239-33-83

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 67

Адреса редакційної колегії:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 11. 12. 2012 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 24.
Гарнітура Times New Roman.
Наклад прим. 300.

Відруковано в друкарні фірми «Інтас»
04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05